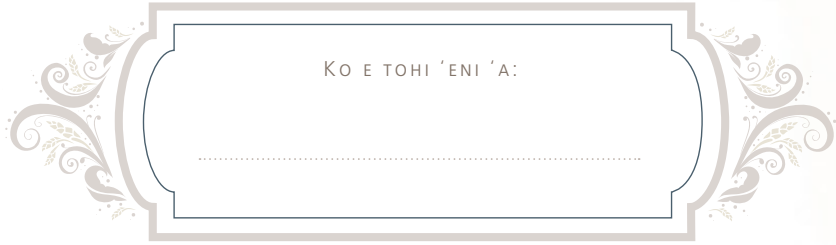

A decorative floral illustration in a dark blue color, featuring a central flower with intricate leaves and swirling vines, positioned to the left of the title box.

NGAAHI
'OFFINE
'i Hoku Pule'angá

KO E HISITŌLIA MO E
NGĀUE 'A E FINE'OFĀ

KO E TOHI 'ENI 'A:

*Ko e mo'oni 'oku ou pehē kiate koe, ko kinautolu
kotoa pē 'oku tali 'a 'eku ongoongolelei ko e ngaahi foha
mo e ngaahi 'ofefine 'a kinautolu 'i hoku pule'angá.*

Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 25:1

NGAAHI 'OFEFINE *'i Hoku Pule'angá*

.. ————— ..
KO E HISITŌLIA MO E
NGĀUE 'A E FINE'OFÁ
.. ————— ..

Pulusi 'e he
Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Nī
Sōleki Siti, 'Iutā

NGAAHI TAUMU 'A 'O E

FINE 'OFÁ

*Fakatupulaki 'a e tuí mo
e angatonu fakatāutahá.*

*Fakamālohia 'a e
fāmilí mo e 'apí*

*Fekumi pea tokoni'i 'a
kinautolu 'oku faingata'a'iá*

© 2011 'e he Intellectual Reserve, Inc.
Ma'u 'a e ngaahi totonu fakalao kotoa pē
Paaki 'i he 'lunaiteti Siteiti 'o 'Ameliká

Fakangofua 'i he lea faka-Pilitāniá: 8/10
Fakangofua ke liliú: 8/10
Liliu 'o e *"Ngaahi 'Ofefine 'i Hoku Pule'angá:*
Ko e Hisitōlia mo e Ngāue 'a e Fine'ofá
Tongan
06500 900

Fakahokohoko

‘o e Tohí

TALAMU‘AKÍ	Pöpoaki mei he Kau Palesitenisí ‘Uluakí	ix
TALATEU	“Ko ha Me‘a Mātu‘aki Makehe”	xi
VAHE 1	Fine‘ofá: Ko Hono Toe Fakafoki Mai ‘o ha Sīpinga ‘o e Kuonga Mu‘á	1
VAHE 2	“Ko ha Me‘a Lelei Ange”: Ko e Kautaha Fine‘ofa ‘o e Kakai Fefine ‘o Nāvuú	11
VAHE 3	“Pikitai ki he Ngaahi Fuakavá”: Hikifonongá, Hikifonuá, mo e Nofó‘ifonuá.....	31
VAHE 4	“Ha Ngāue Kāfakafa Mo‘oni”	45
VAHE 5	“‘Oku ‘Ikai Faka‘au ‘o Ngata ‘a e ‘Ofá”	71
VAHE 6	Ko ha Feohi Fakatokoua ‘i he Funga ‘o e Māmaní.....	95
VAHE 7	Ko e “Lotu Haohaoá”: Ko e Tokanga mo Tokoni ‘o Fakafou ‘i he Faiako ‘A‘ahí....	119
VAHE 8	Ngaahi Tāpuaki ‘o e Lakanga Fakataula‘eikí ma‘á e Kakai Kotoa pē: Ko ha Fehokotaki mo e Lakanga Fakataula‘eikí He ‘Ikai Lava ke Veteki.....	145
VAHE 9	“Kau Tauhi ‘o e ‘Apí”: Ko hono Fokotu‘u, Lehilehi‘i, mo Malu‘i ‘o e Fāmilí.....	167
	Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani.....	192
VAHE 10	“Faka‘aonga‘i Homou Faingamālié”	195

Ngaahi Me'a Mahu'inga Na'e Hoko 'i he Hisitōlia 'o e Fine'ofá 210

Ma'u'anga Fakamatalá 214

Lisi 'o e Ngaahi Fakatātaá 222

Fakahokohoko Fakamotu'aleá 229

Ko ha Pōpoaki mei he
Kau Palesitenisī 'Uluakí

Si'i Tuofāfine:

Kuo mau tu'utu'uni ke teuteu'i 'a e tohi *Ngaahi 'Ofefine 'i Hoku Pule'angá*: *Ko e Hisitōlia 'o e Ngāue 'a e Fine'ofá*, ke fakahaa'i 'aki 'emau hounga'ia koe'uhí ko e tāpuaki 'oku fai 'e he Fine'ofá ki he mo'ui 'a e kāingalotu 'o e Siasí. 'Oku mau lotua 'e hoko 'a e tohí ni ko ha tāpuaki kiate koe pea mo ha ní'ihí kuo ongo ho'o tokoni ki he'enau mo'uí.

'Oku mau fakahaa'i atu homau 'ofa mo e tangane'ia 'iate kimoutolu pea 'oku mau 'ilo'i ko e ngaahi 'ofefine 'ofeina kimoutolu 'o e Tamai Hēvaní pea mo ha kau ākongā mateaki 'o e 'Eiki ko Sīsū Kalaisí. 'Oku mou kau atu ki he feohi fakatokoua ma'ongo'onga ko 'eni 'i he funga 'o e māmaní. 'Oku tataki kimoutolu 'e ho'omou motó, "'Oku 'ikai faka'au 'o ngata 'a e 'ofá,'" ke mou tokoni ke fakamālohia 'a e ngaahi fāmilí mo langa hake 'a e pule'anga 'o e 'Otuá 'i he māmaní.

'Oku mau poupou'i kimoutolu ke mou ako 'a e tohí ni pea tuku ke hanga 'e hono ngaahi mo'oni ta'efakangatangatá mo e ngaahi sīpinga fakalaumālié 'o tākiekina ho'omou mo'uí.

'Oku mau fakamo'oni kuo toe fakafoki mai 'e he 'Eikí 'a e kakato 'o e ongo-ongoleléi 'o fakafou 'i he Palōfita ko Siosefa Sāmitá pea ko e Fine'ofá ko ha kongā mahu'inga ia 'o e toe fakafoki mai ko iá. 'Oku 'i ai ha tukufakaholo nāunau'ia 'o e hou'eiki fafine 'i he Fine'ofá. 'Oku mau lotua 'e hoko 'a e tohí ni ko ha ma'u'anga tokoni mahu'inga ki hono paotoloaki e tukufakaholo ko iá.

Ko e Kau Palesitenisī 'Uluakí

“Ko ha Me’a Mātu’aki Makehe”

‘Oku hangē ‘a e hou’eiki fafine ‘o e Fine’ofá he ‘ahó ni ko Mele mo Ma’ata ‘i he Fuakava Fo’ou, ‘o nau ngāue faitōnunga ko e kau ākongā faitōnunga ‘a Sisū Kalaisi.

Na’e pehē ‘e Sisitā ‘Ema Sāmita ‘i he fuofua fakataha ‘a e Fine’ofá, “Te tau fai ha me’a matu’aki makehe.”¹ Na’e mo’oni ‘ene leá. ‘Oku fonu e hisitōlia ‘o e Fine’ofá ‘i he ngaahi sipinga ‘o ha kau fafine hangē pē ko kitautolú, kuo nau lava ‘i ha ngaahi me’a makehe ‘i he ‘enau

ngāue ‘i ‘enau tui ki he Tamai Hēvaní mo Sisū Kalaisi. Na’e fokotu’u ‘a e Fine’ofá ke tokoni ki hono teuteu ‘i e ngaahi ‘ofefine ‘o e ‘Otuá ki he ngaahi tāpuaki ‘o e mo’ui ta’engatá. Ko e ngaahi taumu’a ‘o e Fine’ofá ke fakatupulaki ‘a e tui mo e angatonu fakafo’ituituí, fakamālohia

e ngaahi fāmīlī mo e ‘apī pea foaki ha fakafie-
mālie ‘i hono kumi pea tokoni ‘i ‘a kinautolu
‘oku faingata ‘a iá. ‘Oku fakahoko ‘e he hou ‘eiki
fafiné ‘a e ngaahi taumu ‘a ko ‘enī ‘i he ‘enau fe-
kumi, ma ‘u mo ngāue ‘i ‘a e fakahā fakafo ‘itui-
tui ‘oku nau ma ‘u fekau ‘aki mo honau ngaahi
uiui ‘i pea mo ‘enau mo ‘ui fakatāutahá.

Ko e tohī ni, ‘oku ‘ikai ko ha hokohoko ia ‘o
e ngaahi me ‘a ne hoko he hisitōliá, pe ko ha
feinga ke ‘oatu ha vakai kakato ki he me ‘a kotoa
pē kuo fakahoko ‘e he Fine ‘ofá. Ka ‘oku ‘omi ai
‘a e vakai fakahisitōlia ki he lahi fakalūkufua ‘o e
ngāue ‘a e Fine ‘ofá. ‘Oku ako ‘i mai ‘e he tohī ni
‘o fekau ‘aki mo e ngaahi fatongia mo e ngaahi
faingamālie ‘oku ma ‘u ‘e he kau fafine ‘i he Siasí,
‘a ia kuo ‘omi ‘i he palani ‘a e Tamai Hēvaní ki he
fiefiá, ‘o fakafou ‘i ha ngaahi fakamatala fakahisi-
tōlia, ngaahi a ‘usia fakafo ‘ituitui, ngaahi folofola
pea mo e ngaahi lea ‘a e kau palōfita ‘i he ngaahi
‘aho kimui ní pea mo e kau taki ‘o e Fine ‘ofá.

Ko e Hā ‘Oku Tau Ako ai ‘a e Hisitōlia mo e Ngāue ‘a e Fine ‘ofá?

Na ‘e pehē ‘e he Palesiteni hono hongō-
fulu mā ua ‘o e Siasí ko Palesiteni Sipenisā
W. Kimipolo, “‘Oku mau ‘ilo ‘i ko e kau fafine
ko ia ‘oku nau hounga ‘ia mo ‘oni ‘i he kuo-
hilí, te nau tokanga ke fatu ha kaha ‘u anga-
tonu.”² ‘E tokoni ‘a hono ako ‘o e tohī ni, ke

fakatupulaki ai ‘e he hou ‘eiki fafiné ‘a ‘enau
hounga ‘ia ‘i he kuohilí pea mo e mahino kiате
kinautolu ‘a honau tukufakaholo fakalaumālie.

‘Oku ako ‘i mai ‘e he hisitōlia ‘o e Fine ‘ofá
‘a e tupu ‘anga fakalangi mo e mahu ‘inga
ta ‘engata ‘o e ngaahi ‘ofefine ‘o e ‘Otuá. Ko ha
talanoa fonu-Laumālie ia ki ha kau fafine to ‘a,
faivelenga mo mohu taumu ‘a kuo nau ngāue
ka na ‘e ‘ikai fakatokanga ‘i ‘e he kakaí. ‘E lava ‘i

*‘Oku tokoni e ako fakatāutahá ke ‘ilo ai ‘e he kau fafiné
‘a honau ngaahi fatongia ‘i he pule ‘anga ‘o e ‘Otuá.*

hono ako 'o e hisitōlia ko 'enī ke mamata ai 'a e Kāingalotu 'o e Siasī 'oku 'afio'i 'e he Tamai Hēvanī 'a Hono ngaahi 'ofefiné, 'okú Ne 'ofa 'iate kinautolu pea 'okú Ne fakafalala mai kiate kinautolu ha ngaahi fatongia toputapu pea 'okú Ne tatakī 'a kinautolu 'i he 'enau fakahoko 'a e ngaahi fatongia ko iá. Kuo hanga 'e he ngaahi ngāue 'a e kau fafine 'o e Siasī 'o fakauouangataha'i ai kinautolu mo e kau tangata ma'u lakanga fakataula'eikī 'i hono langa e pule'anga 'o e 'Otuá 'i he māmanī pea mo fakamālohia 'a e ngaahi 'api 'o Saioné.

Ako Fakatāutaha 'o e Ngaahi 'Ofefine 'i Hoku Pule'angá

'Oku 'ikai toka e mahu'inga 'o e tohī ni 'i he ngaahi 'aho mo e ngaahi mo'oni'i me'a 'okú ne 'oatú, ka 'i he ngaahi taumu'a, ngaahi tefito'i mo'oni mo e ngaahi sīpinga 'okú ne ako'i maí. 'I hono ako fakatāutaha ko ia 'e he kau fafine 'o e Fine'ofá 'a e tohī ni mo nau toutou vakai ki aí, te nau 'ilo'i ai 'oku 'ikai fekau'aki e tukufakaholo 'o e Fine'ofá mo ha kau fafine pē na'e mo'ui 'i he kuohilī; ka 'oku fekau'aki foki ia mo ha kau fafine 'i he funga 'o e māmanī he 'ahó ni 'oku nau fakahoko mo tauhi 'a e ngaahi fuakavá. 'E lava ke tokoni e mahino ko 'enī ke fakalotoa fakalaumālie ai e kau fafiné 'e he kuohilī pea nau ongo'i nonga 'i he 'enau fēhangahangai mo e kaha'ú.

'E lava ke tokoni e ngaahi akonaki, ngaahi talanoa mo e ngaahi sīpinga 'i he tohī ni ke tākiekina e kau fafiné 'i hono fokotu'u e ngaahi me'a 'oku totonu ke nau fakamu'omu'á pea pehē ki ha ngaahi tō'onga mo'ui 'e tokoni ke nau fakatupulaki ai 'a e tuí mo e angatonu fakafo'ituituí, fakamālohia e ngaahi fāmilí mo e 'apí pea mo hono kumi pea tokoni'i 'a kinautolu 'oku faingata'á iá.

Na'e pehē 'e Sisitā Pele S. Sipāfooti ko e palesiteni lahi hono hiva 'o e Fine'ofá: "'Oku ou tui 'e lelei ki he fefine angamaheni 'o e 'aho ní ke ne vakai'i 'a e ngaahi me'a 'oku manako aí, vakavakai'i mo e ngaahi ngāue 'oku kau ki aí pea feinga ke toe faingofua ange 'ene mo'ui, 'o ne fakamu'omu'a e ngaahi me'a 'oku mahu'ingá pea tō 'ene fakamamafá 'i he me'a 'e ma'ongo'onga mo tu'uloa taha hono ngaahi olá, ka ne sí'aki 'a e ngaahi ngāue 'oku 'ikai fu'u 'aonga hono olá.'"³

'I he ako ko ia e kau fafiné mei he hisitōlia 'o e Fine'ofá, 'e lava ke nau 'ilo ai ha ngaahi sīpinga, ngaahi fakafōtunga pea mo ha ngaahi tefito'i mo'oni 'oku 'uhingamālie 'aupito kiate kinautolu. 'I hono ue'i kinautolu 'e he ngaahi 'ilo ko iá pea mo e ngaahi akonaki 'a e kau palōfita 'i ono'aho mo onopōnī, 'e lava ke nau fekumi, ma'u mo ngāue'i ai 'a e fakahā fakatāutaha 'oku nau ma'ú. 'E lava ke nau ma'u ha tatakī 'i he 'enau faifeinga ke hoko ko e kakai 'oku finangalo 'a e 'Eikī ke nau 'a usiá

'E lava ke felanga'aki hake 'a e kau fafiné 'i he'enau alea'í 'a e hisitōlia mo e ngāue 'a e Fine'ofá.

mo fai e ngaahi me'a 'okú Ne finangalo ke nau faí.

'E lava ke ma'u 'e he kau fafiné ha fakalotolahi mei he ngaahi lea 'a 'Alamaá: "'Oku fakahoko 'e he fanga kí'i me'a iiki mo faingofuá 'a e ngaahi fu'u me'a lalahi."⁴ 'E tokoni e fanga kí'i me'a iiki mo faingofua 'oku nau fakahokó ke nau mamata ai ki he founda 'oku fakamālohia mo tataki ai 'e he 'Eikí 'a 'enau mo'uí.

Ko Hono Ako Fakataha mo e Ni'ihi Kehé 'a e Hisitōlia mo e Ngāue 'a e Fine'ofá

'Oku hoko 'a e tohí ni ko ha ma'u'anga tokoni mahu'inga ke tokoni ki he kau fafine

'o e Fine'ofá 'i he'enau ako fakataha 'i he ngaahi 'aho Sāpaté mo e ngaahi 'aho kehe foki 'o e uiké. Ke ma'u ha ngaahi fakahinohino fakalūkufua fekau'aki mo e ako'i 'oku fai 'i he ngaahi fakataha 'a e Fine'ofá, 'e lava ke vakai e kau taki fakauooti mo fakakolo 'o e Fine'ofá ki he tohi tu'utu'uni lolotongá pea mo e LDS.org. Ke ma'u ha fakamatata tukupau fekau'aki mo hono faka'aonga'i e tohí ni 'i he ngaahi fakataha 'a e Fine'ofá, 'e lava ke nau vakai ki he LDS.org pea mo e ngaahi fakahinohino kehe kuo pulusi atu 'e he Siasí.

'Oku fakataumu'a e tākiekina ke fai 'e he tohí ni ke mahulu atu ia 'i he ngaahi fakataha pē 'a e Fine'ofá. 'E lava ke ako mo alea'í fakataha 'e he ngaahi fāmílí 'a e ngaahi sīpinga mo e ngaahi akonaki 'i he tohí. 'E lava ke vahevahe atu 'e he kau fafine 'o e Fine'ofá 'a e tohí ki honau ngaahi kaungāme'á. 'E lava ke faka'aonga'í 'a e tohí 'e he kāingalotu 'o e Siasí 'i he to'u kotoa pē ke nau vakai ki ai 'i he ngaahi lēsoní, ngaahi leá mo e ngaahi fakataha alēleá.

Fakamāloó

'Oku 'oatu 'e he kakai ne nau teuteu'í e tohí ni ki hono pulusí, ha fakamālō kia Lūsila C. Teiti (Lucile C. Tate) mo hono fakafotu ko 'Ileini R. Hālisí, 'a ia ne uiui'í mo vahe'í kinaua 'i he 1996 ke na fakatahataha'í e hisitōlia 'o e Fine'ofá kuo te'eki ai pulusí. Na'e tauhi 'ena

ngāuē ke hoko ko ha ma'ū'anga tokoni 'i he ngaahi ākaivi 'a e Siasí. Kuo hoko 'ena ngāue ke hiki ha fakamatala fekau'aki mo e mo'ui 'a e kau palesiteni lahi 'o e Fine'ofá pea mo e ngaahi me'a lalahi kuo hoko 'i he Fine'ofá, ko e fakava'e 'o e tohí ni.

'Oku 'oatu foki mo e fakamālō loto hounga'ia ki he ní'ihí ko 'ení: Sūsana W. Tena (Susan W. Tanner), na'e vahe'í 'i he 2009 ke ne hiki e fuofua hisitōlia kakato ko 'eni 'o e Fine'ofá ma'á e Siasí fakalūkufua, 'o ne faka'aonga'í ki ai e ngāue 'a Sisitā Teiti mo Sisitā Hālisí ko hano fakava'e; pehē ki he kau 'ētita mo e kau fokotu'utu'u ne nau ma'ū e laumālie 'o e tu'unga 'e lava ke a'u ki ai 'a e tohí ni pea nau ngāue tōtōivi ke fakahoko ia; pehē ki he ní'ihí kehe ne nau tohi mo tokoni pea pehē mo e fakamālō ki he kau faihisitōlia 'oku toe hā atu 'enau ngāue kuo 'osi pulusí 'i he ngaahi fakamatala he faka'osinga 'o e tohí ni.

Faka'osí, na'e 'ikai ke mei lava 'o tohi 'a e hisitōliá ni ka ne ta'e 'oua 'a e tui, mateaki mo e ngāue tokoni 'a e hou'eiki fafine 'o e Fine'ofá 'i he hisitōlia kotoa 'o e Siasí.

VAHE 1

Fine'ofá

*Ko Hono Toe Fakafoki
Mai 'o ha Sīpinga
'o e Kuonga Mu'á*

*Neongo 'oku fakaeonopooni 'a e
hingoá ka ko e tuku'au mai e tupu'anga
'o e kautahá mei he kuonga mu'á. Na'e fakahā
mai 'e hotau palōfita ne fakapōngí na'e 'i
ai ha kautaha pehē pē 'i he siasi
he kuonga mu'á.*

Īlisa R. Sinou

Fine'ofá

Ko Hono Toe Fakafoki Mai 'o ha Sīpinga 'o e Kuonga Mu'á

Na'e fakahaa'i 'e he Fakamo'uí 'i he kotoa 'o 'Ene ngāue fakafaifekau 'i he māmaní, ha 'ofa mo ha tokanga makehe ki he hou'eiki fafiné. Na'e pehē 'e 'Eletā Sēmisi E. Talamesi 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, "Ko Sisū Kalaisi 'a e to'a tu'ukimu'a taha 'o e fefine mo e tu'unga fakaefefine 'i he māmaní."¹

Na'e ako'i fakatokolahi mo fakatātaha 'e he Fakamo'uí 'a e hou'eiki fafiné, 'i he halá pea mo e matāfangá, 'i he ve'e vaitupú pea 'i honau ngaahi 'apí. Na'á Ne fakahaa'i ha 'ofa-angalelei kiate kinautolu peá Ne fakamo'ui kinautolu mo honau fāmilí. 'Oku lahi ha ngaahi talanoa fakatātā na'á Ne fai 'o kau ki ha kau fafine ne nau fai ha ngaahi ngāue angamaheni pē. Na'á Ne fakahaa'i 'Ene maheni 'aupito mo e me'a 'oku hoko he mo'ui 'a e hou'eiki fafiné peá ne ako'i ha ngaahi lēsoni mahu'inga fau 'o e ongo-ongolelei mei he'enau ngaahi a'usia faka'ahó. Na'á Ne fakamolemole'i kinautolu. Na'á Ne tangi fakataha mo kinautolu. Na'á Ne manava-'ofa kiate kinautolu 'i honau ngaahi tūkunga

takitaha 'i he'enau hoko ko e ngaahi 'ofefine, ngaahi uaifi, kau tauhi 'api, ngaahi fá'ē mo e kau uitou. Na'á Ne hounga'ia 'iate kinautolu mo ne fakalāngilangi'i kinautolu.

Na'e a'u pē ki he taimi na'e tōtu'a ai e mamahi 'a e Fakamo'uí 'i he kolosí, na'á Ne kei fakahaa'i pē 'Ene tokanga ki He'ene fá'éé, 'a ia ne hoko he taimi ko iá ko ha uitou ne sí'i fie ma'u ke tokanga'i.² Pea ko ha fefine 'a e fuofua tokotaha na'á Ne hā ki ai hili 'Ene Toetu'ú.³

Kau Ākonga Fefine 'i he Fuakava Fo'ou

Neongo 'oku sí'i e 'ilo ki ha kautaha 'a e hou'eiki fafiné ne fokotu'u 'i he Fuakava Fo'ou, ka 'oku fokotu'u mai 'e he ngaahi fakamo'oni na'e kau lahi e hou'eiki fafiné ki he ngāue fakafaifekau 'a e Fakamo'uí. 'Oku hā 'i he Fuakava Fo'ou ha ngaahi fakamatala fekau'aki mo ha kau fafine, ne 'ilo'i honau hingoá pea 'ikai 'ilo'i ha ní'ihī, ne nau fakahaa'i 'enau tui kia Sisū Kalaisi, ako mo mo'ui 'aki 'Ene ngaahi akonaki pea mo fakamo'oni fekau'aki mo 'Ene ngāue,

ngaahi maná mo 'Ene faka'eí'eikí. Na'e hoko e kau fafine ko 'ení ko ha kau ākongā tā sīpinga lelei pea mo ha kau fakamo'oni mahu'inga ki he ngāue 'o e fakamo'uí.

Na'e fononga fakataha holo ha kau fafine mo Sīsū pea mo 'Ene Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá. Na'a nau foaki 'enau koloá ke tokoni ki He'ene ngāue fakafaifekau. Hili 'Ene pekia mo Toetu'ú, na'e hokohoko atu pē 'a e hoko 'a e kau fafiné ko ha kau ākongā faitōnungá. Na'a nau fakataha mo lotu fakataha mo e kau 'Aposetoló. Ne nau foaki honau 'apí ke hoko ko ha feitu'u fakataha'anga mo'ó e

"Na'e ma'u ['a Sīsū] 'e Ma'ata ki hono falé." Na'e ai hono tokoua ko Mele, na'e nofo foki ia " 'i he va'e 'o e Sīsū " 'o "fanongo ki he'ene leá" (Luke 10:38–39).

kāingalotu 'o e Siasí. Ne nau kau lototo'a atu ki he ngāue ko hono fakamo'ui fakatu'asino mo fakalaumālie 'o e ngaahi laumālie.

'Oku hoko 'a Ma'ata mo hono tokoua ko Melé ko ha sīpinga 'o e kau ākongā fefine 'i he Fuakava Fo'ou. 'Oku hā 'i he Luke vahe 10 ha fakamatala ki hono faka'atā 'e Ma'ata 'a hono 'apí kia Sīsū. Na'á ne tauhi ki he 'Eikí 'aki 'ene tokanga 'i 'Ene ngaahi fie ma'u fakatu'asinó pea na'e tangutu 'a Mele 'i he ve'e va'e 'o e 'Eikí 'o ne tokanga kakato ki He'ene ngaahi akonakí.

'I ha kuonga na'e angamaheni 'aki hono fai ai 'e he kakai fefiné ha tokoni fakatu'asino pē, na'e ako'i 'e he Fakamo'uí 'a Ma'ata mo Mele 'e lava ke kau fakalaumālie atu e kakai fefiné ki He'ene ngāue. Na'á Ne fakaafe'i kinaua ke na hoko ko 'Ene ongo ākongā pea ke na kau 'i he fakamo'uí, 'a e "me'a lelei" he 'ikai toe to'o meiate kinauá.⁴

Na'e kau kakato atu 'a Mele mo Ma'ata ki he ngāue fakafaifekau 'a e 'Eikí 'i he māmaní. 'Oku tau lau he kongā ki mui 'o e Fuakava Fo'ou 'o kau ki he fakamo'oni mālohi 'a Ma'ata ki he faka-'Otua 'a e Fakamo'uí. 'I ha'ane fetalanoa'aki mo Sīsū, na'á ne pehē ai, "'Oku ou tui ko e Kalaisi 'a koe, ko e 'Alo 'o e 'Otua, 'a ia na'e totonu ke ha'u ki māmaní."⁵

Na'e tokolahi ha kau ākongā fefine kehe ne nau fononga holo mo Sīsū pea mo e Toko Hongofulu Mā Uá, 'o nau ako fakalaumālie

Na'e fakahaa 'i 'e he Fakamo'ui ha 'ofa mo ha tokanga makehe ki he hou'eiki fafine lolotonga 'Ene ngāue fakafaipekau 'i he māmani.

meiate Ia mo tauhi fakatu'asino kiate Ia. Na'e tohi 'e Luke 'o pehē:

“Pea pehē kuo hili ia, na'á ne 'alu [‘a Sisū] ‘i he kolo mo e potu kakai kotoa pē 'o malanga mo fakahā 'a e ongoongolelei 'a e pule'anga 'o e 'Otuá: pea na'e 'iate ia 'a e toko hongofulu mā toko uá,

“Pea mo e kau fafine na'e fakamo'ui mei he kau laumālie kovi, mo e ngaahi mahaki, ko Mele 'oku ui ko Makitaliné, 'a ia na'e 'alu [mei] ai 'a e tēvolo 'e toko fitu,

“Ko hono tanumaki ko ia 'o e ngaahi 'ulungāanga faka-Kalaisi, ko ha ngāue lahi mo taulōfu'u ia—'oku 'ikai ko ha ngāue ia ma'á e tokotaha 'oku toki ngāue fakataimi peé pe ko kinautolu ko ia he 'ikai ke nau toutou ngāue 'o mahulu ange he me'a 'oku nau lavá.”

Spencer W. Kimball

Ensign, Nov. 1978, 105

Toakase; pea na'e fa'a fai 'e he fefiné ni 'a e ngaahi ngāue lelei mo e fa'a foaki.

"Pea ko 'eni na'e tu'ia hono mahaki 'i he ngaahi 'aho ko iá pea pekia. . . .

"Pea na'e vāofi 'a [e kolo ko] Litá mo Sopa, pea 'i he fanongo 'a e kau ākongá 'oku 'i ai 'a Pitá, na'a nau fekau 'a e ongo tangata 'o kole kiate ia ke 'oua na'a tuai 'ene ha'u kiate kinautolú.

"Pea tu'u 'a Pita 'o 'alu mo kinaua. Pea kuo hoko atu ia, na'a nau 'omi ia ki he potu fale 'i 'olungá: pea na'e tutu'u mo tangi 'o ofi kiate ia 'a e kau fafine kotoa pē kuo mate honau 'unohó, 'o nau fakahā 'a e ngaahi kofutu'a mo e kofu kehekehe na'e ngaohi 'e Toakasé, 'i he'ene kei 'iate kinautolú.

"Ka kuo tuku atu 'e Pita 'a kinautolu kotoa pē ki tu'a pea tū'ulutui ia 'o lotu; pea hanga ia ki he sinó mo ne pehē, Tāpaita, tu'u hake. Peá ne 'ā hake hono matá: pea 'i he'ene mamata kia Pitá na'á ne nofo hake."⁹

'Oku toe hā foki he Fuakava Fo'ou ha kau fafine mo'ui mateaki kehe. Na'e foaki 'e Pisila mo hono husepāniti ko 'Akuilá 'a 'ena mo'uí koe'uhí ko e kau 'Aposetoló peá na foaki hona 'apí ke fai ai e ngaahi fakataha 'a e Siasí.¹⁰ Na'e tohi 'e Paula, "'Oku 'ofa lahi atu kiate kimoutolu 'i he 'Eikí 'a 'Akuila mo Pisila pea mo e siasi 'oku 'i hona falé."¹¹

Na'e hanga foki 'e ha fefine ko Mele 'o "fai 'a e ngāue lahi" ma'á e kau 'Aposetoló.¹² Na'e

papitaiso ha fefine ko Litia fakataha mo hono falé pea nau tokoni leva ki he ní'ihí ne nau ako'i iá.¹³

Ne'i ai ha fatongia fakalotu 'o ha fefine ko Fipē 'i hono ha'ofanga lotú. Na'e pehē 'e Paula, "'Oku ou fakaongolelei atu kiate kimoutolu 'a Fipē, ko hotau tuofefine, 'a ia ko e *tauhi 'i he siasí* . . . ke mou ma'u ia 'i he 'Eikí 'o taau mo e kāinga mā'oni'oni pea ke mou tokoni'i ia 'i he ngāue kotoa pē te mou 'aonga ai kiate iá: he kuó ne *tokoni 'i 'a e tokolahi*."¹⁴ 'Oku kei hokohoko atu pē he 'ahó ni hono fai 'e he kau mēmipa 'o e Fine'ofá 'a e fa'ahinga tokoni ne fai 'e Fipē mo ha kau fafine ma'ongo'onga kehe 'o e Fuakava Fo'ou—'o ia ko ha kau taki 'o e Fine'ofá, kau faiako 'a'ahi, ngaahi fa'ē pea mo ha ní'ihí kehe pē—'o nau pou pou mo tokoni ki ha ní'ihí tokolahi.

Kau Ākongā Fefine 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní

Na'e lāngilangi'ia, anga faka'e'i'eiki, fie ma'ua mo fakamahu'inga'i e kau fafine 'i he Siasi he kuonga mu'á. Ne nau tokoni ki he ní'ihí kehē, 'o fakatupulaki 'enau mā'oni'oni fakatāutahá mo nau kau ki he ngāue ma'ongo'onga ko hono fakahaofi e ngaahi laumāliē.

Kuo toe fakafoki mai e ngaahi sipinga ko 'ení 'i he ngaahi 'aho faka'osí 'o fakafou 'i hono fokotu'u 'o e Fine'ofá. Na'e pehē 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá, "Na'e te'eki ai 'aupito ke

haohaoa 'a e Siasí ka ne ta'e'oua hono fokotu'u 'o e kakai fefiné." ¹⁵ Na'e toe fakamamafa'i mai e akonaki ko 'ení 'e 'Īlisa R. Sinou, ko e palesiteni lahi hono ua 'o e Fine'ofá. Na'á ne pehē: "Neongo 'oku fakaeonopooni 'a e hingoá ka ko e tuku'au mai e tupu'anga 'o e kautahá mei he kuonga mu'á. Na'e fakahā mai 'e hotau palōfita ne fakapōngí na'e 'i ai ha kautaha pehē pē 'i he siasi he kuonga mu'á." ¹⁶

Makehe mea Siosefa Sāmita, kuo fakamo'oni foki ha kau palōfita kehe 'i he ngaahi 'aho kimui ní ko hono fokotu'u ko ia 'o e Fine'ofá, ko ha ue'i fakalaumālie ia 'i hono Toe Fakafoki Mai 'o e ongoongoleleí, 'a ia 'oku uiui'i ai 'a e kau fafine 'i he Siasí ki ha ngaahi tu'unga fakalotu ke nau fetokoni'aki pea mo faitāpuekina e Siasí fakalūkufua. Na'e pehē 'e Palesiteni Siosefa F. Sāmita ko e Palesiteni hono ono 'o e Siasí, "Ko e kautahá ni na'e fa'u, fakamafai'i, tu'utu'uni pea mo fokotu'u fakalangi ia 'e he 'Otuá ke tokoni ki hono fakamo'ui 'o e ngaahi laumālie 'o e kakai fefiné mo e kakai tangatá." ¹⁷ Na'e lea 'a e Palesiteni hono nima 'o e Siasí ko Palesiteni Lōlenisou Sinou, ki ha hou'eiki fafine 'o e Fine'ofá 'o pehē: "Kuo mou tu'u ma'u pē 'i he tafa'aki 'o e Lakanga Fakataula'eiki, 'o mateuteu ke fakamālohia kinautolu mo fai homou fatongia 'i hono 'unukaki ki mu'á e ngaahi ngāue 'a e pule'anga 'o e 'Otuá; kuo mou kau ki hono fakahoko e ngāué ni, ko ia kuo pau ke mou 'inasi foki 'i he ikuna

kāfakafa 'e a'usia 'e he ngāué pea 'i he hake-aki'i mo e nāunau 'e foaki 'e he 'Eiki ki He'ene fānau faivelengá." ¹⁸

'I he kau ko ia e hou'eiki fafiné ki he Fine'ofá, 'oku nau hoko ai ko ha kau ākongā lototo'a 'o Sīsū Kalaisi 'i he ngāue 'o e fakamo'ui. Hangē ko e kau fafine 'i he Siasí he kuonga mu'á, 'oku nau ngāue fakataha foki mo ha kau tangata ma'u lakanga fakataula'eiki ke fakatupulaki 'a e tu'i mo e angatonu fakafō'ituitui, fakamālohia e ngaahi fāmili mo e 'apí pea mo kumi pea tokoni'i 'a kinautolu 'oku faingata'a'ia. Na'e akonaki mai 'a Sisitā Suli B. Peki ko e palesiteni lahi hono hongofulu mā nima 'o e Fine'ofá, 'o pehē: " 'I he Fine'ofá, 'oku tau ako ai ke hoko ko ha kau ākongā 'a Kalaisi. 'Oku tau ako ai 'a e me'a 'okú Ne finangalo ke tau akó, fakahoko ai 'a e me'a 'okú Ne finangalo ke tau fa'i pea tau hoko ai ko e kakai 'okú Ne finangalo ki aí." ¹⁹

VAHE 2

“Ko ha Me’a Lelei Ange”

*Ko e Kautaha Fine’ofa
’o e Kakai Fefine ’o Nāvuú*

*’Oku ou ma’u ’a e kii ma’amoutolu
’i he taimí ni ’i he huafa ’o e ’Otuá, pea
’e fiefia ’a e kautahá ni, pea ’e tafe atu ’a e
’iló mo e potó ’o kamata mei he taimí
ni—ko e kamata’anga ’eni ’o ha
ngaahi ’aho lelei ange ki
he kautahá ni.*

Siosefa Sāmita

... for ... to ...
... night, ...
... shall be ...
... to his father ...

Commandment H 1830

Resolution to ...
... shall be ...
... shall be ...
... shall be ...
... shall be ...

Commandment H 1830

Resolution to ...
... shall be ...
... shall be ...
... shall be ...
... shall be ...

... shall be ...
... shall be ...
... shall be ...
... shall be ...
... shall be ...

28th ...
... shall be ...
... shall be ...
... shall be ...
... shall be ...

“Ko ha Me’a Lelei Ange”

Ko e Kautaha Fine’ofa ‘o e Kakai Fefine ‘o Nāvuú

‘I he fa’ahita’u failau ‘o e 1842, na’e ngāue loto manava-kāvakava e Kāingalotu ‘i Nāvū ‘i ‘Ilinoisí ke langa ha tempale ‘i honau koló. Na’e fakalotolahi’i ‘e he Palōfita ko Siosefa Sāmítá e tokotaha kotoa pē ke tokoni. Na’e fai ‘e he hou’eiki tangatá ‘a hono langa ‘o e

Na’e ongo’i ‘e he Kāingalotú ‘a e fie ma’u fakavavevave ke langa ‘a e Tempale Nāvuú.

tempalé kae feinga mālohi e kau fafiné ke ma’u ha founa te nau ala tokoni foki ai. Na’e fakamatala ‘a Sala M. Kimpolo ‘o pehē:

“Na’e meimei ke fute ‘e tolu e mā’olunga ‘o e holisi e Tempale Nāvuú. Ne fai ‘e he Palesitoni ‘o e Siasí mo ha ní’ihi kehe ha kole tāuma’u ki he kakai ke tokoni ke laka ki mu’a e ngāué.

“Lolotonga ha’aku talanoa he ‘aho ‘e taha mo Misi [Makeleta] Kuki . . . ‘o fekau’aki mo ha kole ne toki fai ki ha me’atokoni, vala, nāunau mohenga pea mo e nāunau angamahení ma’á e kau ngāué mo honau ngaahi fāmílí, na’á ne pehē te ne fiefia ke tokoni ‘i he tafa’aki tuituí ‘o kapau ‘e fie ma’u. Ne u ‘oange ha tupenu ke ne tuitui mo fokotu’u ange mahalo na’a fie tokoni mo e ní’ihi kehé ‘o hangē ko ia ‘okú ma faí. Ne ma [talanoa] leva ki hono fokotu’u ‘o ha kautaha tuitui. Pea ko hono taumu’á ke tokoni ki hono langa ‘o e tempalé.

“Ne fakafuofua ki ha kau fafine ‘e toko hongofulu mā ua homau feitu’u ne faka-afe’i pea nau fakataha mai ki hoku [‘apí] he Tu’apulelulu hokó.”¹

‘I he kuonga ko iá, na’e hoko ia ko ha ngāue manakoa ma’á e kakai fefiné ke nau fokotu’u ha’anau ngaahi kautaha pē ‘anautolu, pea taimi ‘e ní’ihi ne ‘i ai ha’anau ngaahi konisitūtone mo e lao —ngaahi tu’utu’uni ki hono fakalele ‘o e ngaahi kautahá. Ne fili e kau fafine ko ia ne fakataha ‘i he ‘api ‘o Sala Kimipoló, ke fokotu’u ha konisitūtone mo ha ngaahi lao pea na’e tali lelei ‘e ‘Ilaisa R. Sinou ‘a e fatongia ke ne tohi kinautolú. Hili iá na’e kole leva e kau fafiné kia Siosefa Sāmita ke ne vakai’i mo ‘omi ‘ene fakakaukau ki aí. Hili hono lau ia ‘e he Palōfitá, na’á ne pehē ko e “lelei taha ‘eni kuó ne mamata aí. Ka ‘oku ‘ikai ko e me’a ‘eni ‘oku mou fie ma’ú. Fakahā ki he kau fafiné kuo tali ‘e he ‘Eikí ‘enau feilaulá, pea ‘oku ‘i ai Ha’ane me’a ‘oku lelei ange ma’anautolu ‘i he konisitūtone

kuo tohi. ‘Oku ou fakaafe’i kotoa kinautolu ke fakataha mo au pea mo ha ní’ihi tokosí’i ‘o e kau tangatá . . . ‘i he efiafi Tu’apulelulu kaha’ú pea te u fokotu’u ai e kau fafiné ‘i he malumalu ‘o e lakanga fakataula’eikí ‘o fakatau mo e sīpinga ‘o e lakanga fakataula’eikí.’”²

Ko Hono Fokotu’u ‘o e Fine’ofá

‘I he Tu’apulelulu hokó leva, ‘a ia ko e ‘aho 17 ‘o Mā’asi 1842, ne fakataha hake ai ha kau fafine ‘e toko uofulu ki he loki ‘i ‘olunga ‘o ha fale ne fa’a ui ko e “falekoloa piliki kulukulá,” ‘a ia ne tu’u ai ha ‘ōfisi mo ha pisinisi ‘a Siosefa Sāmita ke tauhi ‘aki hono fāmilí. Ne nau fakataha ‘o fakatau mo e fakahinohino ‘a Siosefa Sāmitá pea mo ha mēmipa ‘e toko ua ‘o e

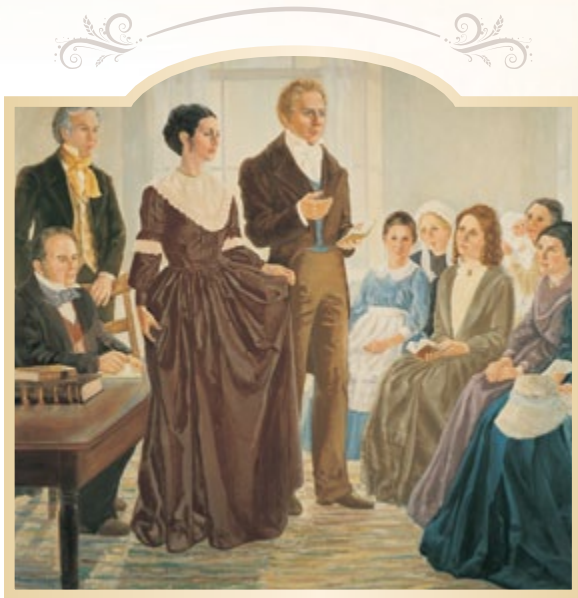
‘EMA SĀMITA

Uluaki Palesiteni Lahi ‘o e Fine’ofá

“Oku ou faka’amu ke ‘ilo’i au mo mahino ki he Laumālie ‘o e ‘Otuá, te u malava ke ikuna ‘i ha fa’ahinga tukufakaholo pe natula he ‘ikai tokoni ke hakeaki ‘i ai au ‘i he maama ta’engatá. ‘Oku ou fie ma’u ha ‘atamai fakatupulaki mo longomo’ui, ke lava ‘o mahino ta’e toe veiveiua kiate au e ngaahi palani ‘a e ‘Otuá, ‘i he taimi ‘oku fakahā mai ai ‘i He’ene kau tamaio’eikí.”

Emma Smith

Tohi kia Siosefa Sāmita, 1844, Laipeli Hisitōlia ‘a e Siasi

I he 'aho 17 'o Mā'asi 1842, na'e hoko ai 'a 'Ema Sāmita ko e fuofua palesiteni 'o e Fine'ofā.

Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, ko 'Eletā Sione Teila pea mo Uiliati Lisiate.³

Ne 'ikai ke fokotu'u 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá e kautaha ma'á e hou'eiki fafine 'o e Siasí ke tatau mo e sipinga 'o e ngaahi kautaha 'a fafine ne fokotu'u pea manakoa he taimi ko iá, ka na'á ne fai ia 'i ha founga ne tatakí mo fakamafai'i fakalangi.

'I he kamata'anga 'o e fakatahá, na'á ne fakahā ki he kau fafiné ke nau poupou'i e "kau tangatá ke fai ha ngaahi ngāue lelei 'i hono tokanga'i e kau masivá—feinga ke fai ha ngāue 'ofa pea mo tokanga'i 'enau ngaahi fie ma'ú—ke tokoni 'o fakatonutonu mo fakamālohia e fa'unga lelei 'o e kakai [fafine] 'o e koló."⁴

Na'e fili 'a 'Ema ko e uai'i 'o Siosefa Sāmitá ke hoko ko e palesiteni 'o e kautaha fo'ou ko 'ení. Na'e poupou'i

"Na'e fokotu'u 'a e Fine'ofā 'i he ue'i fakalaumālie pea kuo tatakí ia 'e he laumālie ko iá [talū mei ai], pea kuo fakatō ia ki he loto 'o ha kau fafine tokolahi fau 'oku nau holi ke angatonu, pea 'oku fakahōifua ia ki he 'Eikí."

Siosefa Filitingi Sāmita

*Relief Society Magazine,
Dec. 1970, 883*

leva 'e he Palōfitá 'a hono uaiifí ke ne fili hano ongo tokoni, pea te nau hanga kotoa leva 'o "tokanga'í e kautahá ni 'i hono tokanga'í e masivá—mo 'enau ngaahi fie ma'ú pea pehē ki he ngaahi me'a kehekehe 'a e kautahá ni." Na'e fili 'e Sisitā Sāmita 'a Sala M. Kilivileni mo 'Ilisapeti Ane Uitenei ke na hoko ko hono ongo tokoní. Na'e toki vahe'í ki mui 'e 'Eletā Teila 'a hono ongo tokoní 'i he hilifaki 'o e nimá ke ngāue'í hona takitaha lakanga 'i he kau palesitenisií.⁵

'I he hoko atu e fakatahá, na'e pehē ai 'e Siosefa Sāmita 'oku hoko 'a e uiui'í 'a hono uaiifí ko hano fakahoko ia 'o ha kikite na'e fakahaa'í mai kiate ia 'i ha ta'u 'e 12 ki mu'a ange, 'a ia na'e folofola ai 'a e 'Eikí ki hono uaiifí ko ha "fefine kuo fili, 'a ia kuó u ui" mo Ne folofola ange 'e "fakanofa [ia 'e Siosefa Sāmita] 'i hono nimá ke fakamatala'í 'a e ngaahi folofolá pea ke ekinaki ki he siasí 'o fakatatau ki he me'a 'e foaki kiate koe 'e hoku Laumālié."⁶ Na'e lau 'e Siosefa Sāmita ki he kau ma'ú fakatahá 'a e fakahā kakato ko iá, 'a ia 'oku hoko ko e Tokā-teline mo e Ngaahi Fuakava vahe 25.⁷

Na'e fakahā ai 'e he 'Eikí kia 'Ema 'a e ngaahi faingamālie te ne ma'ú, hangē ko 'ene hoko ko ha fefine tohi ki hono husepānití mo ne fakatahatahá'í e ngaahi himí ma'á e Kāinga-lotú. Na'e na'ina'í foki e 'Eikí kia 'Ema ke ne tokanga ki he ngaahi fakatokangá 'o faivelenga mo angama'a pea 'oua 'e lāunga kae fakafie-mālie'í hono husepānití mo tokoni kiate ia, pea

akonaki mei he folofolá pea ekinaki ki he Siasí, pea ke ne fai tohi mo ako pea ke ne "li'aki 'a e ngaahi me'a 'o e māmaní pea fekumi ki he ngaahi me'a 'o ha maama lelei ange," ke tauhi 'a e ngaahi fuakavá mo angamalū pea tokanga telia 'a e loto-híkisiá mo tauhi e ngaahi fekaú.⁸

'I he faka'osinga e fakahā ko iá, na'e folofola ai e 'Eikí na'e 'ikai ko 'Ema pē na'e fai ki ai 'Ene folofolá ka ko Hono "le'o [ia] ki he kakai kotoa pē."⁹ 'I he mafai fakaepalōfita 'o Siosefa Sāmitá, na'á ne fakamamafa'í ai 'oku fakataumu'a e na'ina'í mo e ngaahi fakatokanga 'i he fakahā ko 'ení ki he kau mēmipa kotoa pē 'o e kautaha ne toki fokotu'u fo'ou. Na'á ne pehē "'e lava foki 'e ha ni'ihiki kehe, kae 'ikai ko ['Ema] toko taha pē, 'o ma'u e ngaahi tāpuaki tatau ko 'ení."¹⁰ Na'e fokotu'u 'e he fakahā ko 'ení 'a e ngaahi tefito'í mo'oni ko e fakava'e 'o e hou'eiki fefine 'i he Siasí.

Hili ha ngaahi fealea'aki, na'e fili leva 'e he kau fafiné ke ui 'a kinautolu ko e Kautaha Fine'ofa 'o e Kakai Fefine 'o Nāvuú. Na'e pehē 'e 'Ema Sāmita: "Te tau fakahoko ha me'a mātu'aki makehe. . . 'Oku tau 'amanaki ki ha ngaahi me'a lalahi pea mo ha ngaahi uiui'í mamafa."¹¹

Na'e vahevahe ange 'e Sione Teila 'ene ngaahi fakakaukaú he faka'osinga 'o e fakatahá. Na'á ne pehē 'oku "fiefia hono lotó" 'i he'ene mamata ki he "tu'u hake 'a e kakai fisifisimu'a tahá ki he ngāue, 'a ia 'oku fakataumu'a ke faka'aonga'í ai 'a e 'ulungāanga mā'oni'oni

kotoa pē mo tokangaekina ai ‘a e ngaahi ongo manava’ofa taha ‘o e lotu ‘o e fefiné.” Na’á ne

Sione Teila

fiefia foki “ke mamata ki hono fokotu’u e kautahá ni ‘o fakatatau mo e fono ‘o e langí—‘o fakatatau mo ha fakahā ne fai ki mu’a kia

fiefia foki “ke mamata ki hono fokotu’u e kautahá ni ‘o fakatatau mo e fono ‘o e langí—‘o fakatatau mo ha fakahā ne fai ki mu’a kia

[‘Ema] Sāmitá ‘o fili ia ki he

uiui’i mahu’ingá ni—pea mo mamata ki he laka

ki mu’a e me’a kotoa pē ‘i ha founa nāunau-

‘ia.” Na’á ne lotua foki ke “nofo’ia e kautahá ni

mei he ‘ahó ni ‘o fai atu, ‘e he ngaahi tāpuaki ‘a

Na’e foaki mai ‘e he ‘Eikí kia Siosefa Sāmita “‘a e ngaahi kī ‘o [Hono] pule’angá” ‘o fakafou ‘ia Pita, Sēmisi mo Sione (vakai, T&F 27:13).

e ‘Otuá pea mo e melino ‘o e langí.” Na’e toe fakaongo mai leva ‘e ha kuaea e lea ‘a ‘Eletā Teilá ‘i he ‘enau hiva ‘i ‘a e “Mou omi ke tau fiefia ‘i he ‘aho ‘o hotau fakamo’uí” ki mu’a pea toki fai e lotu tukí.¹²

Mafai, Sīpinga mo e Ngaahi Tāpuaki ‘o e Lakanga Fakataula’eikí

I ha fakataha ‘a e Fine’ofá ‘i ha uike ‘e ono mei ai, na’e ako’i lahi ai ‘e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá ‘a e kau fafine pea ne toki pehē ange: “Kuo pau ke ma’u ‘e he kautahá ni ‘a e fakahinohinó ‘i he founa kuo ‘osi fokotu’u ‘e he ‘Otuá —‘o fakafou ‘iate kinautolu kuo ‘osi fokotu’u ke takí —pea ‘oku ou ma’u ‘a e ki’i ma’amoutolu ‘i he taimí ni ‘i he huafa ‘o e ‘Otuá, pea ‘e fiefia ‘a e kautahá ni pea tafe atu ‘a e ‘iló mo e potó ‘o kamata mei he taimí ni—ko e kamata’anga ‘eni ‘o ha ‘aho lelei ange ki he kautahá ni.”¹³

I he hoko ‘a Siosefa Sāmita ko e palōfita ‘a e ‘Eikí, na’á ne ma’u ai e ngaahi kī kotoa ‘o e mafai ‘o e lakanga fakataula’eikí ‘i he māmaní. Ko ia ko e taimi na’á ne fokotu’u ai ‘a e Fine’ofá ke ngāue ‘o fakatatau mo ‘ene fakahinohinó, na’á ne fakaava ai ha ngaahi faingamālie ki he hou’eiki fafine ‘o e Siasí ke nau fua ha ngaahi fatongia mahu’inga ‘i he pule’anga ‘o e ‘Eikí. ‘Oku nau ngāue he taimí ni ‘i he malumalu ‘o e mafai ‘o e lakanga fakataula’eikí pea na’e

tala'ofa ange kiate kinautolu ha ngaahi tāpuaki 'oku mahulu hake he ngaahi tāpuaki kuo nau 'osi ma'ú. Te nau ma'u e ngaahi tāpuaki ko 'eni 'o fakataau mo 'enua faivelengá mo e ngāue mālohí. 'E tafe mai kiate kinautolu 'a e 'iló mo e potó 'i he 'enua ma'u 'a hono kakato 'o e ngaahi tāpuaki 'o e lakanga fakataula'eikí 'i he tempalé. Ne nau ma'u e ngaahi ouaú mo fakahoko e ngaahi fuakava toputapu 'e tokoni ke nau teuteu'i ai kinautolu mo honau ngaahi fāmílí ki he mo'ui ta'engatá. (Ki ha fakamatala lahi ange 'i he Fine'ofá mo e lakanga fakataula'eikí, vakai ki he vahe 8.)

Na'e tataki 'e 'Ema Sāmita e ngaahi fakataha 'a e Fine'ofá.

Kamata'anga Fiefia ki he Fine'ofá

Na'e vave e tupulaki e Kautaha Fine'ofa 'o e Kakai Fefine 'o Nāvuú, 'o a'u hono kau mēmipá ki he toko 1,100 tupu 'i 'Aokosi 1842. 'I he kamata'angá, na'e 'ikai ke pehē ne lava ke kau e kau fafine kotoa 'o e Siasí ki he kautahá. Na'e pau ke kole e kau fafiné ke nau kau pea na'e tali kinautolu 'o fakataau mo honau tu'unga lelei mo angama'á. Na'e pehē 'e Siosefa Sāmita, "Oku totonu ke 'i ai ha sosaieti kuo fili, 'o mavahe mei he fulikivanu 'o e māmaní, pea makehe mo angama'a pea anga-mā'oni'oni."¹⁴

Na'e vilitaki e kau fafine 'i Nāvuú ke nau kau ki he Fine'ofá. Ne nau loto vēkeveke ke fai ha tokoni fakatu'asino mo fakalaumālie 'i ha founga maa kuo fakamafai'i. Ne nau fakatoka-nga'i foki 'a e faingamālie ta'e-hano-tatau ko ia ke akonekina kinautolu 'e ha palōfita ko e teuteu ki ha 'ilo fakalaumālie 'oku mā'olunga angé pea mo e ngaahi tāpuaki 'o e tempalé. Ne nau manako ke ngāue fakataha 'i he uoungataha pea mo honau ngaahi tuonga'ane 'o e lakanga fakataula'eikí 'i he ngāue ma'ongo'ongá ni.

Ko 'eni kuo ma'u 'e he kau fafiné 'a e faingamālie ni, 'oku 'i ai leva honau tufakanga ke mo'ui 'aki ia. Na'e fakahā ange 'e Siosefa Sāmita: "Kuo tuku 'eni kimoutolu ki ha tu'unga te mou lava ai 'o ngāue 'o fakataau mo e ngaahi ongo' 'ofa kuo fakatō 'e he 'Otuá 'i homou lotó. Ko ha toki me'a ma'ongo'onga mo nāunau'ia ia

Na'e fakahinohino 'i 'a e kau fafine 'o e Fine'ofá 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá.

'o kapau te mou mo'ui 'aki e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'ení!"¹⁵ Hangē ko e lea 'a Palesiteni Poiti K. Peeka 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'i ha ngaahi ta'u lahi kimui ange ai, "Ko ha tufakanga ia 'o ha fefine ke ne tohoaki'i mai ki he'ene mo'ui 'a e ngaahi 'ulungāanga fisifisimu'a 'oku tanumaki 'e he Fine'ofá pea ko ha tufakanga ia 'o e hou'eiki tangatá ke nau langa 'i he'enau mo'ui 'a e ngaahi sīpinga 'ulungāanga 'oku tanumaki 'e he lakanga fakataula'eikí."¹⁶

Na'e 'ikai hoko e Fine'ofá ko ha falukunga kakai fefine pē ne nau feinga ke fai lelei 'i he māmaní. Na'e kehe ia. Ko ha "me'a ia na'e lelei ange" he na'e fokotu'u ia 'o fakatatau mo e

mafai 'o e lakanga fakataula'eikí. Na'e fie ma'u ke fokotu'u ia 'i he kamata'anga 'o e ngāue 'a e 'Otuá 'i he māmaní. Na'á ne teuteu'i e kau fafine 'o e Siasí ke nau ma'u e ngaahi ouau mo e ngaahi fuakava 'o e lakanga fakataula'eikí pea na'e tokoni ia ki honau ngaahi fatongia fakafāmilí.

Ngaahi Fakahinohino 'a Siosefa Sāmitá

'I he fuofua fakataha 'a e Kautaha Fine'ofa 'a e Kakai Fefine 'o Nāvuú, na'e fili ai 'a Sisitá 'Ilaia R. Sinou ko e sekeliali 'o e kautahá. 'I hono fatongia, na'á ne hiki fakalelei mo

faka'auliliki ai e ngaahi fakamatalá, 'a ia na'e ui ko e miniti, 'i he fakataha Fine'ofa kotoa pē na'á ne kau ki aí. Na'e talaange 'e Siosefa Sāmita ki he kau fafiné 'e hoko e ngaahi miniti ko 'ení ko e "konisitūtone mo e lao" 'o e kautahá.¹⁷

Na'e tukutaha 'e he kau fafiné hanau taimi ke ma'u ai ha fakahinohino, 'i ha ngaahi fakataha lahi 'a e Fine'ofá. Ne nau monū'ia ke akonekina kinautolu 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'i ha'anau ngaahi fakataha 'e ono. Ne nau ongo'i e taumalingi hifo e Laumālié 'i he lolotonga 'ene faiakó. 'I ha faka'osinga 'o ha taha e ngaahi fakataha'angá ni, na'e tohi ai 'e Sisitā Sinou 'o pehē, "Na'e lilingi hifo e Lau-mālie 'o e 'Eikí 'i ha founga mālohi fau, pea he 'ikai teitei ngalo e me'a mahu'inga ko iá 'i he ni'ihi ko ia ne 'i he fakatahá."¹⁸

'I he ngaahi miniti kotoa ne hiki 'e Sisitā Sinoú, ko e fakamatala tākiekina mālohi taha na'á ne hiki, 'a e ngaahi malanga 'a e Palōfitá. Na'e hanga 'e he ngaahi akonaki 'a e Palōfitá 'o tatakai e ngāue 'a e kau fafine 'o e Fine'ofá pea mo e kau taki lakanga fakataula'eiki ne ngāue fakataha mo kinautolú. 'Oku kei hokohoko atu pē hono tākiekina e ngāue 'a e Siasí he 'ahó ni 'e he ngaahi akonaki ko iá.

Na'e ako'i mai 'e Siosefa Sāmita e ngaahi tefito'i mo'oni na'e tokoni ki he kau Fine'ofá ke nau "tokoni'i ai 'a e masivá" mo "fakahaofi e ngaahi laumālié" —'a ia ko ha ngaahi tefito'i mo'oni ne langa ai e fakava'e 'o e kautahá.¹⁹ 'I

"Akonaki 'i hake 'a ho'omou fānaú 'i he māmá mo e mo'oní" (T&F 93:40).

hono fokotu'u ko ia e Fine'ofá 'i he fakava'e ko 'ení, kuo tu'uloa mo tupulaki ai 'a hono mālohi tākiekiná. Talu mei he ngaahi fuofua fakataha 'a e Fine'ofá mo hono faka'aonga'i 'e he hou'eiki fafiné 'a e ngaahi akonaki 'a e Palōfiftá 'i he'enau feinga ko ia ke fakatupulaki 'a e tuí mo e angatonu fakafo'ituituí, fakamālohia e fāmilí mo e 'apí pea mo kumi pea tokoni'i 'a kinautolu 'oku faingata'a'ia.

Fakatupulaki 'o e Tuí mo e Angatonu Fakatāutahá

Na'e ako'i 'e Siosefa Sāmita ki he kau fafiné 'oku 'i ai honau tufakanga molumalu ke fekumi ki honau fakamo'ui 'onautolú pē. Na'á ne pehē, "Kuo pau ke tau mo'ui 'o tau hū ki hotau 'Otuá

—pea kuo pau ke tau takitaha fai ia ma'atautolu —he 'ikai lava 'e ha taha 'o fai ia ma'á ha taha kehe."²⁰ Na'á ne ako'i kinautolu ke nau hoko ko ha kakai angatonu, ko ha kakai mā'oni'oni pea mo teuteu ki he ngaahi ouau mo e ngaahi fuakava 'o e temipalé. Na'á ne poupou'i kinautolu ke nau fakalelei mo e 'Eikí, ní'ihí 'oku nau feohí pea mo kinautolu pē foki: "'E kau fafine, . . . , 'oku totonu 'apē ke 'i ai ha fekainaki 'iate kimoutolu? He 'ikai ke u tali ha me'a pehē—kuo pau ke mou fakatomala mo ma'u 'a e 'ofa 'a e 'Otuá."²¹ "'Oku 'ikai ko e tau, 'oku 'ikai ko e fekainaki, ka ko e angamalū, 'ofa, mo e haohaoa, 'a e ngaahi me'a 'oku totonu ke ne hiki hake [kitautolú]."²²

I ha fakataha Fine'ofa 'e taha, na'e lea ai 'a e Palōfita ko Siosefá 'i he vahe 12 'o e 1 Kolinitoó, 'o ne fakamamafa'i na'e mahu'inga ki he Siasí fakalūkufua ke fakahoko 'e he fefine takitaha 'a hono fatongia. Na'á ne fai ange ha "ngaahi fakahinohino fekau'aki mo e ngaahi fatongia takitaha ['i he Siasí], pea mo e mahu'inga ke ngāue 'a e tokotaha takitaha 'i hono tufakanga kuo tuku ki aí; mo fakahoko 'a e ngaahi fatongia ne fokotu'u kinautolu ki aí." Na'á ne fakatokanga ange foki telia 'a e fakakaukau "'oku ma'ulalo ha ngaahi lakanga si'i hifo 'i he Siasí pea nau vakai loto meheka ai ki he tu'unga 'oku 'i ai e ní'ihí kehé." Na'á ne pehē ko e "laulaunoa 'eni 'i he loto 'o e tangatá ke feinga ha taha ki ha tu'unga kehe mei he tu'unga kuo fili ia ki ai 'e he 'Otuá."²³ Na'e tokoni e fa'ahinga akonaki peheé ke 'a'eva ai e kau fafiné "i he mā'oni'oni 'i he 'ao 'o e 'Eikí."²⁴

Na'e fakahā 'e Siosefa Sāmita ki he kau Fine'ofá, "Kapau te tau fie 'alu ki he 'ao 'o e 'Otuá, 'e fie ma'u ke tau ma'a."²⁵

"'Oku mohu tala'ofa e kaha'u 'o e Fine'ofá. 'I he tupulaki 'a e Siasí, 'e toe fakalahi ai 'a hono 'aongá pea 'e toe lahi ange 'a e lelei te ne a'usiá, 'i hono fakahoa atu ki he kuohilí. Kapau 'e tokoni e hou'eiki fafiné 'o poupou ki he kautahá, te ne fakahoko ha ngāue kafakafa mo'oni pea 'e hokohoko atu 'ene faitāpuekina 'a e Siasí."

Lōlenisou Sinou

*Deseret Evening News,
July 9, 1901, 1*

Fakamālohia 'a e Fāmīli mo e 'Apī

Neongo ne ngāue e kau fuofua Fine'ofá 'i honau tukui koló ke tokoni ki honau kaungā- 'apī, ka na'e 'ikai teitei ngalo 'iate kinautolu honau fatongia ki honau fāmīli pē 'onautolú mo honau 'apī. Na'a nau tauhi totonu ki honau ngaahi me'afuaki fakanatula ko e ngaahi fa'ē mo e kau tauhí. Ne nau tauhi totonu foki ki he ngaahi fakahā na'e fakafou mai 'e he 'Eikí 'ia Siosefa Sāmita 'o fekau'aki mo e ngaahi fatongia fakafāmīlí.

"Pea ko e fatongia 'o ho lakangá ke hoko ko e fakafiemālie . . . ki ho husepānití 'i hono ngaahi faingata'a'ia, 'aki 'a e ngaahi lea fakafiemālie, 'i he laumālie 'o e angamalū."²⁶

"Pea ko e tahá, kapau 'oku ma'u ha fānau 'e ha ongo mātu'a 'i Saione pe 'i ha taha 'o

Vai Papitaiso 'i he Temppelisauna Helisiniki Finilanti

hono ngaahi siteiki 'a ia kuo fokotu'ú, 'a ia 'oku 'ikai te nau ako'í 'a kinautolu ke nau 'ilo'í 'a e tokāteline 'o e fakatomalá, tui kia Kalaisi ko e 'Alo 'o e 'Otua mo'uí, pea mo e papitaisó mo e foaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni 'i he hilifaki 'o e nimá, 'i he taimi 'oku nau ta'u valu aí, 'e 'i he 'ulu 'o e mātu'a 'a e angahalá.

"He 'e hoko 'eni ko e fono ki he kakai 'oku nofo 'i Saioné, pe 'i ha taha 'o hono ngaahi siteiki 'a ia kuo fokotu'ú.

"Pea 'e papitaiso 'a 'enau fānau ki he fakamolemole 'o 'enau ngaahi angahalá 'i he taimi 'oku nau ta'u valu aí, pea ma'u 'a e hilifaki 'o e nimá.

"pea ke nau ako'í foki 'enau fānau ke lotu pea ke 'a'eva 'i he angatonu 'i he 'ao 'o e 'Eikí."²⁷

"Kuó u fekau kiate kimoutolu ke mou akonaki'í hake 'a ho'omou fānau 'i he māmá mo e mo'oni. . . .

". . . 'Uluaki fakamaau 'a ho falé.

"Ko e me'a 'oku ou lea 'aki ki he toko tahá 'oku ou lea 'aki ia ki he kakai kotoa pē.

". . . Tokanga ke faivelenga 'o tokanga 'o lahi ange ['a e kau mēmipa 'o e fāmīlí] 'i 'api pea lotu ma'u ai pē."²⁸

Na'e hā mei he ngaahi fakamatala ne to'o mei he miniti 'a e Kautaha Fine'ofa 'a e Kakai Fefine 'o Nāvuu, ne 'ikai pē ngalo 'ia Siosefa Sāmita mo e kau fafiné 'a e ngaahi tefito'í mo'oni 'i he ngaahi fakahā ko 'eni. Na'e fakahaa'í 'e he 'enau lea mo e ngāue

Ko e Teuteu ke hū Ki he Temipalé

Tui ki he Tamai Hēvaní, Sisū Kalaisi pea mo e Laumālie Mā'oni'oni.

Fakatupulaki ha fakamo'oni ki he Fakalelei 'a Sisū Kalaisi pea mo e ongoongolelei kuo toe fakafoki māi.

Poupou mo muimui ki he palōfita mo'uí.

Mo'ui taau ke ma'u ha lekomeni temipale 'o mo'ui ma'a, tauhi e Lea 'o e Potó, totongi vahehongofulu kakato pea mo'ui 'o fakatatau mo e ngaahi akonaki 'a e Siasí.

Foaki e taimí, ngaahi talēnití mo e me'a 'oku ma'ú ke langa 'aki e pule'anga 'o e 'Otuá.

Kau atu ki he ngāue hisitōlia fakafāmilí.

Ako'ingofua mo 'apasía.

Teunga taau pea fōtunga ma'a.

na'e mu'omu'a 'i he'enau fakakaukau honau 'apí mo e 'api 'o e ni'ihí kehé. Hangē ko 'ení, na'e ako'i ange 'e 'Ema Sāmita, "kuo taimi ki he ngaahi fa'éé ke nau tokanga'i 'enau fānu fefiné mo akonekina kinautolu ke nau nofo ma'u 'i he hala 'o e angama'á."²⁹ Na'e fakahaa'i 'e he Palōfita ko Siosefá ha tokanga makehe ki he fetu'utaki he vā 'o e husepānití mo e uaifí. Na'á ne na'ina'i ki he kau fafiné: "Tuku

ke ako'i 'e he kautahá ni 'a e tō'onga ke fai ki honau husepānití, ke angalelei mo anga'ofa kiate kinautolu. Ko e taimi 'oku mafasia ai ha tangata 'i he faingata'á—'i he taimi 'oku puputu'u ai 'i he loto hoha'á mo e faingata'á'ia, kapau 'e fakafetaulaki 'aki ia ha malimali kae 'ikai ko ha kē—kapau 'e lava ke fakafetaulaki 'aki ia ha anga mokomoko, 'e lava ke fakafetaulaki hono laumālié mo fakafiemālie' i hono lotó. Ko e taimi 'oku mole ai 'a e 'amanakí 'i he fakakaukau, 'okú ne fie ma'u ha fakafiemālie. . . . 'I ho'omou foki ki 'apí, 'oua na'a mou teitei fai ha lea 'ita pe ta'e 'ofa ki homou husepānití, kae tuku ke fakakalauni 'e he anga'ofá mo e 'ofa faka-Kalaisi ho'omou ngāue."³⁰ Na'e toe fai foki 'e he Palōfita 'a e na'ina'i tatau ki he hou'eiki tangatá, 'o ne pehē ko e fatongia ia 'o e husepānití ke "'ofa, fakahounga'i pea mo tanumaki hono uaifí" pea "faka'atu'i hono lotó 'o ongo'ingofua."³¹

'I he taimi na'e alea'i ai 'e he kau fafine 'o e Fine'ofá ha ngaahi founga ke tokoni ai ki he kakai honau koló, ne fa'a tukutaha ai 'enau tokangá 'i he fāmilí mo e 'apí. 'Oku fonu e ngaahi miniti 'o 'enau ngaahi fakatahá 'i ha ngaahi fakamatala hangē ko 'ení: "Na'e lea 'a Misisi Hoakesi 'o fekau'aki mo e fāmilí Talí—ne nau kei puke pea fie ma'u 'etau ngaahi lotú—kapau 'oku 'ikai ha toe me'a ke fai."³² "Na'e 'alu 'a Sisitā Siosiu Sāmita . . . 'o 'a'ahi kia Sisitā Mekiuenu mo Sisitā Mōtali. Ne 'ilo ai

‘oku ‘i ha tu‘unga faingata‘a‘ia ‘a hona ongo fāmili.”³³ Ne nau fie ma‘u ha ‘a‘ahi ‘i he ‘aho kotoa pē. “Na‘e fokotu‘u ‘e P. M. Uila . . . ke fai ha tokoni ‘ofa ‘e he kautahā ni kia Sisitā Falanisesi Liu Lao ‘oku si‘i puke pea tukuhāusia, ko ha uitou toulekeleka ‘oku ‘ikai si‘ane pa‘anga he taimí ni.”³⁴ “Na‘e lipooti mai ‘e Sisitā Peki ‘a Misa Kasi mo hono fāmili ‘oku nau si‘i puke mo fie ma‘u tokoni. Ne fai ha tokoni kiate kinautolu. . . . Na‘e pehē ‘e Misisi Kimipolo na‘e puke ‘a Misa Sālesitoni mo hono fāmili pea ‘oku tōlalo hono uaifi pea ‘okú ne fie ma‘u ‘aupito ha neesi. Na‘á ne pehē kuó ne tokoni‘i kinautolu.”³⁵

Na‘e tākiekina e ngāue fakataha ‘a e Kāingalotú ke langa e tempale Nāvuú, ‘e he‘enau ‘ofa ki honau fāmili. Kuo akonekina kinautolu ‘e he Palōfita ko Siosefā ‘e lava ke nau papitaiso ‘o fakafongā‘i e mēmipa ‘o honau fāmili kuo pekiá. Ne faka‘atā kinautolu ke nau fakahoko e ngaahi ouau ko ‘ení ‘i tu‘a he tempalé ‘i ha ki‘i vaha‘a taimi, ka na‘e fekau ‘e he ‘Eiki ke nau:

“Langa ha fale ki hoku hingoá, ke ‘afio ai ‘a e Fungani Mā‘olungá.

“He ‘oku ‘ikai ke ‘iloa ha potu ‘i he māmaní ke ne ha‘u ki ai ‘o toe fakafoki mai kiate kimoutolu ‘a e me‘a na‘e molé, pe ko e me‘a ‘a ia kuó ne ‘avé, ‘a ia ko hono kakato ‘o e lakanga fakataula‘eiki.

“He ‘oku ‘ikai ha fai‘anga papitaiso ‘i he funga ‘o e māmaní, ke lava ‘o papitaiso ai ‘a

kinautolu ko ‘eku kau mā‘oni‘oní ma‘anautolu kuo pekiá—

“He ‘oku kau ‘a e ouaú ni ki hoku falé.”³⁶

Na‘a nau loto foki ke langa ha tempale ke nau lava ‘o ma‘u ai ‘a e fuakava fo‘ou mo ta‘engata ‘o e malí, ke lava ‘o fakataha ai honau fāmili ‘o ta‘engata.”³⁷

Ne ma‘u ‘e he kāingalotu ‘o e Siasí ha fakafiemālie lahi ‘i he papitaiso ma‘á e pekiá pea mo e tala‘ofa ‘o e fāmili ta‘engatá. Na‘e kau he kāingalotu ko ‘ení ha fefine ko Seli Lenitolo. ‘I he mālōlō hono mokopuna tangata ta‘u 14 ko Siasí, na‘á ne fakahoko atu e ongoongo fakamamahí ni ki hono fāmili. Ne ‘ikai fuoloa mei ai kuó ne ‘ilo fekau‘aki mo e papitaiso ma‘á e pekiá. Na‘á ne toe faitohi ki hono kāingá ‘i ha loto nonga mo e fakapapau fo‘ou:

“Kuo papitaiso e tamaí ‘a [Siasí] ma‘ana pea ko ha me‘a nāunau‘ia mo‘oni ia ‘oku mau tui ki ai pea mau ma‘u e kakato ‘o e ongoongo-lelé ‘o hangē ko hono malanga ‘aki he taimi ní pea lava ke tau papitaiso kotoa pē ma‘a hotau ngaahi kaungāme‘a kuo pekiá pea fakamo‘ui kinautolu, ki he mama‘o taha te tau lava ke ‘ilo‘i ai kinautolú. ‘Oku ou faka‘amu ke mou tohi mai ‘o ‘omai kiate au e hingoa kotoa pē ‘o hotau kāinga kuo pekiá ‘o a‘u ki he kāinga ‘o ‘etau kui tangatá mo e kui fefiné. ‘Oku ou faka‘amu ke fai e me‘a kotoa pē te u lavá ke fakamo‘ui ai hoku ngaahi kaungāme‘á. . . . ‘Oku ou tui mahalo pē te mou fakakaukau ko

ha tokāteline faikehe ‘eni ka te mou toki ‘ilo‘i hono mo‘oní.”

Na‘e fakamo‘oni ‘a Seli ki he‘ene fa‘eé, ‘a ia na‘e si‘i mālōlō foki ha taha ‘o ‘ene fānaú, “E fa‘ē, kapau ‘oku tau fiefia lahi ke kau atu ki he ‘uluaki toetu‘ú, ta te tau toe ma‘u pē ‘etau fā-naú ‘o hangē ko ‘etau fakatokoto hifo kinautolu ‘i honau fa‘itoká.”³⁸

Fai ha Tokoni ‘i Hono Kumi pea Tokoni‘i ‘a Kinautolu ‘Oku Faingata‘a‘iá

Talu mei hono fokotu‘u ‘o e Siasí ‘i he 1830, mo hono ma‘u ‘e he kau fafine ‘o e Siasí

ha ngaahi founa ta‘e-fa‘a-lau ke fai ai ha tokoni. Kuo nau tauhi mo‘oni ki he folofola ‘a e Fakamo‘u: “Ko e me‘a ki ho‘omou fai ia ki ha taha ‘oku kahi‘i si‘i hifo ‘i hoku kāingá ni, ko ho‘omou fai ia kiate aú.”³⁹

‘I hono tataki ko ia ‘e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá e ngaahi ngāue ke langa ha tempale ‘i Ketilani ‘i Ōhaioó, na‘e vakai ha kau fafine ki he lahi e ngaahi me‘a na‘e fie ma‘u ‘e he kau ngāue langá mo honau ngaahi fāmilí. Hangē ko e fakamatala ‘a Sala M. Kimipoló, “Na‘e ngaohi kilimi e kau fafiné pea ‘oatu ‘enau patá ki he kau tangata ‘i he Tempalé ka nau si‘i hala

Na‘e taki ‘e ‘Ema mo Siosefa Sāmitá ‘a e ngaahi ngāue ke tokoni‘i ‘a kinautolu ne fiekaiaí, tuku hāusia mo puke ‘i Nāvū ‘i Ilinoisi.

kinautolu.”⁴⁰ Na’e toe mamata foki e kau fafiné na’e fie ma’u ke ngaohi ha kāpeti mo ha puipui ki he temipalé. Na’e manatu ‘a Poli ‘Enisolo ki ha lea ne fai ‘e Siosefa Sāmita ‘i he’ene mamata ki he’enua ngāue ne faí. Na’á ne pehē: “Oku ‘uluaki mo mu’omu’a ma’u pē ‘a e kau fafiné ‘i he ngaahi ngāue lelei kotoa pē. Ko Mele [Makitaline] na’e fuofua ‘i ai he toetu’ú; pea ko ‘eni ko e kau fafiné pē ‘oku fuofua ngāue ki he loto temipalé.”⁴¹

‘I hono fokotu’u ko ia ‘o e Fine’ofá ‘i he malumalu ‘o e mafai lakanga fakataula’eikí, na’e toe lahi ange ai e ngāue ke tokoni kiate kinautolu ne nau langa e Temipale Nāvuú. ‘I ha fakataha Fine’ofa ‘e taha, na’e tokanga taha ai e kau fafiné ki ha ngaahi founa te nau lava ke tokoni ‘i ai e kau tangata ne nau ngāue mālohi ‘i he temipalé. “Na’e takitaha fakahaa ‘i ‘e he kau fafiné ‘a e ngaahi ongo ne nau ma’ú,” ‘o

fakahaa ‘i ai ‘enua loto taha ke “tokoni ke vave ange hono langa ‘o e temipalé pea mo tokoni ki he ngāue ‘o Saioné.” ‘Oku hā he ngaahi minití ha ngaahi tokoni lahi ne foaki ‘e he kau mēmipa ‘o e Fine’ofá:

“Na’e pehē ‘e Sisitā Sōnasi ‘okú ne loto fie-mālie ke ‘alu takai ‘o kole mai ha nāunau, kapau ‘e talaange ke ne fai ia—na’á ne ‘ofa ange ke nofo ha taha ‘i hono ‘apí ke ngāue ‘i he temipalé.

“Na’e pehē ‘e Misisi Tafi kapau ‘e loto ki ai e kau taki ‘o e kautahá, te ne lava ‘o ‘alu takai ‘i ha saliate ke tākaki mai ha fulufulu ‘i sipi mo e alā me’a pehē ke tokoni ki he fakalalakaka e ngāué.

“Na’e fokotu’u ange ‘e Misisi Sāmita ke foaki ‘e he uaifi ‘o e kau pule falekoloá ha nāunau kae lava ke fakangāue ‘i ai ha ní’ihi kehe.

“Na’e pehē ‘e Misi Uila ‘okú ne loto fiemālie ke foaki ha konga pe kotoa ‘o hono taimí—

SIOSEFA SĀMITA

‘Uluaki Palesiteni ‘o e Siasí

“Na’e fokotu’utu’u e [Fine’ofá ke] ‘ikai ngata pē ki hono tokoni ‘i ‘o e masivá ka ke fakamo’ui mo e laumālie.”

Joseph Smith Jr.

Relief Society Minute Book, June 9, 1842, Church History Library, 63

“Na’e loto fiemālie ‘a Misisi Kelenisā ke fai ha fa’ahinga me’a pē, ke niti, tuitui pe tokanga’i e kau mahakí, ko e hā pē ‘e ‘aonga tahá.

“Na’e pehē ‘e Misi ‘Ēlisi na’e ongo’i loto fiemālie ia ke ‘alu atu ‘o kole ke ma’u mai ha ngaahi tokoni mo e alā me’a pehē.

“Na’e pehē ‘e Misisi ‘Enisolo ‘okú ne loto fiemālie ke ne monomono e ‘ū vala motu’á, kapau ‘e fie ma’u, kapau he ‘ikai ma’u ha tupenu fo’ou.

“Na’e fokotu’u hake ‘e Misisi Sāmīta ke ‘omi ha fulufulu’i sipi pea ‘oange ki he kau fafine toulekeleká ha filo ke nau lalanga ha ‘ū sitōkeni ke si’i faka’aonga’i ‘e he kau tangata ngāue ‘o e temipalé ‘i he fa’ahita’u momoko ka hokó.

“Na’e talaange ‘e Sisitā Sitelihami te ne lava ‘o tuitui ha vala ‘o e kau tangatá mo ngāue ‘i he temipalé.

“Na’e fokotu’u hake ‘e Sisitā Felisoa te ne foaki mai ha koa. . . .

“Na’e fokotu’u hake ‘e Sisitā Sitenilí te ne foaki e kalami ‘e 50 ‘o e kalami filo ‘e 500 kotoa pē, pea mo ha hu’akau lita ‘e taha he ‘aho kotoa pē.

“‘E tuitui ‘e Misi Peimani ha vala.

“Na’e fokotu’u mai ‘e Sisitā Sāmīta te ne ‘omi ha tupenu mei he kau fakatau-koloa anga fakakaume’a ne ‘ikai kau ki he Siasí. . . .

“Na’e fie foaki mai ‘e Sisitā Kini ha filo mei he’ene mīsini takai filo ‘a’aná.”⁴²

Na’e tafe mei he loto ‘o e kau fafine ko ‘ení ha loto holi lahi ke kau atu ki hono fai

‘o e ngaahi ngāue leleí. Na’a nau fai ia ‘aki e fulufulu’i sipi, salioite, koa mo e tuitui, me’akai mo e vala, taimí mo honau ngaahi talēnití. Na’e ngāue ‘a e kau fafine ‘o e Siasí ‘o fakatatau mo e ngaahi ongo’i ‘ofa fakanatula ‘o honau lotó ke langa hake ‘a e Siasí ‘o e ‘Eikí, ‘o fakafou ‘i he’enu kautaha fo’ouí.

Na’e pou pou’i ‘e he Palōfita ko Siosefa Sāmīta ‘a e kau fafine ‘o e Fine’ofá ‘i he’enu feinga ke fakamālohia ‘a e kau faingata’a’iá. ‘I ha fakataha Fine’ofa ‘e taha, hili ha’ane ako’i kinautolu mei he 1 Kolinitō 12 (vakai ki he peesi 20, na’e kamata ke ne lau ange e malanga ‘a Paula ‘i he ‘ofa faka-Kalaisí ‘oku hā ‘i he 1 Kolinitō 13. Na’á ne lea fekau’aki mo e vahe ko ‘ení ‘o pehē: “‘Oua na’a fehālaaki ho’omou fakakaukau ki he angatonu ‘a homou kaungā’apí. . . . Kuo pau ke lahi ange ho’omou fe’ofa’akí ‘o kapau te mou fie fakahoko ia ‘o hangē ko Sisuú. . . . ‘I he tupulaki ho’omou angatonú mo e angama’á, pea mo e angaleleí, tuku ke tupulaki ho’omou ‘ofa ki he ní’ihi kehē—kuo pau ke mou fa’a kātaki’i e ngaahi vaivai mo e ngaahi fehālaaki ‘a e fa’ahinga ‘o e tangatá. ‘Oku mahu’inga fau e ngaahi laumālie ‘o e tangatá!”⁴³

Na’á ne ako’i ange ‘i ha fakataha Fine’ofa kehe: “‘Oku ‘ikai ha me’a ‘e ‘aonga ange ki hono tokoni’i ‘o e kakaí ke nau si’aki ‘enu angahalá ka ko hono tataki mo tokanga’i kinautolu ‘i he anga’ofá. ‘I he taimi ‘oku fakahaa’i ai ‘e he kakaí ha kihí’i angalelei mo ha ‘ofa kiate aú, ‘oku ‘ikai

toe ngalo ia he'eku fakakaukau, ka 'oku hanga 'e he angakovi 'o fakalahi 'a e ongo'i 'itá mo e lotu mamahi 'i he 'atamai 'o e tangatá."⁴⁴

Na'e hanga 'e he kau fafine 'o e Fine'ofá 'o tali ke hoko 'a e ngāue 'ofá ko ha tefito'i mo'oni ke fakava'e'aki 'enau kautahá. 'I he fakataha mai e Kautaha Fine'ofa 'a e Kakai Fefine 'o Nāvuú he uike takitaha, na'e lipooti mai ai 'e he kau fafine takitaha 'a e kakai ne si'i faingata'a'ia. Na'e tali 'e he tauhi pa'angá 'a e ngaahi tokoní pea na'e tufaki e ngaahi tokoní kiate kinautolu ne si'i faingata'a'ia. Ne kau he ngaahi tokoní 'a e pa'angá, nāunaú, ngaahi talēnití pea mo e taimí. Na'e foaki 'e he kau fafiné ha vala mo ha mohenga. Ne nau foaki ha filo, tupenu mo ha kulasi ke ngaohi 'aki ha vala. Ne nau foaki foki mo ha me'atokoni: 'āpele, onioni, mahoa'a, suka, mā mo e pata.

'I he hoko 'a Sisitā 'Ema Sāmita ko e palesiteni 'o e Fine'ofá, na'á ne tā ai e sīpinga fisifisimu'a taha 'o e ngāue tokoní. Na'á ne faka'atā hono 'apí kiate kinautolu na'e fiekaiá, tukuhāusia mo puké. Na'e fa'a ui e fale papa he 'api 'o e fāмили Sāmitá ko e "'Api Fakafāmilí," pea na'e 'i ai hano loki fakataha'anga mo ha loki mohe 'e ua. 'I he taimi na'e fokotu'u ai 'a e Fine'ofá, na'e nofo he 'apí ha kakai 'e toko 11, makehe meia 'Ema, Siosefa mo 'ena fānau 'e toko 4.

Na'e tokoni e kau fuofua fafine 'i he Fine'ofá kiate kinautolu ne si'i faingata'a'ia pea na'e fa'a faitokonia foki mo kinautolu. Hangē ko 'ení,

na'e kau atu 'a 'Ēleni Takilesi ki he Fine'ofá hili pē 'ene a'u mai mo hono fāmilí ki Nāvū 'i Mā'asi 1842. Hili ha māhina 'e tolu mei ai, na'e mālōlō 'a hono husepāniti ko Siasí. Na'e ngāue fakataha mo hono fāmilí ke feau 'enau fie ma'ú, ka na'a nau si'i faingata'a'ia ko e 'ikai ha husepāniti mo ha tamaí. Ka na'e kei kau atu pē 'a Sisitā 'Ēleni ia ki he Fine'ofá 'aki 'ene tokoni ke fakafiemālie'i e ní'ihī na'e faingata'a'ia, puke mo masivá. Pea 'i 'Epeleli 'o e 1844, na'á ne puke ai mo ha ní'ihī 'o 'ene fānau pea ne nau si'i fie ma'ú tokoni. Na'á ne fai ha tohi ki hono fāmilí 'i 'Ingilaní 'o fakamatala'i ai 'a hono tokoní 'i ia 'e he Fine'ofá 'i he taimi na'á ne 'a'ahi ai ki hano kaungāme'a ko Ane:

"Hili e kamata ke u saí, ne u 'alu ki kolo ke 'a'ahi kia Ane, pea ne u nofo ai 'i ha pō 'e ua. . . . Na'e 'ai 'e he fefine ko Ane ne u nofo a'í ke u kole ki he Kautaha Fine'ofá ha vala ne u fie ma'ú mo'oku pea mo hoku fāmilí. Na'e 'ikai ke u fie fai ia, ka na'á ne pehē na'á ku fie ma'ú ia pea kuo fuoloa 'eku puké pea kapau he 'ikai ke u fai ia, te ne fai leva ia ma'aku." Na'e iku loto fiemālie 'a Sisitā Takilesi ke kole tokoni. Na'á ne hoko atu 'o pehē, "Ne mau 'a'ahi ki ha taha 'o e kau fafiné pea na'á ne fehu'i mai pe ko e hā 'eku fie ma'ú vivili tahá. Ne u talaange ne lahi . . . e ngaahi me'a ne u fie ma'ú. Ne mahaehae e vala 'eku fānau lolotonga 'eku puké he na'e 'ikai ke u monomono kinautolu ko ia na'á ne pehē te ne fai e me'a 'e lelei taha ma'akú. Na'e

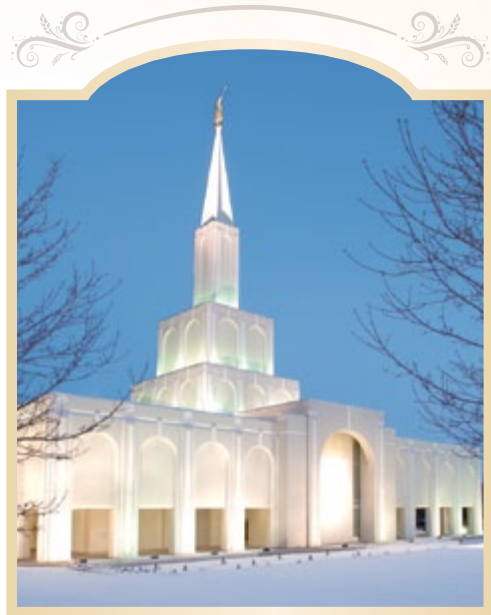
‘alu ange ‘a Ane ‘i ha ngaahi ‘aho si‘i mei ai ‘o ne ‘omi e salioté mo ha me‘a‘ofa ne te‘eki ai ke u ma‘u ki mu‘a.”⁴⁵

“Ke Tau Lava ‘o Nofa Fakataha ‘i he Langí”

Na‘e fakamatala‘i ‘e ‘Eletā Sione A. Uitisou ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá ‘a e ngāue ‘oku hoko ko e fakava‘e ‘o e Fine‘ofá: “Tokoni ki he masivá, tokoni ki he mahakí; tokoni ki he loto veiveiuá; tokoni ki he ta‘e‘iló —‘o fakafiemālie‘i ‘a e tokotaha kotoa pē mei he faingata‘a ‘okú ne fakafē‘atungia‘i ‘a e fiefiá mo e fakalalakaka ‘a ha fefine. Ko ha tufakanga fisifisimu‘a mo‘oni ia!”⁴⁶

Kuo foaki mo‘oni ki he hou‘eiki fafine lototui mo fakamo‘oni mālohi ‘o e Siasí ‘a e “[ngāue ‘a e kau ‘āngeló.]”⁴⁷ Na‘e akonaki ‘a ‘Eletā M. Lāsolo Pālali ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá ‘o pehē: “Ko e fefine kotoa pē ‘i he Siasí ni kuó ne fai ha ngaahi fuakava mo e ‘Eikí, ‘oku ‘i ai hono tufakanga fakalangi ke tokoni ke fakahaofi e ngaahi laumālie, ke taki e kakai fefine ‘o e māmaní, fakamālohia e ngaahi ‘api ‘o Saioné pea mo langa ‘a e pule‘anga ‘o e ‘Otuá.”⁴⁸

‘I he taimi na‘e pehē ai ‘e Sala M. Kimipolo mo Makeleta Kuki ke na kamata ha kautaha tuituí, na‘á na faka‘amu foki ke na tokoni ke teuteu‘i ha tempale mo‘ó e kakai. Na‘á na iku

Tempale Tolonitō ‘Onitelioó

‘o tokoni ai mo hona ngaahi tokouá ke teuteu‘i ha kakai mo‘ó e tempalé, ‘o fakataua ki he ue‘i fakalaumālie pea mo e tatakí ‘a ha palōfita mo e kau taki kehe ‘o e lakanga fakataula‘eiki.

‘Oku kei hokohoko atu pē he ‘ahó ni e ngāue ni. ‘Oku kei hanga pē ‘e he ngaahi tefito‘i mo‘oni ne ako‘i mai ‘e Siosefa Sāmitá, ‘o tatakí e ngāue fakataha ‘a e kau Fine‘ofá ke teuteu‘i ha kau fefine mo honau ngaahi fāmili ki he ngaahi tāpuaki fungani taha ‘a e ‘Otuá. ‘Oku nau muimui fiefia ki he na‘ina‘i ‘a Lusi Meki Sāmita ko e fa‘ē ‘a Siosefa Sāmitá: “Kuo pau ke tau fefakahounga‘i‘aki, fetokanga‘i‘aki, fefakafiemālie‘aki pea ma‘u mo e ngaahi fakahinohino ko ē te tau lava ‘o nofo fakataha ai ‘i he langí.”⁴⁹ ▣

“Pīkitai ki he Ngaahi Fuakavá”

*Hikifonongá, Hikifonuá
mo e Nofo‘ifonuá*

*Na’e ‘ikai teitei ngalo ‘i he hou’eiki
fafiné ‘a e kautahá pe ko e ngaahi tala’ofa ne
fai ange ‘e Palesiteni Siosefa Sāmita kiate kinautolú.
... Ne nau mateuteu ma’u pē mo e nima fietokoni
pea mo e loto manava’ofa ke fakahoko ha ngaahi
ngāue’ofa mo faka-Kalaisi, pea na’e tokolahi ha
ni’ihi ne nau fie ma’u e fa’ahinga tō’onga ‘ofa
ko iá he ko e ngaahi ‘aho ia ‘o e ngāue tōtōiví,
mo’ui mamahí, hongé pea mo e faingata’á.*

‘Emeline B. Uele

“Pīkitai ki he Ngaahi Fuakavá”

Hikifonongá, Hikifonuá mo e Nofo‘ifonuá

‘I he ‘aho 27 ‘o Sune 1844, na’e hū atu ai ha kau fakatanga kuo fakamahafu ki ha ki’i falepōpula ‘i Kātesi ‘i ‘Ilinoísí, ‘a ia na’e fakahū pōpula ta’etotonu ai ‘a Siosefa Sāmita mo hono tokoua ko Hailamé pea mo ‘Eletā Sione Teila mo ‘Eletā Uiliate Lisiate. ‘I he mavahe mei ai e kau fakatangá, ne mālōlō ‘a Siosefa mo Hailame pea kafo ‘a ‘Eletā Teila.

Na’e ‘ikai hanga ‘e hono fakapoongi ‘o Siosefa mo Hailame Sāmitá ‘o fakangata e tui mo e mateaki ‘a e Kāingalotú. Na’e ‘ikai foki ke faka‘ilonga ‘i ai e ngata‘anga ‘o hono fakatanga ‘i e Kāingalotu ‘o e Siasí. Koe‘uhí ko e kei hokohoko atu ‘o e fakatangá, na’e iku fale ‘i ai e Kāingalotú ‘e he taki fo‘ou ‘o e Siasí ko Palesiteni Pilikihami ‘Tongi ke nau mavahe mei Nāvū ‘i ‘Ilinoísí, ki hanau ‘api fo‘ou mo e ‘amanaki ke nau nofo mo lotu ai ‘i he melino. Ne muimui ha tokolahi kia Palesiteni ‘Tongi pea kamata leva ‘enau hikifonongá ‘i Fēpueli ‘o e 1846.

Ne ‘ikai toe hoko atu e Kautaha Fine‘ofa ‘o e Kakai Fefiné ‘i he‘ene a‘u mai ki he taimi faingata‘a ko ‘ení. Ka neongo ia, na’e kei tu‘ukāivi pē ‘a e holi e kau fafiné ke tokoní ‘i e

kau faingata‘a‘iá, fakamālohia e ngaahi fāmilí pea nau kei faivelenga pē mo anga mā‘oni‘oni. Na‘a nau muimui ki he fekau ne fai ‘e he ‘Eikí ki honau fuofua palesiteni Fine‘ofá: “Pīkitai ki he ngaahi fuakava ‘a ia kuó ke faí.”¹

Hikifonongá: Poupou‘i ‘e he Ngaahi Fuakavá

Na’e hangē ‘a e fuofua kakai fefine ‘o e Fine‘ofá ko e kakai ‘o ‘Āmoní he kuonga mu‘á, ‘o “ongoongoa foki ‘i he‘enau loto-māfana ki he ‘Otuá” pea nau “tu‘u ma‘u ‘i he tui kia Kalaisí.”² Na’e ako‘i kinautolu ‘e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá pea faitāpuekina kinautolu ‘o fakafou ‘i hono fokotu‘utu‘u totonu kinautolu ‘i he malumalu e mafai ‘o e lakanga fakataula-‘eikí. Kuo nau fie ma‘u ‘eni e ngaahi tāpuaki ‘o e tempalé.

Ne fe‘unga mo ha Kāingalotu ‘e toko 5,000 tupu ne nau omi ki he Tempale Nāvūú hili hono fakatapuí ke nau lava ‘o ma‘u e ‘eni-taumení mo e ouau silá ki mu‘a pea kamata ‘enau fononga ki ha kaha‘u ta‘e‘iloá. Ne nau omi ki he tempalé he ‘ahó kotoa ‘o a‘u ki he

po'ulí. Na'e tohi 'e Palesiteni Pilikihami 'Tongi ne nau fu'u hoha'a ke ma'u honau ngaahi ouaú ko ia "Ne foaki kakato hoku taimí ki he ngāue 'a e 'Eikí 'i he tempalé 'i he pō mo e 'aho kotoa pē, 'o 'avalisi 'eku mohé ki he houa pē 'e fā 'i he 'aho peá u toki 'alu pē ki 'api tu' o taha he uike."³

Ne hanga 'e he ivi, mālohi mo e ngaahi tāpuaki 'o e ngaahi fuakava fakatempalé 'o pou pou 'i e Kāingalotú lolotonga 'enau fonongá, 'i he taimi ne nau fehangahangai ai mo e momokó, 'afú, fiekaia, masivá, puké, fakatu'utámaki pea mo e maté. Ne fakamālohia mo fakaivia kinautolu—pea nau mateuteu fakalaumālie ke mavahe mei Nāvū ke fai 'enau fononga faingata'a ki he maomaonganoá.

Hangē ko ha kakai fefine tokolahi 'o e Fine- 'ofá, na'e pou pou 'i foki 'a Sala Lisi 'e he ngaahi tāpuaki 'o e tempalé 'i he'ene fehangahangai mo e ngaahi faingata'a 'o e hikifonongá. Ki mu'a peá ne mavahe mei Nāvū, na'á ne ma'u ha uiui 'i mea Pilikihami 'Tongi ke ngāue 'i he tempalé. Na'á ne pehē kimui ange:

"Ne lahi fau e ngaahi tāpuaki kuo mau ma'u 'i he fale 'o e 'Eikí pea ne hoko ia ko e ma'u-

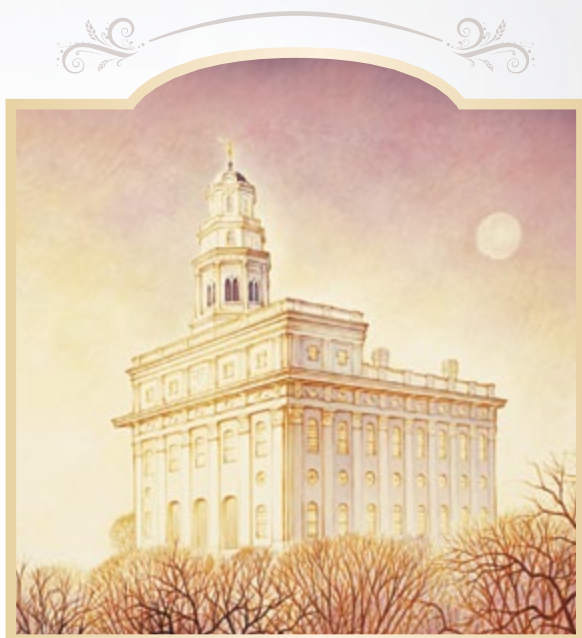
'anga fiefia mo e fiemālie kiate kimautolu 'i he uho-uhonga homau ngaahi mamahí pea ne malava ai ke mau tui ki he 'Otuá mo 'ilo' i te Ne tataki mo pou pou 'i

Sala Lisi

kimautolu 'i he fononga ta'e'iloa 'oku hanga mai mei mu'á. He kapau na'e 'ikai e tui mo e 'ilo kuo foaki mai kiate kimautolu 'i he tempale ko iá 'i he tākiekina mo e tokoni 'a e Laumālie 'o e 'Eikí, ne mei hangē 'emau fonongá 'amautolu ko ha taha 'oku taufā 'i he fakapo'ulí. 'I he kamata'angá . . . 'i he fa'ahita'u momokó pea mo homau tu'unga masivá, ne hangē ia ha'amau 'a'eva atu 'i he loto ngutu 'o e maté. Ka na'a mau tui ki he'emaui Tamai Hēvaní pea mau falala kiate Ia mo ongo' i ko Hono kakai fili kimautolu pea kuo mau tali 'a 'Ene ongoongo- lelei ko ia ne 'ikai ke mau ongo' i loto mamahi, ka mau ongo' i fiefia he kuo hoko mai e 'aho 'o homau fakatau'atāina'í."⁴

Hangē ko e lau 'a Sisitā Lisí, na'e 'ikai hoko e hikifonongá ko ha "taufā 'i he fakapo'ulí" ma'á e kau fafine faivelenga 'o e Siasí. Na'e pou pou 'i kinautolu 'e he'enu ngaahi fuakavá. Hangē ko e fānau 'a 'Isilelí 'i he kuonga mu'á, na'a nau muimui ki ha palōfita 'o nau 'alu ki he maomaonganoá 'o nau 'amanaki atu ki honau fakatau'atāina'í. Na'e fai 'e Palesiteni Pilikihami 'Tongi e lea ko 'ení ki he Kāingalotú, 'i he teuteu atu ki he hikifonongá: "Pea 'e hoko 'eni ko 'etau fuakavá—te tau 'a'eva 'i he ngaahi tu'utu'uni kotoa pē 'a e 'Eikí."⁵ Na'e 'a'eva atu e Kāingalotú ki he maomaonganoá kuo ha' i kinautolu 'e he'enu fuakava ki he 'Otuá, honau ngaahi fāmilí pea mo honau kaunga-fonongá.

Na'e laka hake he Kāingalotu 'e toko 5,000 ne nau ma'u honau ngaahi tāpuaki fakatemipalé 'i Nāvū 'i Illinois kimu'a pea toki kamata 'enau fononga ki he Tele'a Ano Māsimá.

Hikifonuá: Tuí, 'Ofa Faka-Kalaisí mo e Fepoupou'akí

Ki mu'a pea mavahe ha Kāingalotu mei Nāvūú, na'a nau tohi e ngaahi pōpoaki ko 'ení 'i he holisi 'o e fale fakataha'angá 'i he' enau mavahe mei he temipalé: “Kuo ongo'i 'e he 'Eikí 'emau feilauláú: muimui ange 'iate kimautilu.”⁶ Na'e fakamā'opo'opo 'e he ngaahi leá ni 'enau mateakí mo 'enau ngāue fakatahá. Na'e faifononga e Kāingalotú 'i he laumālie 'o e feilaulau, fakatapui mo e tui ki he 'Otuá. Na'e 'ikai ke nau fai toko taha e fonongá ka na'a nau fai ia ko e “'Apitanga 'o 'Isilelí,” ko ha kolo kuo vahevahe ki ha falukunga kakai toko sí'i ange 'o ui ko e kau fononga, ke nau fepoupouaki.

“Kuo hanga 'e he 'Otuá 'i he kuonga kotoa pē, 'o ui pe fekau'i ha tangata pe ko ha kakai ke nau fai ha ngāue pau, pea kuo nau malava 'o fakahoko ia 'o fakafou 'i he' enau loto 'akí mo e vilitakí pea mo 'enau tui kiate Iá.”

Uilifooti Utalafi

*Deseret News: Semi-Weekly,
July 26, 1881, 1*

I he fononga 'a e Kāingalotú ki he Tele'a Ano Māsimá, na'e fetokoni'aki e kau fafiné ke tokanga 'i honau fāmilí.

‘I ha fakahā ne fai kia Pilikihami ‘Tongi ‘o fekau‘aki mo e “‘Apitanga ‘o ‘Isilelí ‘i he ‘enau ngaahi fononga ki he Hihifó,” na’e fekau ai ‘e he ‘Eikí ki he kau paioniá ke nau “tuku ke fua ‘e he kaungā-fononga takitaha ‘a e tufakanga tatau, ‘o fakatatau ki he ‘inasi ‘o e tupu ‘o ‘enau koloá, ‘i hono ‘ave ‘o e masivá mo e kau uitoú mo e tamai maté pea mo e ngaahi fāmilí ‘o kinautolu kuo ‘alu ke kau ‘i he kau taú.”⁷

Hangē ko ia ‘oku fa’a hoko ‘i ha hikifonuá, ‘oku fa’a tokosi‘i pē ‘a e kakai tangatá ‘i hono fakafehoanaki atu ki he kakai fefiné mo e fānaú. ‘I he fa’ahita‘u failau ‘o e 1847, hili ha

nofo ‘a e konga lahi ‘o e Kāingalotú ‘i ha feitu‘u ne ui ko e Nofó’anga Fakafa’ahita‘u Momokó, ne fakafuofua ki ha kau tangata ‘e toko 520, fakataha mo ha kau fafine ‘e toko 35 pea mo e fānau ‘e toko 42, ne nau kau atu ki he Patali-one Māmongá ko e tali ki ha ui ke nau ngāue ‘i he va’a fakakautau ‘a e ‘Tunaiteti Siteití. Ne ‘i ai mo ha kau tangata kehe ‘e toko 143, kau fafine ‘e toko 3 mo ha fānau ‘e toko 2 ne nau mu’omu’a kinautolu he ‘uluaki kau fonongá, ‘o teuteu‘i e halá ma’á e ni‘ihi kehé. Na’e manatu ha fefine ko Pelesenitia Kimipolo ‘o pehē: “Ko ha kau tangata tokosi‘i pē ne kei toe ke tauhi e

kēlení mo e vesitapoló pea mo malu'í e kakai fefiné mo e fānaú. . . 'A ia ne toe pē 'a e kau toulekeleká, ni'íhi ne sino vaivaí, kakai fefiné pea mo e fānaú."⁸

Na'e faitāpuekina e Kāingalotú 'e he mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí 'o fakafou 'i he hilifaki 'o e nimá 'e he kau tangata ne nau ma'u e lakanga fakataula'eikí. Na'e poupou'í foki kinautolu 'e he tui 'a e kau fafiné ki he 'Otuá, 'enau 'ofa faka-Kalaisí, honau iví mo 'enau ngaahi lotú.

'I he hulutu'a ko ia e mahamahakí, na'e hoko e kau fafiné ko ha kau toketā mo ha kau neesi ki honau takitaha fāmili pea mo e ni'íhi kehé 'o hangē ko ia ne nau fai 'i Nāvuú. Na'e manatu 'a Tulusila Tōlisi Henituliki 'o pehē, "Na'e 'ikai ha saliate ia he 'apitangá kotoa 'e hao ta'e 'i ai ha taha puke ai, [ka] ne mau fuesia ia 'aki e kātaki na'e ma'u 'e Siopé."⁹ Na'e mā'olunga e tokolahi 'o e kau maté, tautautefito ki he fānau valevalé.¹⁰

Na'e fā'ele'í 'e 'Īlisa Patilisi Laimani ha pēpē tangata 'i ha saliate 'i he 'aho 14 'o Siulai 1846. Na'e 'ikai mo'ui 'a e tamasi'í, 'o hangē pē ko e konga lahi 'o e fānau valevale 'a e kau paioniá. Na'e fakamatala'í 'e 'Īlisa e me'a na'e hokó 'i ha'ane tohinoa 'o pehē:

14 Siulai 1846: "'Oku ou tu'u 'i he tu'unga ta'efakafiemālie 'o fakahoa atu ki hoku tu'unga ko ha fefine puké. 'Oku ulo vevela hifo e la'aá ki he salioté he lolotonga e 'ahó pea 'ea momoko he po'ulí, pea 'oku 'ikai fakatupu mo'ui lelei e feliliuaki 'a e 'eá."

15 'Okatopa 1846: "Ne mau hiki ki homau fale 'akaá he 'ahó ni. Ko e fuofua fale ia ke hū ki ai 'eku pēpē. 'Oku ou mātu'aki fakamālō lahi ko e faingamālie ke u tangutu ai ha ve'e afi 'oku 'ikai puihi 'e he havilí mei he tafa-'aki kotoa pē, pea 'oku lava ke māfana kotoa ai hoku sinó. 'Oku 'ikai ha faliki pe lahi ha ngaahi nāunau 'i homau falé ka 'oku malu'í kimautilu 'e he holisí mei he havilí 'o kapau he 'ikai malu'í kimautilu 'e he 'ato musié mei he 'uhá."

6 Tisema 1846: "[Oku] puke 'eku pēpē 'oku faka'au pē ke kovi ange. Na'e tangi pē he

Na'e tokolahi ha kau fefine Siasi ne nau fā'ele'í ha fānau lolotonga 'enau fononga ki he Tele'a Ano Māsimá.

‘ahó kakato ka ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo pe ko e hā s’ono puké.”

12 Tisema 1846: “Kuo mālōlō e pēpē pea ‘oku ou tēngihia si’ene molé. Kuo mau fai

Īlisa Petulisi
Lāimani

ma’ana e lelei taha ne mau ‘ilo’i ka na’e ‘ikai pē ha felave; na’e hokohoko atu pē si’ene holó talu mei he’ene puké. Ne u ‘ā pē mo hoku tokoua ko Kalolainé he pō kotoa ‘o

siofi mo feinga ke ‘oua na’á ne sí’i mate, he ‘oku ‘ikai ke mau lava e māvae mo iá, ka na’e ‘ikai pē ha ‘utu ‘e hakea. . .

“Oku kei ‘i ai pē haku ngaahi kaungāme’a ‘ofeina. Ka ne ‘ikai kinautolu, kuó u ‘osi faka’amu ke fai mou mavahe atu mei he māmani ko ‘ení, he ‘oku fonu ia ‘i he loto fo’i mo e loto

mamahí. Ka ‘oku ou tui ‘oku ‘i ai ha mālohi ‘okú ne tokanga ‘i kimautilu pea ‘oku lelei ai e me’a kotoa pē.”¹¹

Hangē ko e lau ‘a ‘Īlisá, na’e pou pou ‘i ia ‘e he anga fakakaungāme’a ‘a ha kau fafine tokanga. Na’á ne fakahaa ‘i kimui ange ‘a e anga fakakaungāme’a mo e manava’ofa tatau pē, ‘o ne tokoni ki he kau fafine kehe ne nau a’usia e mamahi tatau pē. ‘I he ‘aho 1 ‘o Sune 1847, na’á ne tohi ai ‘o pēhē: “Na’e mālōlō e pēpē ‘a Sisitá ‘Elivila Holomesí. Ne u ma’u ha fakaafe . . . ke u ‘alu ange ‘o nofo mo ia he ‘ahó pea ne u tali lelei. Ne ma ‘a’ahi mo ia ki he fa’itoka ‘ene pēpē.”¹²

Na’e fakafalala e kau fafiné ‘i he ngaahi tūkunga faingata’a peheé ki he mālohi ‘o ‘enau ngaahi fuakavá. Na’e fakamanatu e ngaahi

PATISEPA W. SĀMITA

Palesitēni Lahi Hono Fā ‘o e Fine’ofá

“I he ‘eku fanongo ki he Ongoongolelé, na’á ku ‘ilo’i na’e mo’oni ia; ‘i he ‘eku fuofua lau pē ‘a e Tohi ‘a Molomoná, na’á ku ‘ilo’i na’e fai ia ‘i he ue’i fakalaumālie mei he ‘Otuá; ‘i he ‘eku fuofua mamata pē kia Siosefa Sāmítá, ne u ‘ilo’i ‘oku ou fesiofaki ai mo ha palōfita ‘a e ‘Otua mo’uí pea na’e ‘ikai ha’aku ongo’i veiveiua ki hono mafai”

Bathsheba W. Smith

Young Woman’s Journal, Oct. 1901, 440

Na'e "mateuteu ma'u pē 'a e kau fafiné ia mo e nima fietokoní pea mo e ongo'i manava'ofa ke fakahoko ha ngaahi ngāue 'ofá" (Emeline B. Uele).

me'a ko ia ne hokó 'e Patisepa W. Sāmita ko e palesiteni lahi hono fá 'o e Fine'ofá:

"He 'ikai ke u feinga ke fakamatala'i e anga 'emau fononga mai 'i he ngaahi afā sinoú, matangi mālohí mo e 'uhá; 'a e pau ke fa'u ha ngaahi halá, langa ha ngaahi halafakakavakava mo ha ngaahi vakavaka'āmeí; pea mo e kei lava sí'emau fanga manú 'o lue he 'aho kotoa pē 'i he kí'i me'atokoni sí'isi'i ne nau ma'ú; pea pehē ki he faingata'a'ia homau ngaahi 'apitangá 'i he masivá, puké mo e maté. Ka na'a mau ongo'i fiemālie . . . 'i hono fai 'emau ngaahi fakataha fakatokolahi mo fakatāutahá 'i he melino, 'o mau lotu mo hiva'i e

ngaahi hiva 'o Saioné pea mo mau fiefia kuo mau mama'o 'aupito mei homau kau fakatangá. Ne toe lahi ange 'emau ongo'i nongá ko 'emau mamata ki he hāsino e māfimafi 'o e 'Otuá 'o fakafou 'i he hilifaki 'o e nimá 'e he kau tangata kaumātu'á 'o fakamo'ui ai 'a e mahakí pea 'a'eva mo e heké. Ne mau kau mo e 'Eikí pea na'e hāsino faka'aho 'a hono mālohí."¹³

Ne ma'u foki 'e he kau fafiné ha mālohinga fakalaumālie 'i he 'enau fe'ofa'ofani mo feanga'ofa'akí. 'I he kotoa 'o e fonongá 'i he 'enau fefa'uhi mo e ngaahi 'ahi'ahi 'o e mahamahakí mo e maté, ne nau felotua'aki 'i he tui pea

I he 1856, na'e t̄naki ai 'e he kau Fine'of̄a ha ngaahi kafu vavae ma'ú e kau paionia toho saliate ne faingata'a'ia.

nau fefakafiemālie'aki. Na'e tohi 'e Hēleni Mā Uitenei 'o pehē, "Na'e fetāfeaki e 'ofa 'a e 'Otuá 'i homau lotó kae 'oua kuo ngali vaivai e tokotaha angakoví ke ne vaetu'ua kinautolu mo e 'Eikí pea ne 'i ai ha ngaahi taimi na'e mole atu e ngaahi mamahi ia 'o 'ene ngahau fakamamahí."¹⁴

'I hono manatua ko ia 'e he kau fafine paionia faivelenga ko 'ení 'a e fakahinohino fakalaumālie ne fai 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá, ne nau sioloto atu ai ki honau mālohí mo e tokoni te nau lava 'o faí. Ne nau tokoni ke fokotu'u ha ngaahi 'api mo ha tukui kolo. Ne nau fakahaofi ha ngaahi laumālie 'o fakafou 'i he ngaahi ngāue 'o e tuí mo e 'ofa faka-Kalaisí. Ne hanga 'e he'enau ngaahi feilaulaú

'o t̄kiekina mālohi kinautolu tonu pea mo e ni'íhi ne fai ki ai 'enau tokoní.

Neongo na'e 'ikai fakahoko e ngaahi fakataha angamaheni 'a e Fine'of̄a, ka na'e muimui e kau fafine paioniá ni ki he ngaahi akonaki fakapalōfitá mo tauhi 'enau ngaahi fuakava fakatemipalé, pea 'i he'enau fai iá ne nau tokoni ai ki ha kuonga makehe 'i he hisitōlia 'o e Siasí mo e Fakahihifo 'o 'Ameliká. Na'e tohi 'e ha tokotaha faihisitōlia 'iloa na'e te'eki ai kau ki he Siasí, 'o pehē: "'Oku 'ikai 'uhinga 'eku ta'e tali e tui 'oku nau ma'ú ke pehē ai 'oku ou tālafili ki he'enau fa'a tokoni mateaki mo kāfakafá. Tautautefito ki honau kakai fefiné. 'Oku fakafo honau kakai fefiné.'"¹⁵

Nofo'ifonua: "Mateuteu Ma'u pē . . . ke Fai e Ngaahi Ngāue 'o e 'Ofá mo e Manava'ofá"

'I he taimi ne tū'uta ai ki he Tele'a Ano Māsimá e 'uluaki kau fononga paioniá, ne nau tō ha ngoue mo langa ha 'ū fale ke nau si'í mo'ui ai. Ne nau hoko atu leva ke feau e ngaahi fie ma'u 'a e ni'íhi kehé. Na'e na'ina'í 'a Palesiteni Pilikihami 'Iongi ki he Kāingalotú ke nau tokoní 'i 'a kinautolu na'e masiva fakalaumālie mo fakatu'asinó. Na'e hangē 'ene na'ina'í ko e ekina'aki 'a 'Amuleki 'i he Tohi 'a Molomoná ki he kau Sōlami masivá: "Kapau te mou teke'í 'a e masivá mo e telefuá, 'o 'ikai 'a'ahi ki he mahakí

mo e faingata'a'ia pea foaki mei ho'omou koloá, 'o kapau 'oku mou ma'u, kiate kinautolu 'oku masivá—'oku ou pehē kiate kimoutolu kapau 'oku 'ikai te mou fai ha me'a 'e taha 'i he ngaahi me'á ni, vakai 'oku iku ta'e'aonga 'a ho'omou lotú pea 'oku 'ikai hano 'aonga kiate kimoutolu, pea 'oku mou hangē ko e kau māluai 'oku nau faka'ikai'i 'a e tuí."¹⁶

Na'e hanga 'e Sisitā 'Emeline B. Uele, 'a ia ne hoko kimui ko e palesiteni lahi hono nima 'o e Fine'ofá, 'o fakamatala'i e ngaahi lelei mo e tokoni ne fai 'e he kakai fefiné: "I he taimi ne mavahe ai e Kāingalotú mei Nāvū 'i he'enau

Na'e hokohoko atu pē 'a e fetokoni'aki mo e fepoupou'aki 'a e kau Fine'ofá hili 'enau tū'uta ki he Tele'a Ano Māsímá.

fonongá, na'e fie ma'u ke 'oua na'a toe faka-hoko e ngaahi fakataha 'a e Fine'ofá, ka na'e 'ikai pē ngalo 'i he kau fafiné 'a e kautahá pe ko e ngaahi tala'ofa ne fakahoko 'e Palesiteni Siosefa Sāmita kiate kinautolú, ka na'e hokohoko atu 'enau ngāue 'ofá 'i ha fa'ahinga feitu'u pe fa'ahinga taimi pē na'e faingamālie a'i: ne nau mateuteu ma'u pē 'i he nima fietokoni mo e ongo'i loto 'ofa ke fakahoko ha ngaahi ngāue 'o e 'ofá mo e manava'ofá pea na'e tokolahi ha kakai ne nau fie ma'u e fa'ahinga tō'onga 'ofa ko iá he ko e ngaahi 'aho ia 'o e ngāue mālohí mo e mamahí, hongé mo e faingata'á."¹⁷

I he 1854, na'e ongo'i 'e Matila Tatili e ngaahi fie ma'u vivili 'a e kau 'Initia 'Ameliká. Na'á ne 'uluaki ngāue 'iate ia pē peá ne fai ia kimui 'o fakatatau mo e fakahinohino 'a Palesiteni Pilikihami 'Tongi, 'o ne fokotu'u e kau fafiné 'o fakatatau mo e fakahinohino 'ene pīsope ke nau ngaohi ha vala ma'á e kakai fefine mo e fānau 'Initiá ni. Na'e fa'ufa'u foki mo ha ngaahi kulupu tatau pē 'i he ngaahi nofo'anga kehé, 'o muimui ai e kakai fefine Siasí ki he ngaahi ongo'i 'ofa 'a honau lotó pea nau ngāue 'ofa ke feau e ngaahi fie ma'u 'a e ni'ihī ne nau feohí.

Na'e kei hokohoko atu pē 'a e sīpingá ni 'i he faka'au ke tokolahi ange e Kāingalotu Siasí ne tū'uta ki he Tele'a Sōlekí. Na'e ui 'e he kau taki 'o e Siasí ha kakai ke nau nofo'i e feitu'u mama'o taha 'o e konga fonuá, 'o a'u ai e nofo ki he ngaahi feitu'u fakatokelau mo fakatonga

‘o Sōleki Sití. Na’e manatu’i ‘e he kau fafiné ‘a e tukufakaholo mo e ngaahi tefito’i mo’oni na’e fakava’e’aki e Kautaha Fine’ofa ‘a e Kakai Fefine ‘o Nāvuú, pea na’e lahi ha ngaahi kulupu na’e fokotu’u ‘i he ngaahi nofo’anga ko iá ke nau tokoni’i e ní’ihi kehé mo fakafiemālie’i ‘a e masivá.

Hangē ko ‘ení, na’e tatakí ‘e Lusi Misevi Sāmita ha kau fafine Siasi ‘i Polovo ‘i Tutā. Na’á ne tali mo e kau fafiné ha ngaahi ui ke tokoni ki he Kāingalotu ‘o e Siasí ne tū’uta atu ki Tutaá. ‘I he konifelenisi lahi ‘o ‘Okatopa 1856, na’e fakahā ai ‘e Palesiteni Pilikihami ‘Iongi na’e ‘i ai ha kau paionia mo ha’anau ngaahi saliotē toho-tangata ne nau si’i faingata’a’ia ‘i ha maile ‘e laungeau mei honau feitu’ú. Na’á ne pehē: “he ‘ikai lava ‘e he tui ‘oku mou ma’ú mo ho’omou tui fakalotú pea mo ho’omou malanga fakalotú ‘o fakahaofi hamou fo’i laumālie ‘e taha ‘i he pule’anga fakasilesitale ‘o e ‘Otuá, kapau he ‘ikai ke mou fai ki he tefito’i mo’oni pē ko ia ‘oku ou lolotonga ako’i atú. Mou ō atu ‘o ‘omi ‘a e kakai ‘i he fonua tokalelé, pea mou tokanga makehe ki he ngaahi me’a ‘oku tau ui ko e fatongia fakatu’asino pe fakataimí, telia na’a ta’e’onga ho’omou tui.”¹⁸

Na’e tohi ‘e Sisitā Sāmita ‘i hono tohi hisitōliá ‘o pehē hili e na’ina’i ‘a Palesiteni ‘Iongi, na’e ngāue leva e kakai ne ‘i ai ke fai ha tokoni ki honau kāingá. Na’e “vete ‘e he hou’eiki fafiné honau ‘ū pivá [ko ha ‘ū piva lalahi ne

tui loto he ko e ākenga ia ‘o e kuongá pea na’e māfana foki], sitōkení mo e me’a kotoa pē na’e lava ke nau foakí, ‘i heni he loto Tāpanekalé, pea fa’o [ia] ki he ‘ū salioté ke ‘oatu ki he Kāingalotu ‘i he ‘otu mo’ungá.”

Ne nau hoko atu ‘o tñnaki ha nāunau mohenga mo e vala ma’á e Kāingalotu ‘e tū’uta ange ‘oku si’i ha koloa te nau kei ma’u ‘i he’enu fanga ki’i saliotē ne nau toho laló. Na’e tohi ‘a Sisitā Sāmita ‘o pehē: “Ne mau fai e me’a kotoa pē na’a mau lavá pea tokoni ki ai e kau tangata mo fafine lelé, ke fakafiemālie’i ‘a e kau faingata’a’ia ‘i he’enu omi mo e ‘ū saliotē ne toho lalo peé he kongá kimui ‘o e fa’ahita’u fakatōlāu. . . . Koe’uhí na’e nounou fakapa’anga ‘emau kautahá ko ia ne ‘ikai lahi ha me’a te mau lava ‘o fai, ka na’e ‘ikai mei lava ‘e he kau pīsope ‘e toko faá ‘o fua e nāunau mohenga mo e vala ne mau tñnaki he fuofua taimi ne mau fakataha aí. Na’e ‘ikai tuku ‘emau tokoní kae ‘oua kuo fiemālie e tokotaha kotoa pē.” Na’e pehē ‘e Sisitā Sāmita ‘i he taimi na’e tū’uta ange ai e kau fononga toho saliotē ko ‘ení, na’e fonu ha fale he loto koló ‘i he “nāunau ke tokoni’i ‘aki kinautolú.” Na’á ne hoko atu ‘o pehē: “Te u pehē, kuo te’eki ai ha taimi te u ongo’i fiemālie mo fiefia ange ai ‘i ha fa’ahinga ngāue kuó u fai ‘i he’eku mo’uí pea ko e fa’ahinga ongo ia na’e ma’u ‘e he taha kotoa. Ko e me’a pē na’e fie ma’u ke u faí ko ha’aku hū ki ha falekoloa ‘o fakahā ai ‘eku fie

ma'ú; kapau ko ha tupenu, na'e fua ta'etotongi mai ia. Ne [mau] a'a atu he sinoú kae 'oua kuo viku homau valá 'o a'u ki homau tuí, ke tãnaki e me'a ne fie ma'ú."¹⁹

“Ko e hã e Me'a hono Hoko ke Fai 'e he Ngaahi Nima Fietokoní?”

Na'e fakafõtunga 'e he kau Fine'ofa ko 'ení 'a e 'ofa faka-Kalaisí, 'a ia ko e " 'ofa haohaoa 'a Kalaisí"²⁰ 'i he'enu foaki honau valá mo tuitui ha 'ü kafu vavae ke fakahaofi ha Kãingalotu mokosia mo fiekaia ne te'eki ai ke nau fetaulaki kimu'a. Na'a nau ma'u ha fiefia lahi 'i he ngãue tokoni ko 'ení. Hili 'enu fai e me'a kotoa pē ne nau lava 'o fai ke tokoni'i 'aki e kau paionia toho salioté, ne hoko atu leva 'enu tokoni ki he ni'ihi kehé. Na'e hanga 'e he ngaahi lea 'a Lusi Misevi Sãmitá 'o fakahaa'i mai e ongo honau lotó: “Ko e hã e me'a hoko ke fai 'e he ngaahi nima fietokoní?”²¹ 'Oku fakafõtunga mai 'e he fehu'i ko 'ení 'a e ngaahi lelei 'o e kau Fine'ofá—he 'aho ko iá mo e taimí ni. ▣

“Ha Ngāue Kāfakafa Mo’oni”

*Kapau ‘oku ongo’i ‘e ha taha ‘o e ngaahi
‘ofefine pe fa’ē ‘i ‘Isilelí ‘oku [fakangatangata] pē
e me’a te nau lava ‘i honau tu’unga lolotongá, te nau
ma’u he taimí ni ha faingamālie lahi ke faka’aonga’i
honau mālohí mo e iví kotoa ke fakahoko lelei ai e
me’a fisifisimu’a taha kuo fakakoloa ‘aki kinautolú.
... Kuo fakamafai’i mai ‘e Palesiteni ‘Iongi ke
toe lahi ange ‘etau ngāué mo hotau ‘aongá.*

‘Īlisa R. Sinou

“Ha Ngāue Kāfakafa Mo’oni”

‘I he ‘aho 26 ‘o Tisema 1866, na’e fakataha ai e Kau Palesitenisī ‘Uluakí mo e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá ‘o fakatahu mo e fakahinohino ‘a Palesitēni Pilikihami ‘Tongi. ‘I he ofi ki he faka’osinga ‘o e fakatahá, na’e fakahaa’i ai ‘e Palesitēni ‘Tongi ko e Palesitēni hono ua ‘o e Siasí, ‘a ‘ene faka’amu ke toe fokotu’u ‘a e ngaahi kautaha Fine’ofá ‘i he Siasí kotoa.¹

‘I he ta’u hono hokó na’e ongo’i ai ‘e Palesitēni ‘Tongi ‘a e fie ma’u vivili ke tokoni’i e kau pīsopé ‘i honau fatongia ko e fekumi pea tokoni’i e masivá. Na’á ne fai e fale’i ko ‘ení ki he kau pīsopé ‘i he’ene feinga ke kamata e ngāue ki hono toe fokotu’u e Fine’ofá ‘i he uooti kotoa pē: “Tuku ke fokotu’u ‘e he [hou’eiki fafine] ‘a e Kautaha Fine’ofa ‘a e Kakai Fefiné ‘i he ngaahi uooti kotoa pē. ‘Oku tau ma’u mo kitautolu ha kau fafine talēniti’ia, pea ‘oku fie ma’u ‘enau tokoni he me’á ni. ‘E pehē ‘e ha ní’ihi ia ko e kí’i me’a laulaunoa pē ‘eni, ka ‘oku ‘ikai; pea te mou ‘ilo heni ko e kau fafiné ‘e fakafalala ki ai ‘a e kautahá ni. Foaki kiate kinautolu ‘a e poto ‘oku mou ma’u mo ho’omou maheni ngāue, foaki kiate kinautolu

‘a homou mālohí pea mo tataki mo fakahinohino’i fakapotopoto ‘a kinautolu pea te nau lava ke tokoni’i ‘a e kakai masivá mo nau ma’u mo e ngaahi founa ke tokoni’i ‘aki kinautolú, ‘a ia ‘e liunga hongofulu hono vavé ‘o’ona ia ‘i hano fakahoko ‘e he Pīsopé.”²

Ko ia ne toe fokotu’utu’u ai e kau fafiné ‘i he malumalu mo e mafai ‘o e lakanga fakataula-eikí pea hangē ko e lea ‘a e Palōfita ko Siosefa

Ko Hono Langa ‘o e Temipale Sōlekí, 1877

Sāmitá, kuo nau “‘i ha tu‘unga ke ngāue‘i e ngaahi ongo kuo tōkaki ‘e he ‘Otuá ‘i [honau] lotó.”³ Te nau fakamālohia honau ngaahi fāmīlī mo e ni‘ihi kehe ne masivá, fakatu‘asino mo fakalaumālie fakatou‘osi. Na‘e fakafou ‘i he tokoni ko ‘ení ‘a hono fakatupulekina ‘enau tuí mo e anga-mā‘oni‘oní. Na‘e ako‘i mai ‘e Sisitā ‘Īlisa R. Sinou ‘e hanga ‘e he Fine‘ofá ‘o “fakafo‘ou mo langaki hake [‘a e kau fafiné] ka ko e me‘a tēpuú, ‘e fakamālohia ai ‘enau tui ki he Ongongolelei pea ‘i he‘enau fai iá, ‘e

lava ke nau tokoni ai ki hono fakahaofi ‘o ha tokolahi.”⁴

Ko ha Fine‘ofa ‘i he Uooti Kotoa pē

Na‘e ui ‘e Palesiteni ‘Tongi ‘a Sisitā Sinou ke ne tokoni ki he Siasí ‘aki ‘ene fononga holo he ngaahi nofo‘angá ‘o tokoni ki he kau pīsopé ke fokotu‘u e Kautaha Fine‘ofa ‘a e Kakai Fefiné. Na‘á ne pehē, “Na‘e fakahinohino‘i ‘e

‘ĪLISA R. SINO

Palesiteni Lahi Hono Ua ‘o e Fine‘ofá

“‘Oku tau faka‘amu ke fakahounga ‘i kitautolu ka kapau ‘oku ‘ikai te tau ma‘u ‘a e fakamālō kotoa ‘oku tau pehē ‘oku totonu ke tau ma‘ú, ko e hā hano kovi? ‘Oku tau ‘ilo ‘i kuo hilifaki mai ‘e he ‘Eikí ha ngaahi fatongia mā‘olunga kiate kitautolu pea kuo te‘eki ai ha faka‘amu pe holi kuo fakatō ‘e he ‘Eikí ‘i hotau lotó ‘i he mā‘oni‘oni ‘e ta‘e fakatokanga ‘i pea ko e lelei ma‘ongo‘onga taha ‘e lava ke tau fai ma‘atautolu mo e ni‘ihi kehé, ho ha‘atau fakafo‘ou mo tanumaki ‘etau mo‘uí ‘i he me‘a kotoa pē ‘oku lelei mo faka‘ei‘eikí ke tau taau ai mo e ngaahi fatongia ko iá.”

Eliza R. Snow

Relief Society Minute Book, 1868–79, Lehi Ward, Alpine Stake, Oct. 27, 1869, Church History Library, 27; toe fakalelei ‘i ‘a e faka‘ilonga leá mo e sipelá

To'ohema ki to'omata'ú: Elizabeth Ann Whitney, Emmeline B. Wells, mo Eliza R. Snow

Palesitani 'Iongi 'a e kau Pīsope ke nau fokotu'ú 'a e Kautaha Fine'ofa 'a e Kakai Fefiné 'i honau takitaha uooti, pea . . . na'e toe fakaongo atu 'a e kole ki he kakai fefine 'i he ngaahi feitu'u kotoa ne nofo'í, ke nau kau mai ki he kautaha 'o 'ikai koe'uhí pē ke tokoni'í 'a e masivá ka ke fakahoko 'a e ngāue lelei mo faka'e'i'eki kotoa pē."⁵

'I he hoko 'a Sisitā Sinou ko e sekelitali 'o e fuofua Kautaha Fine'ofa 'a e Kakai Fefiné 'i Nāvū, 'Ilinoisí, na'á ne tauhi ai e fakaikiiki e miniti 'o e ngaahi fakatahá,

“Ko e me'a 'eni 'oku tau faka'amu ke fakatō 'i he loto 'o e kakai fefiné— ke nau 'aonga 'i honau 'ātakai pea 'oua na'a nau lotofu 'i koe'uhí ko e ngaahi faingata'a te nau fehangahangai mo iá ka ke falala ki he 'Eiki pea hanga kiate Ia mo 'Ene ngaahi tāpuaki fakaofó, pea 'oku ou palōmesi atu, 'e lilingi hifo ia kiate kimoutolu.”

Lōlenisou Sinou

*Young Woman's Journal,
Sept. 1895, 578*

Ko hono fakahinohino 'i 'e Sisitā 'Iliā R. Sinou 'a e kau Fine'ofā.

kau ai e ngaahi fakahinohino ne fai 'e Siosefa Sāmitā (vakai ki he vahe 2). 'I he fononga ko ia mei Nāvū ki he Tele'a Ano Māsimā, na'á ne malu'i fakalelei ai 'ene tohi minití. Na'e mahino kiate ia e mahu'inga 'o e me'a kuo ako'i ki he kau fafiné 'i he ngaahi fakataha ko iá. Na'á ne 'ilo'i e fa'unga totonu ki he kautaha ko iá pea na'á ne manatu'i e ngaahi tefito'i mo'oni na'e fokotu'u ai iá. Na'e mahino kiate ia na'e hoko 'a e kautahá ko ha kongā mahu'inga 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní. Na'á ne pehē, "Oku 'ikai ko ha me'a angamaheni 'a e fakataha atu 'i ha kautaha 'oku natula pehení. Ko e kautaha

'eni ia 'a e Siasi 'o Kalaisi 'i he kuonga fakakōsi-peli kotoa pē 'i he taimi ne haohaoa á."⁶ Ko ia 'i he'ene fefononga'aki holo 'i he ngaahi uōtí, na'á ne toutou faiako mei he tohi minití.

Ko Hono Fakalahi e Vīsone mo e Ivi Tākiekina 'o e Kakai Fefiné

Makehe mei hono kole 'e Palesiteni 'Iongi ke ngāue 'a Sisitā Sinou mo e kau taki lakanga fakataula'eiki 'i he ngaahi uōtí, na'á ne toe fakalahi atu foki e ngāue ke fai 'e he fefiné ni. Na'á ne pehē, "Oku ou faka'amu ke ke

fakahinohino'i e kau fafiné."⁷ Neongo na'e toki vahe'í ia 'í he 1880 ko e palesiteni lahi hono ua 'o e Fine'ofá, ka na'e 'oange kiate ia 'a e ngaahi fatongia tatau pē ne 'oange 'e he 'Eikí kia Sisitā 'Ema Sāmitá, ke ne "fakamatala'í 'a e ngaahi folofolá pea ke ekinaki ki he siasí 'o fakatatau ki he me'a 'e foaki kiate koe 'e hoku Laumālié."⁸

Na'e toe fai foki 'e Palesiteni 'Tongi 'a e na'ina'í tatau ki he kakai fefine 'o e Siasí. Na'e fakataha'í 'ene ngaahi na'ina'í mo e ngaahi ako na'e fai 'e Sisitā Sinoú ke toe fakalahi ai e vakai 'a e kakai fefiné ki he kaha'ú ki honau mālohi ke fakahoko ha ngaahi lelei 'í honau fāmilí, 'í he Siasí pea mo e māmaní. Na'e pehē 'e Sisitā Sinoú:

"Kapau 'oku ongo'í 'e ha taha 'o e ngaahi 'ofefine pe fa'ē 'í 'Isilelí 'oku [fakangatangata] pē me'a te nau lava 'í honau tu'unga lolotongá, te nau ma'u he taimí ni ha faingamālie lahi ke faka'aonga'í honau mālohi mo e ivi kotoa ke fakahoko lelei ai e me'a fisifisimu'a taha kuo fakakoloa 'aki kinautolú. . . . Kuo fakamafai'í mai 'e Palesiteni 'Tongi ke toe lahi ange 'etau ngāué mo hotau 'aongá."⁹

'Oku hanga 'e hono fakamanatu e ni'íhi 'o e ngaahi akonaki mo e ngaahi ngāue na'á ne fakamahino'í e taumu'a 'o e Fine'ofá 'í he konga kimui 'o e ngaahi ta'u 1800, 'o fakahaa'í 'a e founa kuo hanga ai 'e hono toe fokotu'u 'o e Fine'ofá 'o fakalahi e vīsone mo e tākiekina angatonu 'oku fai 'e he kakai fefine Siasí.

'Ofa Faka-Kalaisí

Ke fai pau ki he sīpinga na'e fokotu'u 'e Siosefa mo 'Ema Sāmita 'í Nāvuú, ko ia ne kei hoko ai pē 'a e 'ofa faka-Kalaisí ko e fakava'e 'o e ngaahi me'a fakalaumālie mo fakatu'asino kotoa pē na'e fokotu'u ke fai 'e he kau fafine 'o e Fine'ofá. Na'e akonaki 'a Palesiteni 'Tongi 'o pehē:

"'Oku fālute kotoa 'eni 'í he 'etau tui fakalotú. 'Oku fālute 'e he 'etau tui fakalotú 'a e lea mo e ngāue lelei fakatu'asino mo fakalaumālie kotoa pē, 'a e ngaahi me'a 'í he langí mo e ngaahi me'a 'í he māmaní pea mo ia 'í lalo fonuá. . . . Kapau te tau fai e ngaahi me'a ko 'ení mo fiefia 'í hono fakahoko totonu iá, 'e toe [fakatu'uma'u] mo ta'eue'ia ange hotau va'é 'o hangē ko e fakava'e 'o e ngaahi mo'unga tu'uloa ko 'ení. 'Oku 'ikai totonu ke tau toe holi ki ha me'a kehe [tukukehe] pē 'a e ngaahi tefito'í mo'oni 'o e angamā'oni'oni' pea kapau 'oku tau fie ma'u 'a e totonú, tau fakahoko mu'a ia ki he ni'íhi kehé, 'o angalelei mo fonu 'í he 'ofá mo e manava'ofá ki he kakai kotoa pē."¹⁰

Ko e Tafoki mei he Ngaahi Ivi Tākiekina 'o e Māmaní

Na'e hanga 'e Palesiteni Pilikihami 'Tongi 'o ako'í hono ngaahi 'ofefiné 'í hono 'apí ke nau "[fakatatafi atu] 'a e me'a kotoa pē 'oku kovi mo ta'e'aongá, pea ke nau fakalalaka ki mu'a 'í he me'a kotoa pē 'oku lelei mo

faka'ofo'ofá." ¹¹ 'Oku 'uhinga 'a e fakatatafi ke to'o 'aupito ha me'a. 'I he na'ina'i ko ia 'a Palesiteni 'Tongi ki hono ngaahi 'ofefiné ke fakangatá, na'á ne 'uhingá ke nau tafoki mei he tō'onga mo e vala fakaemāmaní, faka-va'iva'ingá pea 'ikai molumalú. Na'á ne toe malanga 'aki foki ki he Siasí fakakātoa ke fakatatafi pea fakafo'ou.

'I hono fale'i ko ia 'e Palesiteni 'Tongi 'a e Kāingalotú ke nau si'aki e ngaahi founga 'a e māmaní, na'á ne fa'a fai ai ha fale'i fakapoto-poto fekau'aki mo e mo'ui faka'ahó. Na'á ne poupou'i 'a e mo'ui fakapopotó mo e ngāue

I he lotu fakatāutaha mo fakafāмили 'a e kau Fine'ofá, 'e lava ke nau ma'u ai ha ue'i fakalaumālie ke tataki kinautolu.

mālohí. Hangē ko 'ení, na'á ne fale'i e kau fafine 'i he Fine'ofá ke nau liliu 'enau founga ma'u me'atokoní mo e tauhi 'apí. Ka na'e mahulu atu e fakafo'ou ia 'i hono ohi mai pē 'o ha tō'onga mo'ui fo'ou; na'e 'uhinga ia ke liliu 'a e lotó. Na'e pau ke fakamama'o e kau fafiné mei he toenga 'o e māmaní—'o nau hoko mo'oni ko ha Kāingalotu mo ha kakai 'a e 'Eikí. Na'e pehē 'e Sisitā 'Iliisa R. Sinou: "Ko e hā e me'a 'oku fie ma'u ke u faka'ehi'ehi mei a'i? Mei he'eku ta'e'iló mo e me'a kotoa pē 'oku 'ikai 'o e 'Otuá." ¹²

Fakahā Fakatāutahá

Na'e muimui 'a Sisitā Sinou ki he fale'i 'a e kau taki lakanga fakataula'eikí pea na'á ne palōmesi ki hono ngaahi tokoua 'i he Fine'ofá 'e faitāpuekina kinautolu 'i he'enu fai e me'a tatau pē. Na'á ne ako'i ange foki 'e lava ke ma'u fakatāutaha 'e he kau fafiné ha ue'i fakalaumālie ke tataki 'enu mo'ui fakatāutahá, honau ngaahi fāmilí pea mo honau ngaahi fatongia faka-Siasí. Na'á ne pehē: "Tala ki he kau fafiné ke nau laka atu 'o fakahoko honau ngaahi fatongia 'i he lotu fakatōkilalo mo e faivelenga kakato pea 'e nofo'ia kinautolu 'e he Laumālie 'o e 'Otuá pea 'e faitāpuekina kinautolu 'i he'enu ngaahi ngāue. Tuku ke nau fekumi ki he potó kae 'ikai ko e mālohí pea te nau toki ma'u leva 'a e mālohi kotoa pē ke faka'aonga 'i ai honau potó." ¹³

Na'e tokoni e fakahinohino fakalaumālie ko iá ke fehanganhangai ai e kau Fine'ofá mo e ngaahi 'ahí'ahi 'i honau kuongá. Na'á ne akonaki foki 'o kapau te nau hokohoko fekumi ai pē ke ma'u e tatakí mo e fakafiemālie 'a e Laumālie Mā'oni'oni, te nau lava 'o ma'u ha nonga 'i he uhouhonga 'o e faingata'á. Na'á ne pehē 'oku hanga 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'o "fakafiemālie'i mo fakakakato 'a e ngaahi faka'ānaua kotoa pē 'a e lotó, mo fakafonu 'a e ngaahi ongo'i tuēnoa kotoa pē." Na'á ne hoko atu 'o pehē, "Ko e taimi 'oku fakafonu ai au 'e he Laumālie ko iá, 'oku nonga 'a hoku lotó pea 'oku lava ke u lea fakamātoato ai 'oku 'ikai uesia au 'e he ngaahi me'a laulaunoa 'oku fakahoko faka'ahó. Ka 'o ka mole meiate au 'a e laumālie ko iá mo e mālohi 'o e Ongoongolelé kae ma'u ai 'e he laumālie 'o e māmaní 'i ha kihí'i konga sí'i pē, 'e hoko mai leva 'a e faingata'á; 'oku 'i ai leva e me'a 'oku fehālaaki. 'Oku 'ahí'ahí'i au, ka ko e hā e me'a 'okú ne fakafiemālie'i aú? He 'ikai ke ke lava 'o 'omi kiate au ha fiemālie te ne fakanonga 'a e 'atamai ta'e-fa'a-maté ka ko ia pē 'oku ha'u mei he Matavai 'i 'olungá. 'Ikai ko hotau faingamālie ia ke tau mo'ui ke lava 'o tafe mai ma'u pē ia ki he'etau mo'uí?"¹⁴

Ko Hono Taukave'i 'o e Mali Tokolahí

Na'e fakahā mai kia Siosefa Sāmita 'a e mali tokolahí 'i he kamakamata mai 'a e Siasí.¹⁵ Neongo na'e 'uluaki faingata'a ki ha tokolahí ke nau tali e tō'onga ko 'ení, ka na'e 'ilo'i 'e he Kāingalotu faivelengá ko Siosefa Sāmitá ko ha palōfita 'a e 'Otuá. Na'a nau muimui ki he finangalo 'o e 'Eikí na'e fakahā mai ki honau palōfítá.

"Fekumi 'i he ngaahi folofolá—fekumi 'i he ngaahi fakahā 'oku pulusi atú, mo kole ki ho'o Tamai Hēvaní, 'i he Hua'fa 'o Hono 'Alo ko Sīsū Kalaisí, ke Ne fakahā mo'oni atu kiate koe, pea kapau te ke fai ia 'i he mata 'oku sio tāfataha ki Hono fakalāngilangi'í, 'o 'ikai ha toe veiveiua, te Ne tali ho'o lotú 'aki e mālohi 'o Hono Laumālie Mā'oni'oni. Pea te ke toki 'ilo fakapapau ai kae 'ikai 'i ha fakamo'oni 'a ha ní'ihí kehe. He 'ikai ke ke falala ki ha tangata ke ke ma'u mei ai 'a e 'ilo ki he 'Otuá."

Siosefa Sāmita

History of the Church, 1:263.

Na'a nau fakahoko ha ngaahi fuakava mo e 'Otuá pea na'a nau mālohi mo tauhi mateaki e ngaahi fuakava ko iá.

'I he taimi na'e toe fokotu'u ai 'a e Fine'ofá 'i he kongá ki mui 'o e 1860 tupú, na'e kei kau pē 'a e mali tokolahí 'i he mo'ui 'a e kāingalotu 'o e Siasí. Ka na'e tokolahi e kakai 'i he 'Tunaiteti Siteití ne nau tui na'e fakama'ulalo 'i mo ngaohikovia e kakai fefine ko ia ne nau mo'ui 'aki e fono 'o e mali tokolahí. Ko hono ola leva 'o e ma'uhalá fekau'aki mo e Kāingalotu 'o e Siasí pea mo 'enau tui fakalotú ke tali ai 'e he

pule'anga fakafonuá ha lao 'o ta'ofi ai 'a hono fakahoko 'o e mali tokolahí.

'I Sānuáli 'o e 1870, ne fakataha mai ai ha kau fefine Siasí 'i Sōleki Siti ke fai ha 'anau lau ki he lao ko 'ení. Na'e fakahaa 'i ai 'e he kau fefine ko 'ení ki he kau faiongoongo mei he ngaahi kautaha nusipepa 'i he 'Tunaiteti Siteití, 'a 'enau pou pou ki honau kau palōfita mo'ui pea mo e ngaahi founa ngāue 'a e Siasí. Na'a nau taukapo 'i kinautolu mo honau ngaahi husepānití mo talaki 'enau tuí mo 'enau ngaahi fuakavá. Na'e pehē 'e Sisitā 'Ilisa R. Sinou: "Kuo taimi

Ko ha fakataha 'a e ngaahi fa'ē mo e ngaahi 'ofefine 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 1893

ke mau tu'u hake 'o lea 'i he faka'e'i'eiki 'o homau uiui'i. . . 'Oku 'ikai 'ilo'i kimautolu 'e he māmaní pea 'oku fie ma'u ke mau lea fekau-'aki mo e mo'oní pea mo e fakamaau totonu 'a homau hou'eiki tangatá. . . 'Oku 'ikai ke mau 'i ha tu'unga ma'ulalo 'o fakahoa atu ki he kakai fefine 'o e māmaní pea 'oku 'ikai ke mau fōtunga pehē."¹⁶

Na'e fakahaa'i 'e ha fefine Siasi 'a e ngaahi ongo ne ma'u 'e ha ni'ihī tokolahī, 'o ne pehē: "Oku 'ikai ha feitu'u 'i he fo'i māmani ko 'enī 'e fakahaa'i lahi ange ai 'a e angalele'i mo e anga'ofá ki ha fefine pea taukave'i toputapu ai 'ene ngaahi totonú ka ko ia 'oku hoko 'i 'Iutaá. 'Oku mau 'i henī ke fakahaa'i 'emau fe'ofa'akí mo fakahā ki he māmaní 'emau tauhi mateaki ki he 'Otuá ko 'emau Tamai Hēvaní; pea mo fakahaa'i 'emau loto fiemālie ke muimui ki he ngaahi fie ma'u 'a e Ongoongolele'i; pea 'oku fie ma'u 'i he fono 'o e Mali Fakasilesitalé ke mau tukupā ke faka'apa'apa'i, ako'i mo fakahoko 'a ia 'e foaki ivi mai e 'Otuá ke mau fakahokó."¹⁷

Na'e pehē 'e he kau faiongoongo mei he ngaahi kautaha nusipepá ko ha "fakataha fakafōfo" 'eni.¹⁸ Na'e tohi 'e ha faiongoongo 'e taha 'o pehē, "Ko hono mo'oní, 'oku tatau tofu pē 'a e kau fefine Māmonga ia 'oku tala tokua 'oku ma'ulalo 'enu mo'uí . . . pea mo e kakai fefine 'o e Hahaké."¹⁹ 'I he ngaahi māhina si'i ka hokó, na'e toe tokolahī ange e kakai fefine ia ne nau

"Keinanga 'i he ngaahi folofola 'a Kalaisi" (2 Nīfai 32:3).

kau atu ki he fa'ahinga fakataha pehe'e 'i he ngaahi feitu'ú kotoa.

'I he 1890, ne ma'u ai 'e Palesiteni Uilifooti Utalafi, ko e Palesiteni hono fā 'o e Siasí, ha fakahā ke iku ki hono fakangata 'o e mali tokolahí. Na'á ne tohi e fakahā ko 'enī 'i ha fakamatala na'e ui ko e Fanongonongo Fakamafai'i. Na'á ne lea 'o fekau'aki mo hono tohi 'o e Fanongonongo Fakamafai'i 'o pehē: "[Kuo] fekau'i au 'e he 'Otuá ke u fai 'a ia na'á ku fakahokó; pea 'i he hokosia 'a e houa na'e fekau'i ai au ke fakahoko iá, na'e mahino kāno-kato kiate au. Na'á ku lotu ki he 'Eikí mo hiki 'a e me'a ne folofola mai 'aki 'e he 'Eikí."²⁰

Koe'uhí na'e tali 'e he kakai e fale'i fakapalōfita ke fakahoko e mali tokolahí pea kuo nau

fakahoko mo tauhi 'enau ngaahi fuakavá, ko ia ne toe faingata'a ai e fakahā fo'ou ko 'ení ki ha tokolahi, ka na'e toe fakapapau'i 'e he Kāingalotu 'o e Siasí te nau toe muimui pē ki he palōfitá. 'I he 'aho na'e fanongo mo tali ai 'e he kāingalotu fakalūkufua 'o e Siasí 'a e Fanongonongo Fakamafai'í, na'e pehē 'e Sisitā Sina D. H. 'Iongi, 'a ia na'e hoko he taimi ko iá ko e palesiteni lahi hono tolu 'o e Fine'ofá, "Na'e 'ahi'ahi'i he 'ahó ni e loto 'o e tokotaha kotoa pē ka ne nau hanga ki he 'Otuá pea fakavaivai."²¹

'Oku taau ke tau tangane'ia mo fakahounga'i e kau fafine ko ia 'o e Siasí ne nau tali lelei 'a e mali tokolahí 'i he fakahā, pea nau tali kimui ange 'a e Fanongonongo Fakamafai'í. Na'a nau talangofua matematē ki he 'enau ngaahi

fuakavá pea mo e fale'i 'a e palōfita mo'uí. 'Oku fakalāngilangi'i he 'ahó ni e kau fafine ko iá 'e honau hako mo'ui faivelengá.

Na'e tohi 'e Heleni Mā Uiteni, 'a ia na'e kau he mali tokolahí 'o pehē, "Mahalo pē te tau lau e hisitōlia 'o ha kakai ne mate fakaMa'ata mo ha kau to'a ma'ongo'onga, pea pehē ki ha kau tangata mo ha kau fafine lelei ne ma'ongo'onga mo fai lelei, ka he 'ikai 'asi ai e kau fafine faka'e'i'eiki mo e ngaahi 'ofefine lelei ia 'o Sai-oné, 'a ia ne tupu mei he 'enau tui ki he ngaahi tala'ofa 'a e 'Otuá 'o 'Isilelí, ke nau ikuna'i ai honau lotó ka nau talangofua ki He'ene fono mā'olunga angé mo tokoni ke fokotu'u ia 'e He'ene kau tamaio'eikí 'i he māmaní, . . . pea 'oku ou ongo'i na'e tauhi 'e he kau 'āngeló ha fakamatala 'o 'enau ngaahi ngāu'é 'a ia 'e toki

PILIKIHAMI 'IONGI

Palesiteni Hono Ua 'o e Siasí

"Kuo lahi e lelei kuo fakahoko 'e he kau fafine 'i he Ngaahi Kautaha Fine'ofa 'a e Kakai Fefiné. 'Oku mou lava nai ke tala e lahi 'o e lelei 'oku fakahoko 'e he ngaahi fa'e mo e ngaahi 'ofefine 'i 'Isilelí? 'Ikai, 'oku faingata'a ke tala. Pea 'e muimui 'iate kinautolu 'a e lelei 'oku nau fa'i 'o a'u ki he ta'engatá."

Brigham Young

Deseret News Weekly, June 16, 1869, 228

na'á ne mapule'i ia, anga faka'eieiki, le'o mahino mo faka'ofó'ofa 'o hangē ha 'āngeló. . . . Na'e 'ikai koe'uhí ko e lea na'á ne faí, ka ko e laumālie angamalū na'e fakahoko 'aki e leá pea na'e tō lelei ia ki he loto kotoa pē."²⁶

'Oku muimui he 'ahó ni e kau Fine'ofá ki he sīpinga ko ia ne tā 'e Sisitā Sinou, Sisitā Lisiate mo e fuofua kau mēmipa 'o e Fine'ofá. 'Oku nau fekumi faivelenga ke 'ilo ki he ongoongo-leleí pea nau vahevahe atu e 'ilo ko iá ki he ní'ihí kehé. 'I he'enau fai iá, 'oku nau muimui

ai ki he fale'i 'a e kau palōfita 'i he ngaahi 'aho kimui ní. Na'e pehē 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo ko e Palesiteni hono hongofulu māua 'o e Siasí:

“'Oku ou toe fakamamafa'i atu 'a e fie ma'u lahi ko ia ke ako 'e he fefine takitaha 'a e folofolá. 'Oku tau fie ma'u ke tāpuekina hotau ngaahi 'apí 'aki ha kau fafine kuo nau 'ilo lelei 'a e folofolá—'o tatau ai pē pe 'oku te'eki ke ke mali pe 'osi mali, kei talavou pe motu'a, uitou pe nofo 'i ha fāmili.

Ko hono tānaki 'e he kau Fuofua Fine'ofá 'a e siliká, 'i he 1890 nai

“I he faka’au ko ia ke toe lahi ange ho’omou ‘ilo ki he ngaahi mo’oni ‘o e folofolá, ‘e toe lelei ange ai

ho’omou tauhi ‘a e fekau lahi hono uá, ke ‘ofa ki ho kaungá’apí ‘o hangē pē ko koé, ‘o tatau ai pē pe ko e hā e tu’unga ‘o e mo’uí ‘oku mou ‘i ai. ‘Ai ke mou hoko ko ha kau taukei ‘i he folofolá — ‘o ‘ikai ke mou tuku hifo ai ha ní’ihi ki lalo ka ke mou hiki hake kinautolu! He ko hai ‘e fie ma’u ke toe lahi ange ‘enau ‘tauhi’ e ngaahi mo’oni ‘o e ongoongoleléi (ke nau lava ‘o kumi tokoni ki ai ‘i he taimi ‘o ‘enau fie ma’ú) ka ko e kau fafiné mo e ngaahi fa’ee ‘oku lahi taha ‘enau fakahoko e lehilehi’i mo e akonaki?”

Na’e fakamo’oni ‘a Palesiteni Kimipolo ‘e hoko ‘a e kau Fine’ofá ko ha tākiekina mālohi mo lelei ki he “kau fafine lelei ‘o e māmaní” ‘i he’enau “fakafōtunga atu e anga mā’oni’oni mo e mahinó ‘i he’enau mo’uí.”²⁷

Kuo vahevahe mai ‘e Sisitā Sinou, Palesiteni Kimipolo mo ha kau taki tokolahi ‘o e Siasí ha vīsone ki he tākiekina lelei ‘e fai ‘e he Fine’ofá. ‘I hono fakamatala’i mahino ko ia ‘e he kau fafiné ‘a ‘enau ngaahi tui fakalotú ‘i he lea mo e ngāuē, ‘e lava ke nau fefakamālohia-‘aki ai ‘enau tui ki he Tamai Hēvaní mo Sīsū Kalaisi. ‘E lava ke nau fetokoni’aki ai ‘i he’enau teuteu atu ke ma’u e ngaahi tāpuaki kotoa ‘oku lava ‘o ma’u ‘i he palani ‘a e Tamai Hēvaní ki he fiefiá.

Mo’ui Fakafalala Fakatu’asino Kiate Kitá

Na’e fakataha e Kāingalotu ‘o e Siasí ki he Tele’a Ano Māsimá hili hano toutou fakatanga’i mo tuli

“I he mālohi ‘o e ‘Otua mo’uí, te tau lava pea te tau mo’ui ‘iate kitautolu pē mo hoko ko e kakai mo’ui tau’atāina taha ‘i he lalo langí.”

Hāloti B. Lī

Church News, Feb. 12, 1944, 8

Ko ha fale fakataha 'anga 'o e Kau Fine'ofá, 'i he fungavaka ki 'olunga 'o ha falekoloa 'i Sōleki Siti, Tutā, 1892

fakamālohi kinautolu mei honau ngaahi 'apí mo e tukui koló. Ko 'eni kuo nau hikifonua mai ki he toafa mama' o mo maomaonganoá, na'e loto ai 'a Palesiteni Pilikihami 'Iongi ke nau tupulaki mo fokotu'u hanau 'api 'e tu'uloá. Na'á ne faka'amu ke nau hao mei he fakatamaki fakatua'sinó pea na'á ne faka'amu foki ke nau hao mei he ngaahi tākiekina 'a e māmaní, 'a ia 'e lava ke uesia ai 'enau tuí mo e fakamo'oní. Na'á ne faka'amu ke 'oua na'a nau fakafalala ki he ngaahi mālohi 'o e māmaní 'i he tafa'aki fakatu'asinó mo fakalau-mālié foki.

'A ia na'e 'uhinga 'ení na'e fie ma'u ke ako 'e he Kāingalotú ha ngaahi pōto'i ngāue te nau lava 'o feau 'aki 'enau ngaahi fie ma'ú. 'I he tafa'aki ko 'ení, na'e falala lahi ai 'a Palesiteni 'Iongi ki he me'a 'e malavá, ngaahi talēniti faivelenga mo e loto fiengāue 'o e kakai fefiné. Na'á ne fakamanatu ki he kau Fine'ofá ke nau fakahoko honau ngaahi fatongia 'i 'apí ki honau husepāniti mo e fānau.²⁸ Na'á ne ako'i foki mo e ngaahi tufakanga kehe 'o e mo'ui fakafalala fakatu'asino pē kiate kitá, 'a ia'oku 'oatu 'i laló. Neongo 'oku kehe he 'ahó ni ha ngaahi tufakanga tukupau ia 'o e mo'ui fakafalala fakatu'asino pē kiate kitá ka 'oku kei tatau pē 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'oku ako'i mai aí: 'Oku ako'i e Kāingalotu 'o e Siasí ke nau fai e me'a kotoa pē te nau lavá ke nau tokonaki ai e ngaahi fie ma'u fakatu'asino 'o e mo'ui ma'anautolu mo honau fāmilí.

Tuituí. Na'e fale'i 'e Palesiteni 'Iongi e kau fafiné ke nau tuitui pē honau valá mo e vala honau fāmilí. Na'á ne pehē, "'Oku ou kole ki hoku tuofāfiné ke . . . mou fa'u hamou ākenga vala pē 'amoutolu pea tuitui homau valá ke mou fiefia pē ai kae 'ikai fakafalala ki he ngaahi tākiekina 'a e māmaní."²⁹ Na'e fakamatala 'a Sisitā 'Īlisa R. Sinou 'o pehē na'á ne fakalotolahi'i e kau fafiné ke nau fa'u "ha ngaahi ākenga vala 'oku tāu—'a ia 'e fe'unga mo ha kau fafine fakakaukau lelei, faka'e'i'eiki mo poto 'oku tu'u he tumutumu

‘o e māmaní, he ko hono mo‘oní ‘oku tau pehē.”³⁰

Tupenu Siliká. Na‘e fokotu‘u ‘e Palesiteni ‘Tongi ‘a e Kautaha Teseleti Siliká, ‘o palesiteni ai ‘a Sina D.H. ‘Tongi. Na‘e tauhi ‘e he kulupu ko ‘ení ha fanga kí‘i ‘unufe pununga silika (silkworms), ‘o fafanga ‘aki kinautolu e la‘i hiapó. Na‘e fakalili‘a ‘a Sisitā ‘Tongi ia ‘i he fanga kí‘i ‘unufe ko ‘ení pea na‘e fa‘a mohe ia ‘o misi ki ai, ka na‘á ne talangofua ‘o fofoa‘i mo tauhi kinautolu ‘i he fale tauhi‘anga pununga ‘o e ‘unufé pea na‘á ne ako‘i foki e ní‘ihi kehé ke nau poto ‘i hono fai iá. Na‘e fakaili ‘e he Kautaha

Ni ‘ihi ne ‘osi ‘enau ako neesi ‘i he Falemahaki ‘o e Siasi, kalasi ‘o e 1911

Teseleti Siliká e fanga kí‘i ‘unufe ko ‘ení ‘i ha ta‘u ‘e 20 tupu, ‘o fakatatau mo ‘ene fakahinohinó.

Neongo na‘e ‘ikai teitei ma‘u ha pa‘anga hū mai ia ‘i he‘enau ngāué ka na‘e lava ke nau tuitui ‘aki ia hanau ‘ū vala silika faka‘ofo‘ofa.

Uité. Na‘e na‘ina‘i ‘a Palesiteni ‘Tongi ki he hou‘eiki fafiné ‘o pehē, “Ako ke mou tauhi pē kimoutolu; tokonaki ha kēleni mo ha mahoa‘a, tauhi ia ki he ‘aho ‘o e hongé.”³¹ Na‘e vahe kia ‘Emeline B. Uele, ‘a ia ko e palesiteni lahi hono nima ‘o e Fine‘ofá, ke ne pule ki he kōmiti lahi ki he uité.

Na‘e hanga ‘e he holi fakaefa‘e ‘a e kau fafiné ke malu‘i honau fāmilí mei he fiekaia‘i, ‘o fakalotoa kinautolu he me‘á ni. Na‘e pehē ‘e Sisitā Uele: “Ko hai ha taha ‘e ongo lahi ange kiate ia ‘a e me‘á ni ka ko e fa‘eé pē? Fakakaukau angé ki he ongo te ke ma‘u ‘i ha‘o fanongo atu ‘oku sí‘i tangi fiekaia mai ho‘o fānaú.”³²

Na‘e fa‘a fakataha e kau palesiteni Fine‘ofa ‘o e ngaahi uōtí ke alea‘i e ngaahi founga ke ma‘u mai mo fakatolonga ‘aki e kēleni. Na‘e hanga ‘e he loto fietokoni ‘a Sala Hauatí ko ha palesiteni Fine‘ofa ‘i Sōleki Siti, ‘o fakafongā‘i mai e fa‘ahinga ongo ne ma‘u ‘e ha kau fafine tokolahi he taimi ko iá: “‘Oku ou ongo‘i ko ha tufakanga ia kuo tuku mai ‘e he ‘Eikí kiate kitautolu pea te tau feinga ke faaitaha ai. Te u feinga ke fai e me‘a kotoa te u ala lavá pea ‘oku ou ongo‘i ‘e fakaava mai ‘e he ‘Eikí ha founga ‘e lava ke mau ma‘u ‘aki ha kēleni, neongo kuo mei ‘osi

e fa'ahita'ú." ³³ Na'e 'osi fakakaukau'i foki 'e he palesiteni Fine'ofa fakauooti ia ko Sala M. Kimipoló ha founga ke fakatolonga 'aki, 'i ha'ane ha'u ki ha fakataha 'e taha. 'I he 'uluaki ta'u 'o e ngāué, na'e langa ai 'e he Fine'ofa hono uōtí ha fale tauhi'anga uite he 'ikai lava ke vela ka 'e lava ke hao ki ai ha ha'inga uite 'e 1,000.

Na'e hanga 'e Palesiteni Sione Teila 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongo-fulu Mā Uá 'o pou pou'i e hou'eiki tangata 'i Keisivila 'i 'Iutaá ke nau tokoni ki he kakai fefini 'i he ngāué ni. Na'á ne fakamatala 'o

kau ki ha fefine na'á ne ongo'i na'e "fu'u fakafiefiemālie mo ta'etokanga" hono husepānití 'i he me'a fakapa'anga 'a e fāmili. Na'á ne hanga 'i he uike kotoa pē 'o mono 'i he Tohi Tapu 'a e fāmili ha kongā 'o e pa'anga ke nau faka'ao-nga'i he uike ko iá. "Hili ha ngaahi ta'u mei ai ne hoko ha palopalema fakapa'anga pea faingata'a'ia 'a e husepānití. Na'e 'osi mateuteu 'a e uaifí ia ki he liliu ne hoko he fofonga 'o e husepānití ko ia na'á ne fehu'i ange pe ko e hā e 'uhinga 'okú ne puputu'u aí. Na'e talaange 'e he husepānití na'e 'i ai hano [mo'ua] na'e

SINA D. H. 'IONGI

Palesiteni Lahi Hono Tolu 'o e Fine'ofá

“Oku ou fiefia 'i hono fakahoko 'eku fakamo'oni 'i he ha 'o-ha'onga 'o e ngaahi 'ofefine 'o Saioné, ke fakamālohia ai 'enau tuí pea laka ai ki mu'a e ngāue leleí ni. Si'oku ngaahi tokoua 'ofeina, mou feinga ke ma'u ha fakamo'oni 'o hangē ko ha'amou fekumi ki ha fo'i taiamoni 'oku fufuu'i. Kapau na'e talaatu 'e ha taha kapau te ke keli ke loloto ange 'i ha feitu'u te ke ma'u ai ha taiamoni 'oku ta'e-fakatataua hono mahu'ingá, 'okú ke pehē 'e toe tuku hao taimi pe ivi pe koloa 'i he feinga ke ma'u e makakoloa ko iá . . . Kapau te mou vakili hake homou ngaahi lotó 'i he tokoni 'a e Laumālie 'o e Eikí, te mou ma'u ai e mata'itofe mahu'ingá, 'a ia ko ha fakamo'oni ki hono mo'oni 'o e ngāue ko 'ení.”

Sina D. Young

Young Woman's Journal, Apr. 1893, 319

fie ma'u ke totongi pea na'á ne manavasi'i he 'ikai ke ne lava ke fai ia. Na'e feinga e fefiné ke fakalotolahi'i ia 'aki 'ene talaange ke tui ki he 'Otuá pea ke ne vakai ki he'enua Tohi Tapu lelei mo motu'á 'o talaange ke ne lau ia hei'ilo na'á ne ma'u mei ai ha fiemalie. Na'e mono ange 'e he fefiné kiate ia 'a e Tohi Tapu pea 'i he kamata ke fakaava mo huke ia 'e he husepaniti, na'e kamata ke ngangana mei ai 'a e 'u [lau'i pa'angá].” Na'e toki faka'osi leva 'e Palesiteni Teila e talanoá 'o ne pehē, “E 'i ai e taimi te tau fie ma'u ai e uite ko 'eni 'oku fakatolonga 'e hotau hou'eiki fafiné; 'oua na'a tau fu'u falala ki he'etau ngāue ka tau fai e me'a te tau lavá ke tokoni'i kinautolu.”³⁴

Na'e talaange 'e Sisitā 'Emeline B. Uele ki he kau fafiné 'e hoko 'enua ngāue ko ha “hao'anga fakatu'asino 'o e kakai ni 'o ka hoko ha me'a fakatu'upakē.”³⁵ Na'e hoko 'eni 'i he 1898 mo e 1899, 'i he taimi na'e tauhi ai kinautolu 'e he uite 'a e kau Fine'ofá lolotonga ha la'ala'ā lahi 'i he fakatonga 'o 'Iutaá.

Na'e hanga 'e he ngāue tōtōivi 'a e kau fafiné ke fakatolonga 'a e uité, 'o faka'atā ai e kau fafine Siasí ke nau tokoni ki he kakai, kae 'ikai ko honau fāmilí pē pe Kāingalotú. Na'e 'oatu 'e he Siasí e uite 'a e kau Fine'ofá ki he kau 'Initia 'Amelika 'i 'Iutaá; ki he kakai ne si'i uestia 'e ha mofuike lahi mo ha vela 'i Seni Felenisisikou 'i Kalefōnia he 1906; pea ki he kakai 'i Siaina ne nau si'i faingata'a'ia he hongē 'i he 1907.³⁶

Na'e toe fafanga foki 'e he uité ha kakai 'e lauiafe lolotonga e 'Uluaki Tau Lahi 'a Māmaní, 'i he taimi na'e fakatau atu ai 'e he Fine'ofá ha ha'inga uite 'e 200,000 ki he pule'anga 'Ameliká.³⁷ Kuo tokoni e tukufakaholo ko 'eni 'o e fakatolonga me'akaí mo e ngāue tokoni ke ne fokotu'u ha sippinga ki he ngaahi tokoni'ofa fakaetangata 'oku fai 'e he Siasí 'i he taimi ni 'i he funga 'o e māmaní, neongo pe ko e fē ha feitu'u 'e fie ma'u tokoni ai e kakai.

Tokoni fakafaito'ó mo e ako fakafaito'ó. 'I Sepitema 'o e 1873, na'e lipooti ai 'e Sisitā 'Ilisa R. Sinou na'e fie ma'u 'e Palesiteni Pilikihami 'Tongi ha “[kau fafine] tokolahi ke nau ma'u

Ko e Woman's Exponent, ko ha nusipepa ia ma'á e hou'eiki fafine 'o e Fine'ofá, na'e pulusi mei he 1872 ki he 1914.

ha ako faka'atamai pea mo ha mata'itohi 'i he tafa'aki Fakafaito'ó."³⁸

Na'e hoko 'a Sisitā Sina D. H. 'Tongi ko ha fa'ifa'itaki'anga 'o ha Fine'ofa na'á ne fai ha tokoni ma'ongo'onga 'i he mala'e fakafaito'ó. Na'e talaange kiate ia 'i hono tāpuaki fakapēteliaké 'okú ne ma'u e me'afaoaki 'o e faifakamo'uí pea na'á ne teuteu leva ke ne faka'aonga'i lelei e me'afaoaki ko 'ení' 'aki 'ene ako mā'uli—'a ia ko e tafa'aki fakafaito'ó ki hono fá'ele'i 'o e fānaú. Na'e tokolahi e fanga ki'i pēpē na'á ne tokoni ke fá'ele'i he Tele'a Ano Māsimá. Na'e hanga 'e he'ene akó 'o tokoni'i 'ene ngaahi me'afaoaki ke ne lehilehi'i fakatua'sino, fakamo'uí fakalaumālie pea mo fai ha fakafiemālie fakaeloto. Na'e lea 'a Sisitā 'Emeline B. Uele 'o kau kiate ia 'o pēhē: "'Oku lahi ha ngaahi taimi te tau lava 'o fakamatala'i ai 'ene tokoni ki he puké, 'i ha taimi na'e hangē ne ue'i fakalaumālie ia 'e ha mālohi ne mā'olunga ange 'i hono mālohi 'o'oná . . . 'i ha taimi ne hōloa ai e lototo'a mo e tui 'a kinautolu ne 'i he mohenga 'o e mamahí. Na'á ne hangē ha 'āngelo 'o e 'alo'ofa he fá'ahinga taimi peheé 'i he'ene tō'onga kotoa pē."³⁹

Neongo e ngaahi tokoni kotoa ne fai 'e Sisitā 'Tongi 'i he'ene fakafalala ki hono ngaahi me'afaoaki fakalaumālie mo e ki'i ako si'isi'i na'á ne ma'ú ka na'á ne 'ilo'i na'e 'ikai ke ne lava 'o feau kotoa e ngaahi fie ma'u fakafaito'ó 'a e kakai tupu tokolahi 'o 'Iutaá. Na'á ne poupou'i

e kakai fefine Siasí ke nau muimui ki he fale'i 'a Palesiteni 'Tongi 'o ma'u ha ako fakafaito'ó.

Na'e pēhē 'e Sisitā Sinou: "'Oku 'i ai nai ha fefine heni he taimí ni 'oku lototo'a fe'unga peá ne 'ilo'i 'a hono fu'u fie ma'u vivilí koe'uhí ko Saione, ke ne fai e ako ko 'ení? 'Oku tokolahi ha ní'ihí 'oku fakanatula pē 'enau hoko ko ha kau neesi; pea 'e lelei ki he fá'ahinga ko iá ke nau ako Fakafaito'ó. . . . Kapau he 'ikai ke nau lava 'o fua pē 'enau ngaahi fakamolé, 'oku 'i ai ha ngaahi founga ke tau tokoni ai."⁴⁰

Koe'uhí ko e fakalotolahi ko 'ení, na'e ako fakafaito'ó ai ha kau fafine Siasí 'i he feitu'u fakahahake 'o e 'Tunaiteti Siteiti. Ne nau foki mai ki 'Iutā ko ha kau toketā pea nau ako'i ha ngaahi kalasi mā'uli mo e ngāue fakaneesi 'i 'apí. Na'e hiki 'e 'Ema 'Enitasoni Lilenikesi, 'a ia na'e kau he ngaahi kalasi 'i 'Iutaá, ha ní'ihí 'o 'ene ngaahi a'usiá:

"Ne u fiefia 'aupito 'i he [kalasí], pea hili hono vahe'i au 'e he 'Aposetolo ko Sione Henelī Sāmitá mo ha ní'ihí kehe, ne u foki ki 'api ke fai 'eku ngāué he kuo tala'ofa mai e kau 'Aposetoló kapau te u mo'ui he founga totonú te u 'ilo'i ma'u pē 'a e me'a ke faí 'o ka hoko ha faingata'a. . . .

"Kuo fakahoko kakato e tala'ofa ko iá. Kuo lahi ha ngaahi taimi ne fa'a puke lahi ai 'eku kau mahakí, ka ne u kole ki he'eku Tamai Hēvaní ke tokoni mai pea kuó u ma'u ia he taimi

“Te u laka atu ki mu’a. . . . Pea ‘e hoko ‘a ‘eku ‘fakamo’oni kia Sisuú’ . . . ke ne tataki ‘eku vīsoné” (Eliza R. Snow).

kotoa pē. Na’e tautautefito ia ki ha fefine na’á ne toki fā’ele’i ha pēpē tangata pea na’e ‘au. Na’e fetu’utaki e husepāniti ki he toketaá ka na’e ‘ikai ‘ilo ‘e he toketaá ia ne fu’u fakatu’utāmaki. Na’á ku . . . kole ki he ‘Eikí ke tokoni mai. Na’e holo e ‘aú pea ne u fai e me’a na’e fie ma’u ke fai ma’aná. ‘I he a’u ange ‘a e toketaá, na’e ‘ikai ke ne fa’a tui ki he me’a na’e hokó ka

na’á ne pehē na’á ku fai pē ‘a e me’a tatau mo ia na’á ne mei faí. . . .

“ . . . Kuó u tokoni ke fā’ele’i mai ha fanga kí’i pēpē ‘e 1,000 tupu [ki he māmaní]. ‘Oku ou toe fakafeta’i pē ki he Tamai Hēvani ko ‘Ene tokoní pea mo e ivi kuo foaki mai kiate au ‘e he ‘Eikí, he ka ne ‘ikai ia, na’e ‘ikai ke u mei lava ‘o fai e tokoni ko ‘ení ki hoku ngaahi tokoua pe ko homau koló. Ko e taha e ngaahi me’a faka’ofa taha fekau’aki mo ha fā’ele, ko e fuofua tokanga pē ‘a e fa’ee ia ki he’ene pēpē kae ‘ikai kiate ia.”⁴¹

‘I he 1882, na’e fokotu’u ai ‘e he Fine’ofá ‘a e Falemahaki Teseletí, “‘a ia ‘e lava ke omi ki ai e kakai mahamahaki ‘a e ‘Eikí pea nau ma’u ai e lelei ‘o e ngaahi ouau ‘a e Siasí [ngaahi tāpuaki ‘o e lakanga fakataula’eikí] pea mo ha faito’o lelei.”⁴² Ne ngāue ‘a e falemahakí ‘i ha ta’u ‘e hongofulu tupu ‘o a’u ki he tu’unga ne fu’u lahi ai e fakamolé ia ‘i he tokoni fakapa’anga na’e fai ki aí pea toe ‘i ai foki mo ha ngaahi falemahaki kehe ke faka’aonga’i.

Fili Fakapule’anga ‘a e Kakai Fefiné (‘a e Totonu ke Fili)

‘I Fēpueli ‘o e 1870 ne hanga ai ‘e he pule’anga fakafeitu’u ‘o ‘Iutaá ‘o foaki e totonu ki he kakai fefiné ke nau kau he ngaahi fili fakapule’angá. ‘I he taimi ko iá, ko e feitu’u pē ko Uaiōmingí ‘i he ‘Iunaiteti Siteiti na’e ma’u ai ‘e he kakai fefiné ‘a e totonu ko ‘ení. Na’e hanga ‘e he pule’anga fakafonua ia ‘o to’o kimui

ange e faingamālie ko 'ení ko hono tautea'i e Kāingalotú ko 'enau mali tokolahí. Ka na'e 'ikai pē tuku hono malanga'i mo hono talaki 'e he kakai fefine Siasí ia 'enau ngaahi totonú. Ne tokolahi ha kakai fefine ne nau feinga mālohi ke ma'u 'enau totonu ke kau he filí. Na'e hoko e fakautuutu 'enau pōto'i leá, ko ha tāpuaki ne nau fie ma'u ke nau fakafofonga'i ai kainautolu ko ha kakai fefine mālohi, faka'e'i'eiki pea na'e 'i ai honau ngeia. Na'e fakafou 'i he 'enau ngaahi feingá, 'a 'enau toe ma'u 'enau totonu ke filí he taimi na'e tali ai ke hoko 'a 'Iutá ko e taha 'o e ngaahi siteiti 'o e 'Iunaiteti Siteiti 'o 'Ameliká. Na'a nau toe ma'u foki e faka'apa- 'apa 'a e ngaahi kautaha kakai fefine kehe 'i he 'Iunaiteti Siteiti' pea mo e funga 'o e māmaní.

Ngaahi Tohi ne Pāki

'I he kei taki 'a Sisitā 'Īlisa R. Sinou 'i he Fine- 'ofá, na'a nau poupou'i ai ha nusipepa ne ui ko e *Woman's Exponent*. Na'e fa'u e nusipepa ko 'ení ke tokoni'i ai e kakai fefine Siasí 'i he 'enau ako fekau'aki mo 'enau ngāue, 'enau mo'uí pea mo honau hisitōliá. Na'e hoko 'a Sisitā 'Emeline B. Uele ko e 'ētita he kongā lahi lolotonga 'o hono kei pulusi e nusipepá. Na'á ne hiki 'i he 'ene tohinoá 'o pēhē, "'Oku ou faka'amu ke fai e me'a kotoa pē te u lavá ke tokoni ke hiki'i hake ai e tu'unga 'o hoku kakaí, tautautefito ki he hou'eiki fafiné."⁴³ Na'á ne hiki kimui ange 'o pēhē, "Kuó u faka'amu ma'u pē 'aki e kotoa

'o hoku lotó ke fai e ngaahi me'a ko ia 'e fakalalaka ai e kakai fefiné 'i he 'ulungāanga mo e tu'unga fakalaumālié, kae pēhē ki he ngāue fakaakó pea 'e mafola atu ai e ngāue 'a e 'Otuá ki he funga 'o e māmaní."⁴⁴

Na'e fakangata hono pulusi 'o e *Woman's Exponent* 'i he 1914, hili ha ta'u 'e 42 'o 'ene faifatongiá. 'I he ta'u hono hokó, na'e kamata pulusi ai 'e he Fine'ofá 'a e *Relief Society Magazine*, 'a ia na'e kau ai e ngaahi lēsoni ki he ngaahi fakataha fakauike 'a e Fine'ofá. Na'e hoko e makasiní ko ha ma'u'anga tokoni mahu'inga ki he kakai fefiné. Na'e mahu'ingāia e kau fafiné 'i he 'enau ngaahi tatau 'o e makasiní 'o nau ako pea mo faiako mei ai. 'I he 1971, na'e fakataha'i ai e *Relief Society Magazine* mo ha ngaahi makasini lea faka-Pilitānia kehe ma'á e kakai lalahi 'o e Siasí, 'o hoko ko ha makasini pē 'e taha ko e *Ensign*. Talu mei he taimi ko iá mo e 'omi 'i he *Ensign* ha ngaahi fakamatala ke fakahinohino'i mo ue'i fakalaumālie ai e hou'eiki fafine 'o e Fine'ofá.

Na'e kamata pulusi 'e he Siasí e ngaahi makasiní 'i he ngaahi lea fakafonua kehe mei he lea faka-Pilitāniá he kongā loto 'o e ngaahi ta'u 1800. Na'e pulusi e kongā lahi 'o e ngaahi makasini ko 'ení 'i he fakahinohino 'a e kau palesiteni fakamisioná. 'I he 1967 na'e fakataha'i kotoa kinautolu ki he makasini pē 'e taha 'o tatau pē fōtungá mo e kakano 'o e tohí kae liliu ki ha ngaahi lea fakafonua kehekehe. 'Oku

ui e makasini fakavaha‘a-pule‘anga ko ‘ení— he taimi ni ko e *Liahoná*—pea kuo ‘omi ma‘u pē ai ha ngaahi fakamatala ke tokoni ki hono mo‘ui ‘aki ‘e he kakai fefinē ‘a e ongoongolelé.

Talu mei he 1987, mo hono pulusi ‘o e ngaahi pōpoaki ‘a e faiako ‘a‘ahí ‘i he *Liahoná* pea mo e *Ensign*. ‘Oku tufaki mavahe pē foki e ngaahi pōpoaki ia ‘a e faiako ‘a‘ahí ‘i he ngaahi feitu‘u ‘oku kei fo‘ou ai e Siasí mo tokosi‘i ai e kãingalotú.

Ko Hono Teuteu‘i e Fānaú mo e Kau Finemuí ke Nau Tokoni ‘i he Pule‘anga ‘o e ‘Otuá

‘I he konga kimui ‘o e 1800, ne fokotu‘utu‘u ai ‘e he kau taki ‘o e lakanga fakataula‘eikí mo e Kau Fine‘ofá ha ngaahi ngāue ke toe fakalalaka ange ai e mo‘ui ‘a e fānaú mo e kau finemuí. Ne fai leva ha ngāue ki he ui ko ia ‘a Palesiteni Pilikihami ‘Tongi ke fakafo‘ou mo fakangatá (vakai ki he peesi 47), ko ia ne fokotu‘u ai ‘e he kau taki ‘o e Fine‘ofá ‘i he 1870 ‘a e Young Ladies Department of their Senior and Junior Cooperative Retrenchment Association. Ne iku ke hoko ia he ‘ahó ni ko e houalotu ‘a e Kau Finemuí. Na‘e fokotu‘u e Palaimelí ma‘á e fānaú ‘i he 1878. ‘I he kamata‘angá, na‘e tokanga‘i pē ‘e he kau taki ‘o e Fine‘ofá e ngāue ‘a e ongo houalotu ko ‘ení, ‘o fakatatau mo e fakahinohino ‘a e kau taki ‘o e lakanga fakataula‘eikí. ‘I he 1880, ne hanga ai ‘e Palesiteni Sione Teila ko e Palesiteni hono tolu ‘o e Siasí,

‘o uiui‘i ha kau palesitenisí lahi ‘o e Fine‘ofá, kau palesitenisí lahi ‘o e Kau Finemuí pea mo ha kau palesitenisí lahi ‘o e Palaimelí, pea fakafai-kehekehe‘i ai e ngāue ‘a e ngaahi houalotu ‘e tolu ko ‘ení.

Talu mei ai mo e taki mo ngāue ma‘u pē ‘a e kau fafine ‘o e Fine‘ofá ‘i he ongo houalotu ‘a e Kau Finemuí mo e Palaimelí. Kuo nau fakamālohia foki e to‘u tangata kei tupu haké ‘o fakafou ‘i he‘enau tokoni ki he ngaahi houalotu kehé, hangē ko e Lautohi Faka-Sāpaté, pea mo e seminelí mo e ‘inisitiitiutí.

Laka Atu Kimu‘á

Na‘e iku hono toe fokotu‘u ‘o e Fine‘ofá ke ma‘u ai ‘e he kakai fefine Siasí ha ngaahi fatongia ma‘ongo‘onga mo ha ngaahi faingamālie lahi ange. Na‘e pehē ‘e ‘Īlisa R. Sinou:

“‘Ikai ‘oku mou mamata ki he toe lahi ange me‘a te tau malavá? ‘E hokohoko atu ai pē mo e tupulaki ke lahi ange ‘etau ngāue pea he ‘ikai toe fie ma‘u ke mamahi ha fefine ‘i Saione koe-‘uhí ko ha fakangatangata ‘a e me‘a te ne lavá.

“Si‘i ngaahi tokoua, ‘ofa ke faitāpuekina mo fakalotolahi‘i kimoutolu ‘e he ‘Otuá pea ke nofo‘ia kimoutolu ‘e he māmá pea mou ‘ilo‘i ‘oku ‘ikai ha me‘a ke mou toe tokanga ki ai ka ko ia pē ‘e lelei ki Saioné. Fakamu‘omu‘a ‘a homou ngaahi fatongia ‘i ‘apí. Ka neongo ho‘omou hoko ko ha kau tauhi fakapotopotó,

te mou kei ma'u pē ha taimi ki homou ngaahi fatongia fakasōsialé he kuo tuku mai ia kiate kitautolu ko e ngaahi 'ofefine mo e ngaahi fa'ē 'i Saione. 'I ho'omou feinga ko ia ke fakahoko e fatongia kotoa pē te mou ma'ú, 'e tupulaki ai homou mālohí pea te mou ofo 'i he me'a te mou lava 'o fakahokó." ⁴⁵

'E lava ke hoko 'a hono fakahaa'i fakatāutaha 'e Sisitā Sinou 'ene tuí mo e ongo'i fakatu- 'amelié, ko ha tākitala ki he Kāingalotu kotoa pē 'o e Siasí. Na'á ne pehē, "Te u laka atu ki mu'a. . . . Te u malimali he ngaahi ha'aha'a 'o e mo'uí mo laka atu 'i he lototo'a mo e ikuna 'i he uhoughonga 'o e faingata'á. . . . Pea 'e hoko 'a 'eku 'fakamo'oni kia Sīsuú' ko ha maama ke ne tataki 'eku vīsoné ki he ngaahi taulanga ū 'o e mo'ui-ta'e-fa'a-maté." ⁴⁶

“‘Oku ‘Ikai Faka‘au ‘o Ngata ‘a e ‘Ofá”

*Pea ‘oku kātaki fuoloa ‘a e manava‘ofá,
pea ‘oku ‘ofa ia, pea ‘oku ‘ikai meheka, pea
‘oku ‘ikai fakafuofuolahi, ‘oku ‘ikai kumi ‘ene me‘a
‘a‘aná, ‘oku ‘ikai ‘itangofua, ‘oku ‘ikai fakakaukau
kovi, pea ‘oku ‘ikai fiefia ‘i he angahalá ka ‘oku
fiefia ‘i he mo‘oní, ‘okú ne kātaki ‘i he me‘a
kotoa pē, ‘oku tui ki he me‘a kotoa pē, ‘oku
‘amanaki ki he me‘a kotoa pē, ‘oku
kātekina ‘a e me‘a kotoa pē.*

Molonai 7:45

SPECIAL NOTICE from Relief Society General Board

Delivered by Relief Society Visiting Teachers

**CLOTHING TO BE GATHERED
FOR EUROPEAN SAINTS**

The evening of Monday, December 11, 1945, from 9:00 to 10:00 p.m. at the Church as the days on which clothing which has been accepted for repair should be given.

On these days in your ward of the ward welfare committee all such clothing. On this first repair should be given. A list of the names of the women who will advise you as to what other clothing should be given at the ward meeting house.

*with love
we send you
of our new
& beaver
if Godest
will make
then you
the very
may the
bro for
as*

“Oku ‘Ikai Faka‘au ‘o Ngata ‘a e ‘Ofá”

I he taimi na‘e uiui‘i ai ‘a Sisitā ‘Emeline B. Uele ‘i he 1910 ke hoko ko e palesiteni lahi hono nima ‘o e Fine‘ofá, na‘á ne ‘osi mateuteu ki he fatongia ko iá. Na‘á ne kau atu ‘i he hikifononga ki he Tele‘a Ano Māsimá pea kuó ne ngāue fakataha ai mo ha kau fafine ne

‘i ai ‘enau fakamo‘oni tu‘uloa ki he ongoongolelei ‘o Sīsū Kalaisi pea mahino kiate kinautolu ‘a e ngaahi tefito‘i mo‘oni na‘e fakava‘e ‘aki ‘a e Fine‘ofá. Kuó ne hoko ko ha sekelitali ki ha palesiteni lahi ‘e toko ua ‘o e Fine‘ofá, ‘a ia ko Sina D.H. ‘Iongi pea mo Patisepa W. Sāmita mei he 1888 ki he 1910.

Na‘e ma‘u ‘e Sisitā Uele mo hono ongo tokoni ko Kalālisa S. Uiliamisio Sulina L. Sāmitá ha fakamo‘oni kuo fokotu‘u ‘a e Fine‘ofá ‘i he fakahā, ko ia ne nau tukupā ai ke paotoloaki e ngaahi tefito‘i mo‘oni kuo fakava‘e ‘aki e kautahā. ‘I ‘Okatopa 1913, na‘a nau pehē ai:

“Oku mau fakahā ko ‘etau taumu‘á ia ke tauhi ke ma‘uma‘uluta e hingo mo e

laumālie ne kamata ‘akí pea mo e taumu‘a ‘o e kautaha ma‘ongó‘ongá ni, pea ke tau pikitai ki he ngaahi akonaki fakalaumālie ‘a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá ‘i he‘ene fakahā ‘i ‘a e palani ‘e lava ke fakaivia ai e kakai fefiné ‘o fakafou ‘i he uiui‘i ‘o e

lakanga fakataula‘eikí, ke nau fakataha ki he ngaahi houalotu lelei ‘oku fakataumu‘a ke tokanga‘i ‘a e mahakí, tokoni‘i ‘a e masivá, fakafiemālie‘i ‘a e toulekeleká, fakatokanga ki he mūnoá pea tokoni‘i ‘a kinautolu ‘oku tamai mo fa‘ē maté.”¹

Kuo hanga ‘e he laumālie ‘o e taumu‘a ko ‘ení ‘o tatakí ‘a Sisitā Uele mo hono ongo tokoni ‘i ha ngaahi māhina si‘i kimu‘a ange ke nau fokotu‘u ha moto te ne fakamanatu ma‘u pē ‘a e ngaahi tefito‘i mo‘oni ne fakava‘e ‘aki e kautahā pea mo hono tupu‘anga fakalaumālié. Na‘a nau fili ai ha kupu‘i lea fakafolofola: “Oku ‘ikai faka‘au ‘o ngata ‘a e ‘ofá.”² Oku hanga ‘e he kupu‘i lea ko ‘ení ‘o fālute ‘a e tukupā na‘e fai ‘e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá

ki he kau fafine 'o e Fine'ofá ke nau: "tokoni'i 'a e masivá" pea mo "fakahaofi e ngaahi laumālie."³

Kuo fakahaa'i kimu'a 'e he kau fafine paioniá ha 'ofa faka-Kalaisi ki honau ngaahi kaungā'api offi. 'E lava 'eni ke fakataha mai e kau Fine'ofá 'o fokotu'utu'u kinautolu ke nau fakahaa'i atu foki 'a e 'ofa faka-Kalaisi, "'a ia ko e 'ofa haohaoa 'a Kalaisi,'" ⁴ ki honau ngaahi kaungā'api 'i he funga 'o e māmaní.

Na'e fokotu'u 'e Sisitā Uele mo hono ongo tokoní 'a e moto ko 'ení 'i ha taimi 'o e melino mo e tu'umālie. Na'e 'ikai ke nau lavelave'iloa 'e sivi'i 'enau motó 'e he ngaahi me'a 'e hoko he ngaahi ta'u ka hoko atú.

Ko e Nofu Melino 'i he Taimi 'o e Taú

Na'e kamata e tau 'i 'Tulopé 'i he 1914. 'I he taimi ne 'osi ai e taú 'i Növema 'o e 1918, kuo lahi ha ngaahi fonua ia ne kau atu ki he taú pea 'iloa ai ia ko e 'Uluaki Tau Lahi 'a Māmaní. Lolotonga 'o e taimi ko 'ení 'i ha taimi na'e mei uesia ai 'e he tāufehi'á mo e ta'e fa'a kātakí e ngaahi ongo'i fie tokoni 'ofa 'a e kau Fine'ofá, ne tuku mai ai 'e Sisitā 'Emeline B. Uele mo hono ongo tokoní 'a e pōpoaki ko 'ení ki he kakai fefine kotoa pē 'i he Siasí:

"Ngāue 'i he laumālie 'o e 'ofa mo e fa'a kātaki ki homou husepānití mo ho'omou fānaú; malu'i e longa'i fānaú; 'oua 'e tuku ke nau tali e laumālie 'o e ta'e fa'a kātakí pe tāufehi'a ki ha

'EMELINE B. UELE

Palesiteni Lahi Hono Nima 'o e Fine'ofá

"Ko [eku] faka'amu taupotu tahá ia ke mahino ki hotau kau finemui he 'aho ní, 'a e ngāue ne fai 'e he fuofua kāingalotú, 'a ia ne 'ikai ke nau ma'u e nāunau 'oku tau ma'u he lolotonga ní, ka na'a nau fakafiemālie 'i 'a e loto mamahí mo e loto fo'i, 'a'ahi ki he kau uitoú mo e tamai maté pea na'a nau hangē ha kau 'āngelo tauhi."

Emeline B. Uele

Relief Society Bulletin, May 1914, 3

Ko hono teuteu 'i 'e he kau Fine'ofá ha vala pēpē mo'ó e ngaahi fāmili faingata 'a 'iá

pule'anga pe kakai; ta'ofi ke 'oua na'a nau to'o me'atau; 'oua na'a tuku ke nau va'inga 'aki e taú pe ma'u 'enau fiefiá 'i hono fakatāta'a 'i e mate 'i he taú; fakatōkakano 'iate kinautolu e laumālie 'o e mateaki 'i e fonuá mo e fuká kae tokoni ke nau ongo 'i ko e kau sōtia kinautolu 'o e langí pea kapau 'e fie ma'u ke nau to'o me'atau ke malu 'i e tau'atāina 'o honau fonuá mo honau 'apí, 'oku totonu ke 'oua na'a nau fai ia 'i he laumālie 'o e tāufehi'a pe ko e 'ita. . . . Ako 'i kiate kinautolu e ngaahi me'a fakamelino 'o e pule'angá [pea] toe faivelenga ange he taimí ni 'i hono tokanga 'i 'o kinautolu 'oku faingata 'a 'iá."⁵

I hono tuku atu e pōpoaki ni, na'e tapou ai 'a Sisita Uele ki he kau fafiné ke nau ngāue 'i 'a e 'ofa faka-Kalaisí, 'o hangē ko ia kuo ako 'i mai 'e he Palōfita ko Siosefa

“Ko hotau loto ki he māmani ko 'eni 'o e fa'ahinga 'o e tangatá, 'oku totonu ke tatau pē ia mo ia na'e fai 'e Sisū kiate kinautolú. Na'á ne feinga ke nau tu'unga lelei, pea 'oku totonu ke tatau tofu pē 'etau [motó] mo Ha'aná 'a e—'melinó ke 'i māmani ko e 'ofa ki he kakaí.”

Sione Teila

Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasí: Sione Teila (2001), 33; 'i he'ene fakamatala kau ki he Luke 2:14

Sāmitá 'i he ta'u 'e 70 tupu kimu'a angé. Na'á ne fakalotolahi'i kinautolu ke nau fa'a kātaki'i e ni'ihī 'oku nau 'ofa aī pea angalelei ki honau kaungā'apī—kau ai honau ngaahi filí—pea fai ha tokoni kiate kinautolu 'oku si'i faingata'a'ia. Na'e muimui e kau Fine'ofá ki he na'ina'i ko 'enī. Na'a nau feinga ke ma'u mo vahevahe atu e 'ofa haohaoa 'a Kalaisí, 'a ia ne nau 'ilo'i he 'ikai ke nau teitei hōloa aī.⁶ 'E hanga 'e he 'ofa ko 'enī 'o pou pou'i kinautolu lolotonga e ngaahi vaha'a taimi 'o e taú mo e melinó.

Lolotonga e 'Uluaki Tau Lahi 'a Māmaní, na'e fetokoni'aki kakato ai 'a e Kau Fine'ofa he 'Tunaiteti Siteití pea mo e ngaahi kautaha fakakolo, hangē ko e Kosilio Malu'i Fakafonuá pea mo e Kolosi Kula 'a 'Ameliká. Ne kau atu e kau fafiné ki hono ngaohi mo fakatolonga e me'atokoni, feinga pa'angá, ngāue ki he ma'á, ngāue ki he tu'unga lelei 'a e fānaú pea mo ha tokoni kehe pē. Na'a nau fakahoko lelei pea nau ivi lahi 'i he fengāue'aki fakataha mo e ngaahi kautaha fakakolo ko 'enī. Ka neongo ia, na'e fakamanatu ange 'e honau palōfitá kuo pau ke 'oua na'a teitei ngalo 'iate kinautolu e tupu'anga fakalangi 'o e Fine'ofá.

Na'e pēhē 'e Palesiteni Siosefa F. Sāmita ko e Palesiteni hono ono 'o e Siasí, neongo ko e ngaahi kautaha he māmaní "ko e fa'u pē 'e he tangatá pe fa'u 'e he fefiné," ka ko e Fine'ofá "na'e fa'u, fakamafai'i, tu'utu'uni pea mo fokotu'u fakalangi ia 'e he 'Otuá ke tokoni ki he

fakamo'ui e ngaahi laumālie 'o e kakai fefiné mo e kakai tangatá." Na'e 'ikai ke ne fie "sio ki ha

Siosefa F. Sāmita

taimi 'e muimui pe tui fio pe ngalo ai 'i he Fine'ofá honau tupu'angá ko 'enau feohi mo e ngaahi kautaha ko 'eni ne fa'u 'e ha kakai fefine." Na'á ne talaange ki he kau Fine'ofá, "'Oku 'amoutolu ke mou taki e māmaní kae tautautefito ki he kakai fefine 'o e māmaní, 'i he me'a kotoa pē 'oku taa ke fakahikihiki'i, 'i he me'a kotoa pē 'oku faka-'Otuá, pea mo e me'a kotoa pē 'oku langaki mo'ui mo fakahaohaoa'i ai e fānau 'a e tangatá. 'Oku mou 'ulu, ka 'oku 'ikai ke mou hiku."⁷ Na'e vahevahe mai 'e Sisitā 'Emeline B. Uele 'a e vīsone ko 'enī. Na'á ne fakahinohino'i e Fine'ofá ke nau fetokoni'aki mo e ngaahi kautaha kehé ka na'á ne kei paotoloaki pē 'a e taumu'a mahino mo e natula fakalangi 'o e kautahá.

Na'e 'ikai ngata pē he ngāue fakataha 'a e kau Fine'ofá mo e ngaahi kautaha kehé, ka na'a nau fai foki ha ngaahi me'a kehekehe 'iate kinautolu pē pea mo honau ngaahi uōtí ke ma'u 'aki ha koloa mo ha pa'anga ma'anautolu na'e faingata'a'ia. Na'e ngaohi mo fakatau atu 'e ha kau fafine ha 'ū kofu, 'ēpani, vala ma'á e fānaú, 'ū kafu vavae pea nau lalanga ha 'ū tatá mo ha kāpeti fulufulu. Na'e fafanga pea fakatau atu 'e ha ni'ihī ha fanga pulu mo e fanga sipi.

Na'e toki 'ilo 'e ha fefine 'i Tuila 'i 'Tutaá, na'e tokoni ha kafu vavae na'á ne ngaohi ki ha fāmili Pilitānia lolotonga e taú. Na'e hanga 'e he fefine na'á ne ngaohi e kafu vavae 'i he 1906 'o mono ha ki'i tohi he loto kafú pea ne 'ave ia ki Seni Felenisisikou 'i Kalefōniá ke tokoni ki he ni'ihi ne uesia 'e ha mofuike fakalilifu. Hili ha ta'u 'e hongofulu mā taha mei ai na'e foaki e kafu vavae ki he Kolosi Kulá pea fakafolau atu ki Pilitānia Lahi. 'I hono ma'u 'e he fāmili Pilitānia e ki'i tohi, na'á ne fai leva ha tohi fakamālō 'o ne pehē, na'e "'aonga 'aupito e kafú 'i he mole hoku husepānití he

taú." Na'e 'i ai ha'ane fānau 'e toko valu pea 'ikai lava 'o ngāue ka na'e pehē 'e he uitou ko 'ení, "Ko e mālō pē si'eku kei lava 'o tauhi kimautilú." ⁸

Na'e tokolahi ha kau fefine Pilitānia ne nau loto fiemālie ke tuitui mo lalanga ma'á e kau sōtiá, ka na'e 'ikai ha'anau pa'anga ke fakatau mai 'aki e nāunau na'e fie ma'ú. Na'e fie-tokoni leva e Kau Fine'ofa 'i 'Amelika mo Kānatá ki ha sino'i pa'anga tokoni fakavavevave ke tokoni ki ai. Na'a nau 'oatu ai ha pa'anga ki honau va'a kotoa pē 'i Pilitānia Lahí ke lava e kau fefine Pilitāniá 'o fakatau'aki ha tupenu

Ko ha kau Fine'ofa 'i Kitaminisitā 'i 'Ingilani

ke ngaohi ha 'ū tupenu kafu, tangai pilo mo ha vala.

‘I he taimi na’e fakatau atu ai ‘e he Kau Fine’ofá ‘a ‘enau toenga uité ki he pule’anga ‘Ameliká ‘i he 1918 (vakai ki he vahe 4), na’e pehē ‘e Sisitā Uele, “Kuo ta’u lahi ‘eni e ‘ikai ha fu’u fie ma’u vivili ke faka’aonga’i ki ai e kēleni kuo tauhí koe’uhí ko e taumu’a na’e fokotu’u ki aí, ka koe’uhí ko e fakapōpō’uli ‘oku tofanga ai ‘a e māmaní he taimi ní, ‘oku lava ke mau sio ai ki he poto fakaepalōfita ‘o Palesiteni ‘Iongí ‘i he’ene kole ki he kau fafiné ke fakatolonga e kēlení ki ha taimi ‘o e faingata’á.”⁹

Ko e uite ko ia na’e fakatau atú, na’e ‘ikai ngata pē ‘i he’ene fafanga ha kakai na’e fiekaia. Na’e hanga ‘e Sisitā Kalālisa Uiliamisi, ko e taha e ongo tokoni ‘o Sisitā Uele ‘i he kau palesitenisií, ‘o fokotu’u ange ke fakahū ‘e he Fine’ofá e pa’anga ne ma’u he fakatau ko ‘ení, ki ha ‘akauni fakalūkufua pea ke nau faka’aonga’i ‘a hono tupú ke fakapa’anga ‘aki e ngaahi feinga ko ia ke fakalalakaka e mo’ui lelei ‘a e kakai fefiné mo e fānaú. ‘I he hoko kimui ange ‘a Sisitā Uiliamisi ko e palesiteni lahi hono ono ‘o e Fine’ofá, na’á ne fakapapai ai ‘oku faka’aonga’i e sino’i pa’anga ko ia ki he ngaahi taumu’a peheé.

Ko e fiefia ha kau neesi mo ha fānaú ‘i he hivá ‘i he Falemahaki ‘a e Siasí ‘i Sōleki Siti Tutaá ‘i he 1934

Fakamālohia 'o e Fakafo'ituitui mo e Ngaahi Fāmilí

I he faka'osinga 'o e 'Uluaki Tau Lahi 'a Māmaní, na'e tokolahi ha ngaahi fāmilí mo ha kakai ne nau si'i faingata'a'ia—fakapa'anga, fakatau'sino, fakaeloto pea mo fakalaumālie. Ke feau e fie ma'ú ni, na'e fokotu'u ai 'e he Fine'ofá 'i he 1919 'a e Potungāue Tokoni 'a e Fine'ofá ki he Fāmilí, pea na'e poupou kakato ki ai 'a Palesiteni Hiipa J. Kalānite, ko e Palesiteni hono fitu 'o e Siasí. Na'e talēkita he potungāue ko ia 'a Sisitā 'Eimi Palauni Laimani ne hoko kimui ko e palesiteni lahi hono valu 'o e Fine'ofá. Na'e ngāue fakataha e Kau Fine'ofá mo e ngaahi uōtí mo e siteikí 'i he tafa'aki hangē ko hono tokoní'i e kakai fefine mo e fānau fefine faingata'a'ia ke kumi ha ngāue ma'u'anga mo'ui pea mo hono tuku atu e fānau ke ohí, 'o fakafou 'i he Potungāue Tokoni ki he Fāmilí. Ka ko hono tefito'i taumu'á ke fai ha ngaahi ako ngāue ma'á e ngaahi fāmilí. Na'e pehē 'e Sisitā Laimani, na'e 'ikai hoko e Potungāue Tokoni 'a e Fine'ofá ki he Fāmilí ko ha "kautaha tokoni koloa" ka ko ha "potungāue faifatongia," 'o fakatōmamafa 'i he "ako ki he ngaahi tūkunga 'o e fāmilí, fa'u ha ngaahi palani mo fakapatiseti, fokotu'utu'u e tokoni ke fai ki he ngaahi fāmilí Siasí pea mo hono ako'i 'o e kau ngāué."¹⁰

I he taumu'a ko 'ení, na'e fokotu'u ai 'e he Potungāue Tokoni ki he Fāmilí ha polokalama ako ngāue uike 'e ono 'i he uelofea fakafāmilí.

Ko Siosefa W. Puufi mo ha kau Fine'ofa mei 'Amēnia 'i he kongā ki mu'a 'o e ngaahi ta'u 1920

Na'e fakahoko 'e he kau ngāue 'i he siteikí e ako ko 'ení pea nau takitaha foki ki honau ngaahi uooti mo e tukui koló 'o ako'i ai. Na'e ako'i ha kau fafine 'e toko 4,000 tupu.

Ne kamata 'i he 1902 'a hono fakapa'anga 'e he kau palesitenisí lahi 'o e Fine'ofá ha polokalama ki hono ako'i 'o ha kau neesi. I he'ene a'u ki he 1920, ne lahi fau ai hono fakahoko e ngaahi ako fakapalofesinale ma'á e kau nēsí ko ia ne fokotu'u ai 'e he Fine'ofá ha polokalama ako ma'á e tokoni fakanēsí. Na'e kamata e ako ta'u 'e taha ko 'ení 'i he Falemahaki 'a e Siasí 'i Sōleki Sití, 'Iutā, pea na'e fai ta'etotongi ia. Ko e me'a pē na'e fie

ma'ú ke ngāue tokoni fakaneesi ta'etotongi e kau akó 'i he 'aho 'e 30 ki honau tukui koló. Hili ha ta'u 'e 4, 'a ia ne ako'i ai ha kau tokoni fakaneesi 'e toko 46, na'e fakangata leva 'e he Fine'ofá e polokalama ko 'ení kae 'oatu 'enau poupou ki he ngaahi kalasi ako neesi faka'api 'a e Kolosi Kulá. Hangē ko ia ne hoko 'i he ngaahi polokalama kehé, na'e faka'aonga 'i 'e he Fine'ofá e polokalama ko 'ení ke feau 'aki ha fie ma'ú fakatu'asino tukupau he taimi ko iá pea toki tuku atu e ngāue ke fai 'e he ngaahi kautaha kehé.

Na'e hanga 'e he kau taki 'o e Fine'ofá 'o poupou'i e kau fafiné ke nau fetauhi'aki 'i he ngaahi founga 'ofa faka-Kalaisi, 'o hangē ko ia ne nau fai he kamata'anga 'o e Siasí 'i Nāvuú. Na'e tokanga 'i 'e he kakai fefiné 'a e

kau mahakí, tuitui ha vala mo'onautolu ne fie ma'ú valá pea mo tokoni 'i ha ngaahi founga kehe kiате kinautolu ne faingata'a'ia. Hangē ko 'ení, 'i he 1921, na'e pau ke mavahe ai ha Kāingalotu 'Amēnia 'o e Siasí ne nofo 'i Toaké, mei honau ngaahi 'api. Na'e tokoni 'a Siosefa W. Puufi ko e palesitani 'o e Misiona Palesitane-Siliá ke nau hiki ki 'Alepo 'i Siliá, 'a ia na'e fokotu'u ai ha kolo pea 'i ai ha kau Fine'ofa 'e meimei toko 30. Na'e masiva ha kongala lahi 'o e kau fafine ko 'ení ka na'a nau ongo'i ko hanau faingamālie mo e tufakanga ia 'i he 'enau hoko ko ha kau Fine'ofá, ke nau tokoni'i 'a kinautolu ne sí'i faingata'a'ia angé. Ko ia ne nau fakataha mai 'o tuitui ha vala mei ha tupenu 'iate 'e 100 na'e fakatau mai 'e Palesitani Puufi. Ne nau teuteu'i foki mo ha

LU'ISA Y. LOPISENI

Palesitani Lahi Hono Fitu 'o e Fine'ofá

"He 'ikai ke tau ma'ú ha fiemālie kapau 'oku tau fai fakakonga pē 'etau ngāue, pea he 'ikai ke tau ma'ú ha fiefia kapau 'oku tau fai fakafatongia pē ia, ka 'o kapau 'oku tau fai ia ko 'etau ongo'i 'oku tau kau he ngāue ko 'ení mo ongo'i foki 'e he Tamai Hēvaní 'oku tau taau mo ia pea te tau lava 'o fuesia e ngāue ni he taimí ni, te tau toki ma'ú leva ai 'a e fiefiá."

Louise Y. Lopiseni

Relief Society Magazine, Nov. 1933, 649

me'atokoni ma'á e si'i kau kumi hūfanga kuo tutue he si'i fiekaia.

ʻI ʻEpeleli 1921, na'e fetongi ai 'e Sisitā Kalālisa S. Uiliamisi 'a Sisitā 'Emeline B. Uele 'i he palesiteni lahi 'o e Fine'ofá. Ne hanga 'e he'ene ngāue fakataha mo Sisitā Uele 'i he kau palesitenisiif 'o teuteu' i ai ia ki he ngaahi faingata'a 'oku tu'unuku maí. Na'e 'iloa ia 'i he'ene taukei he fokotu'utu'u ngāue mo 'ene 'ofá pea mo 'ene anga fakakaungāme'a ki he tokotaha kotoa peé.

Na'e hoha'a 'a Sisitā Uiliamisi ki he lahi fau e mate 'a e ngaahi fa'éé mo e pēpē valevalé. Na'á ne hoha'a foki ko e si'i e ngaahi faingamālie ma'anautolu na'e faingata'a 'ia fakaesinó pea pehē ki he tu'unga mā-ūlalo 'o e mo'ui 'a ha kau fafine tokolahi. Na'e fakafou 'i he'ene poto fakatakimu'a mo fakapotopotó, 'a e malava ke hokohoko atu e ngāue 'a e Kau Fine'ofá ke fakasi'isi'i e ngaahi palopalema ko 'ení. ʻI he 1924, na'e fokotu'u ai 'e he Kau Fine'ofa 'o e Siteiki Kōtoniutí ha falemahaki ma'á e kakai fefiné, pea tokoni mo pou pou ki ai e kau taki mā'olungá pea mo e kau taki fakaloto- fonua 'o e lakanga fakataula'eikí kae pehē kia Sisitā Uiliamisi. Na'e hoko e falemahaki ko 'ení kimui ange ko ha taha 'o e ngaahi falemahaki lahi 'a e Siasí ne nau fengāue'akí.

Na'e mamata 'a Sisitā Uiliamisi ki he fie ma'u lahi ko ia ke fakalalakaka e "mo'ui lelei, faingamālie, pea ke lelei ange e tu'unga 'o e nofó 'a kinautolu 'oku tau fetu'utakí." Na'á ne pehē, "ʻOku mahino 'a e fie ma'u ki he fa'ahinga fakalalakaka lahi peheé ha teuteu fakalelei, ako ngāue, ngāue fakaako pea mo faka- hoko tonu."¹¹ Na'e tokoni e ngaahi feingá ni ke feau

*“ʻOku mau . . . tapou atu
'i he loto fakamātoato
ma'u pē ki he kakai, 'a e
fie ma'u ko ia ke mo'ui
angatonú; ke faka'ehi'ehi
mei he mo'ui fakavale-
valé; pea tanumaki e
tō'onga mo'ui fakapoto-
potó 'i he me'a faka-
pa'angá pea fa'a ngāue;
pea mo'ui 'o fakatatau
pē mo e me'a 'oku nau
ma'ú; pea fakahū ha
sēniti neongo 'ene si'isi'i,
koe'uhí ko ha taimi
faingata'a ange te tau ala
fehanganagai mo ia.”*

*Ko e Kau Palesitenisi
'Uluaki (Heber J. Grant,
Anthony W. Ivins,
J. Reuben Clark Jr.)*

*Deseret News, Sept. 2, 1933,
Church section, 7; toe faka-
lelei 'i 'a e faka'ilonga leá*

Ko hano fakatolonga 'e ha kau Fine'ofa 'i Kalefōnia 'a e me'atokoni mā'á e polokalama uelofea honau siteiki, fakafuofua ki he ta'u 1940

e ngaahi fie mā'u lolotongá, mo 'oange ki he kau pīsope ha ngaahi founga ke tokoni'i ai e ngaahi fāmili faingata'a'ia. Ne nau teuteu'i foki ai e Siasí ke ne tali e ngaahi faingata'a 'e hoko mai 'i ha ngaahi ta'u sí'i kimui ange ai.

Tanumaki 'o e Mo'ui Fakafalala pē Kiate Kitá

Hili ha ta'u 'e hongofulu tupu mei he 'Uluaki Tau Lahi 'a Māmaní, na'e ngāue leva 'a e Fine'ofá ke fakalalakaka e tu'unga e nofo 'a e kakai fefiné mo e ngaahi fāmili, 'o tuku-taha 'enau tokangá 'i he mo'ui lelei, ngāue mā'u'anga mo'ui pea mo e ako faka'atamai.

Na'e hokohoko atu foki hono poupou'i 'e he Fine'ofá 'a e angatonu fakatāutahá pea mo e ngaahi ngāue 'ofá. Hili iá, na'e tū'ulu fakatu-upakē ai e māmaní ki he tōlalo faka'ekonō-miká 'i he faka'osinga 'o e 1929.

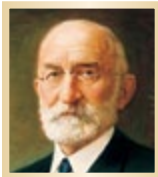
Ne toe hanga ai pē 'e he ngaahi 'ulungāanga fungani kuo ako'i mo nau ako 'i he Fine'ofá 'o fakamālohia 'a e fakafō'ituituí mo e ngaahi fāmili 'i he taimi 'o e faingata'á. Na'e mā'u 'e he kakai fefine Siasí ha mālohi mei he'enua tui ki he Tamai Hēvaní mo Sīsū Kalaisí, 'o nau faka'aonga'i 'enau ngaahi taukei 'i he mo'ui fakafalala pē kiate kinautolú pea nau ngāue ke fakahaa'i e 'ofa faka-Kalaisi ne 'i honau lotó. 'I hono tatakí kinautolu 'e he ngaahi tefito 'i mo'oni ko 'ení, ne nau lava ai ke tokanga'i kinautolu mo honau ngaahi fāmili, mo nau kei tokoni pē ki he ní'hi kehé.

'I he 1928, na'e uiui'i ai 'e Palesiteni Hiiipa J. Kalānite 'a Sisitā Lu'isa Y. Lopiseni ke hoko ko e palesiteni lahi hono fitu 'o e Fine'ofá. Na'e 'ikai ko ha me'a fo'ou e ngaahi faingata'a'ia fakapa'angá ia kia Sisitā Lopiseni. Na'á ne tupu hake 'i ha kí'i fale papa 'i he faka'uta 'o Sipiō 'i 'Tutaá, 'o ne ako ai ki he fāmá, tō ngoué, tuituí, ngāue mālohí, mo'ui fusimo'omó kae kei mo'ui fiefia pē.

'I ha ta'u 'e fitu ki mu'a pea toki ui 'a Sisitā Lopiseni ke palesiteni lahi 'i he Fine'ofá, na'e vahe'i ia 'e Palesiteni Kalānite ke tokoni ua 'i he kau palesitenisí lahi 'o e Fine'ofá. Na'á ne

ongō'i 'ene tā'efe'ungā, 'o hangē ko ia ne tohi 'e he'ene tama fefinē:

"I he 'alu e Fine'eikī ke vahe'i ia 'i he 'ōfisi 'o Palesitēni Kalānitē, na'á ne ongo'i mahalo ne hala e ma'u 'a e tangata'eikī 'o fekau'aki mo e me'a te ne lavá, ko ia na'á ne fakahā ange te ne fiefia ke fai hono lelei tahá 'i ha fa'ahinga me'a pē 'e kole ange 'e he palesitēni ke ne fai, ka na'á ne faka'amu pē ke ne 'ilo'i na'e 'ikai ke

Hiipa J. Kalānitē

aka lelei, si'i ha'ane pa'anga mo ha tu'unga fakasōsiale, pea na'á ne manavasi'i he 'ikai ke ne a'usia e tu'unga fa'ifa'itaki'anga 'e 'amanaki mai e kau Fine'ofá ke ma'u 'e ha takí. Na'á ne faka'osi 'aki 'ene pehē ange 'Ko ha fefine mā'ulalo pē au!' Na'e tali ange 'e Palesitēni Kalānitē, "E Sisitā Lu'isa, ko e peseti 'e 85%' o e kakai fefine Siasí ko ha kakai loto fakatōkilalo pē kinautolu. 'Oku mau ui koe ke ke taki kiate kinautolu.'"¹²

Na'e hanga 'e he ngaahi lea 'a Palesitēni Kalānitē 'o fakalotolahi'i 'a Sisitā Lopiseni, ko ia na'á ne vahevahe 'ene ngaahi me'afuaki makehé peá ne ngāue 'osikiavelenga, 'o ne 'uluaki hoko ko ha tokoni kimu'a peá ne toki hoko ko ha palesitēni. Na'á ne fakapotopoto, manava'ofa mo ngāue mālohi. Na'e tokoni e si'isi'i 'ene ako faka'atamaí mo e koloa faka-emāmaní ke mahino kiate ia mo ne tokoni'i 'a kinautolu ne 'i he tūkunga tatau peé. Na'e

fakapotopoto mo anga'ofa 'ene fale'i ki he kau tauhi 'apí mo e ngaahi fa'eé. Na'e mahino kiate ia e faingata'a ke mo'ui 'i ha ki'i patiseti si'isi'i ka na'á ne 'ilo'i 'a hono mahu'inga e ivi tākiekina 'o ha fa'ē 'i he 'apí. Ko ia ai, na'á ne fakalotolahi'i e kau fafinē ke nau fai 'a ia kotoa pē te nau ala lavá ke nau nofo ai 'i 'api mo 'enau fānaú kae 'oua te nau ō 'o ngāue kae tuku kinautolu.

Na'e lahi e ngaahi polokalama tokoni na'e fokotu'u 'e he pule'anga 'Ameliká ke feinga ke fakaake 'aki e tōlalo fakapa'angá. 'I ha fo'i taimi 'e taha na'e ngāue fakataha ai e Potungāue Tokoni 'a e Fine'ofá ki he Fāmilí, mo e ngaahi kautaha fakakoló ke tokangaekina e ngaahi fāmilī masivá, ka na'e fakautuutu ange 'a e fie ma'ú ia 'i he me'a na'e malava ke feau 'e he

Ko ha fakataha 'a e Kau Fine'ofa 'i Tela Lio 'i Tekisisi, fakafuofua ki he 1950

potungāué. Na'e sio tonu ha taha ngāue he potungāué, ki he tupu e tokolahi 'o e ngaahi fā-mili ke ngāue ki ai mei he fā-mili 'e 78 'i he 1929 'o a'u ki he fā-mili 'e 700 tupu 'i he 1934.¹³

Na'e hounga ki he Siasí e ngaahi ngāue ne fai 'e he ngaahi kautaha fakapule'angá. Na'e pehē 'e Sisitā Lopiseni na'e "fu'u lelei 'aupito" e ngāue na'e fai 'e he pule'anga 'Ameliká ke tokoni'i e kakai faingata'a'ia. Ka neongo ia, na'á ne kau fakataha mo e kau taki 'o e lakanga fakataula'eiki 'i hono tala na'e fie ma'u ke hokohoko atu hono tanumaki 'e he kāingalotu 'o e Siasí 'a e ngaahi tefito'i mo'oni mahu'inga 'o e mo'ui fakafalala pē kiate kitá. Na'á ne pehē: "Ko e ta'u 'eni 'e hivangofulu mā tolu mo

hono tala mai 'e he Fine'ofá ke tau tokanga'i pē 'a hotau ni'ihí 'oku faingata'a'ia. 'Oku ou fifili telia na'a 'oku tau fu'u fakafalala he taimí ni ki he Pule'angá ke nau fai ia."¹⁴

'I 'Epeleli 1936, na'e fakafe'iloaki ai 'e he Kau Palesitenisí 'Uluakí ha polokalama uelofea ki he Siasí he funga 'o e māmaní. Na'e tu'u ai heni e Siasí 'i ha tu'unga lelei ange ke tokoni'i hono kāingalotu faingata'a'ia. 'I he konifelenisi lahi 'o 'Okatopa 1936, na'e fakamatala'i ai 'e Palesiteni Hiipa J. Kalānite 'a e taumu'a 'o e polokalamá.

Na'á ne pehē, "Ko 'emau [tefito'i] taumu'a ke fokotu'u ki he taupotu taha te mau ala lavá ha founga 'e ta'ofi 'aki e mala'ia 'o e nofonoá,

KALĀLISA S. UILIAMISI

Palesiteni Lahi Hono Ono 'o e Fine'ofá

"Kuo fakafou 'i he 'etau kautahá 'a hono malanga 'aki 'o e ongoongolelei, tokanga 'i 'o e masivá, fakafiemālie 'i 'o e mahaki, fakafiefia 'i 'o e loto mafasiá pea mo fakafōtunga ma'u pē 'e he kau Fine'ofá ha pōpoaki 'o e 'ofá mo e tāpuakí. . . . Ko e 'ofá 'a e me'a ma'ongo'onga taha 'i he māmaní. Pea kapau te tau tō-kaki ma'u pē ia 'i hotau lotó pea 'oatu ia ko ha pōpoaki ki he ni'ihí 'oku tau feohí, 'e tāpuekina ai kitautolu pea 'e fakafou 'iate kitautolu hano faitāpuekina e ni'ihí 'oku tau feohí."

Clarissa S. Williams

Relief Society Magazine, June 1922, 312

pea ke fakangata 'a e ngaahi kovi 'o hono ma'u 'o e tokoni mei he pule'angá ko e tupu mei he ta'e ma'u ngāue, pea ke toe fokotu'u 'i he lotolotonga 'o e kakaí 'a e [mo'ui] tau'atāina, fa'a ngāue, fakapotopotó mo hono faka'apa'apa'i pē 'o kitá. Ko e taumu'a ia 'a e Siasí ke tokoni'i e kakaí ke nau lava 'o tokoni'i pē kinautolu. 'Oku fie ma'u ke toe fokotu'u 'a e ngāue ke hoko ia ko e tefito'i mo'oni ke ne pule'i e mo'ui 'a e kāingalotu 'o [hotau] Siasí." ¹⁵

Hili ha ngaahi ta'u lahi mei ai, na'e toe fakaongo mai e akonakí ni 'e Palesitani Tōmasi S. Monisoni, ko e palesitani hono hongofulu mā ono 'o e Siasí, 'i he'ene pehē, "Manatu'i, ko e taumu'a e tokoni 'a e Siasí ke tokoni'i e kakaí ke nau tokoni'i pē 'e kinautolu 'a kinautolu. Ko e fatongia ia 'o e mēmipa fakafo'ituituí pea mo e fāmílí 'a hono [fakaakeake] 'a e tu'unga 'oku nau 'i ai pea 'oku toki tokoni atu leva pē ki ai 'a e kōlomu 'o e lakanga fakataula'eikí mo e Fine'ofá. Ko e me'a 'oku tau feinga ke fokotu'ú ko e mo'ui fakafalala pē kiate kitá, ka 'oku 'ikai ko e mo'ui fakafalala ki he ni'ihí kehé. 'Oku feinga 'a e pīsope ke ne fakatupulekina 'a e angatonú, faka'apa'apa'i kitá, anga faka'eí'eikí mo e 'ulungāanga leleí 'i he tokotaha kotoa pē 'oku tokoni'í, ke tupu ai ha'ane mo'ui mateuteu." ¹⁶

Ko e taha e ngaahi tefito'i mo'oni 'okú ne tatakí e polokalama uelofea, ko e totonu ko ia ke ngāue 'a e kau fafine 'o e Fine'ofá mo e kau tangata 'o e lakanga fakataula'eikí 'i he

uouangataha. Na'e tokoni 'a Palesitani Hāloti B. Lī, ko e Palesitani hono hongofulu mā taha 'o e Siasí ki hono fokotu'u 'o e polokalama uelofea 'i he'ene kei hoko ko ha palesitani fakasiteikí. Na'a ne pehē:

"Ko e kaveinga mahu'inga taha ke lava 'i 'e he [polokalama uelofea 'a e Siasí] ko hono paotoloaki ha laumālie 'o e fepoupou'akí mo e uouangatahá 'i he Siasí fakakātoa. . . .

"Ke a'u ki ha tu'unga 'oku ngāue fakataha ai e Houalotu Fine'ofa 'i he Uōtí pea mo e Ngaahi Kōlomu 'o e Lakanga Fakataula'eikí pea mo e Kau Pīsopekikí, ke 'i ai ha polokalama [uelofea] 'i he uooti ko iá." ¹⁷

Na'e pehē 'e Pīsope Siosefa L. Uefilini 'i he'ene kei Pīsope Pule 'i he Siasí, na'e fu'u mahu'inga fau e fatongia 'o e palesitani Fine'ofa 'o e uōtí, 'o ne pehē: "'Oku ou tui ko e toko taha pē 'e lava 'o 'alu ki ha 'api, vakai'í 'enau ngaahi fie ma'ú pea tokonaki fakapotopoto ia. Mahalo te tau lava 'o fili ke ui e toko taha ko iá ko ha pule faka'api, 'a ia ko ha palesitani Fine'ofa. . . . He 'oku 'i ai foki ha ngaahi 'api 'o e kau fafine fisifisimu'a ko 'ení pea kuo nau foua e ngaahi a'usia 'oku fekau'aki mo e tu'unga fakaefa'eé pea mo hono tokanga'í 'o e 'apí." ¹⁸

Na'e tu'u e Fine'ofá 'i ha tu'unga lelei ke fuesia ha fatongia mahu'inga 'i he ngaahi ngāue fakaelofea 'a e uōtí. 'Oku nau ngāue 'o fakatatau mo e fakahinohino 'a e pīsope

‘o vakai‘i e ngaahi fie ma‘u ‘a e ngaahi fāmīlī pea nau ‘oatu leva ha ngaahi fua‘i ‘akau mo e fua‘i vesitapolo kuo fakamōmoa, pehē ki he valá mo ha mohenga, ‘o ka fie ma‘u. Na‘e ‘i ai foki ha taimi na‘e kole ai ki he kau fafine ne nau fa‘o hina e fua‘i‘akau ke nau foaki ki he polokalama uelofea‘a ha hina ‘e taha mei he hina ‘e hongofulu kotoa pē kuo nau ngaohí. Na‘e manatu ‘a Sisitā Pele S. Sipāfooti ko e palesiteni lahi hono hiva ‘o e Fine‘ofá, ki he taimi na‘e tānaki ai e fua‘i ‘akau ne ngangana hono puhi ‘e he havilí ‘o nau fakatolonga ia ‘i ha ‘ū hina pea tufa ki he kau fafine ne si‘i faingata‘a‘iá. Na‘e fakafou ‘i he faingamālie ko ‘eni ke tokoní ‘a ‘ene fakahounga‘i lahi ange e taumu‘a ‘o e Fine‘ofá.

Na‘e hoko e kau taki ‘o e Fine‘ofá ko ha konga mahu‘inga ‘o e polokalama uelofea ‘a e Siasí. ‘I he tu‘unga fakalūkufuá, fakasiteikí mo e fakauōtí, ne nau kau ai ki he ngaahi fakataha kōmiti uelofea‘a pea ne nau tākiekina ha ngaahi tu‘utu‘uni pea mo fakafekau‘aki ha ngaahi ngāue. Na‘e mahu‘inga e fakafekau‘aki ko ‘ení ‘i he tupu ko ia ke toe lahi ange ‘a e polokalama uelofea ‘a e Siasí ‘i he tafa‘aki ki he ngaahi fāmá, ngaahi fale ngāué, ngaahi fale tufakí‘anga nāunau pea mo e ngaahi fale kehé. Na‘e fakataha‘i leva ‘a e Potungāue Tokoni ‘a e Fine‘ofá ki he Fāmīlī ki he Potungāue ‘a e Siasí ki he Uelofea‘a mo e Tokoni ki he Fāmīlī ‘i he 1969.

Ko e Fakamālohia e Ngaahi Ha‘i ‘o e ‘Ofa Faka-Kalaisí

Mei he 1939 ki he 1945, na‘e kau atu ai ha konga lahi ‘o e māmaní ki he Tau Lahi Hono II ‘a Māmaní. Na‘e uesia ha ngaahi polokalama lahi ‘a e Siasí ‘e he fepaki fakaemāmani lahi ko ‘ení. ‘I Mā‘asi ‘o e 1940, na‘e fai ai ha fakataha ‘a Palesiteni J. Lūpeni Kalake ko e Si‘i na‘e Tokoni ‘Uluaki kia Palesiteni Hiipa J. Kalānitē, pea mo e kau palesiteni ‘o e ngaahi houalotú ke toe vakavakai‘i e ngaahi polokalama mo e ngaahi ‘ekitivití kotoa pē. Na‘a nau fokotu‘u ai ha ngaahi tefito‘i taumu‘a ‘e fā ki he va‘a kotoa pē ‘o e Siasí: “ke fakasi‘isi‘i hono ‘fakakavenga‘i e kāingalotú ‘i he ngaahi ‘ekitivití faka-siasí, ke fakasi‘isi‘i e ngaahi mafasia ‘a e pisopé, ke tu‘utu‘u e ngaahi polokalama ‘oku fie ma‘u ki ai ha ngaahi fale lalahi mo totongi mamafá pea mo pukepuke e Siasí ‘i loto ‘i he‘ene pa‘anga hū maí.” Na‘e kole leva ki he Fine‘ofá mo e ngaahi kautaha kehé ke nau “fakataha, fepou-pou‘aki, ta‘ofi, fakafaingofua‘i mo liliu ‘enau ngāué ke nau ngāue fakataha mo e Kau Palesitenisí ‘Uluakí ‘i hono lava‘i e ngaahi taumu‘a ‘i ‘olungá ‘a ia kuo fokotu‘u atú.”¹⁹

Ko Hono Malu‘i ‘o e Fāmīlī

Ko e tefito‘i taumu‘a e kau taki ‘o e Siasí ki hono fakafaingofua‘i ‘enau ngaahi polokalamá, ko hono malu‘i ‘o e fāmīlī. Na‘e hoha‘a e kau taki ‘o e lakanga fakataula‘eikí mo e ngaahi

Ko Ketiluti Sipilo 'i lotó mo hono ngaahi tokouá mo e fānau

houalotú he na'e hanga 'e he Tau Lahi Hono II 'a Māmaní 'o fakamovetevete'i e ngaahi 'apí mo e fāmilí. 'I he 'alu ko ia e kakai tangatá ki he taú, na'e pau ke tauhi toko taha pē 'e he kakai fefiné 'a honau fāmilí, 'o 'ikai tokoni ki ai honau husepānití mo e ngaahi foha lalahí. Na'e toe fakalotolahi'i 'e he Siasí e kakai fefine 'oku 'i ai sí'enau fānau 'i 'apí, ke nau kumi 'o kapau 'e lava, ha ngaahi founga ke tauhi 'aki honau fāmilí kae 'ikai ke nau mavahe mei 'api ke ngāue taimi kakato. Na'e fakalotolahi'i 'e he kau takí ni e kau Fine'ofá ke nau fakatupulaki e ngaahi tefito'i taukei 'o e mo'ui fakafalala pē kiate kitá: 'a e tuitui kafu vavaé, tuitui valá, tō ngoué pea mo hono ngaohi mo fakatolonga 'o e fua'i 'akaú mo e vesitapoló. Ne nau fakamamafa'i foki e fatonga

*“E fakatatau pē 'etau
fiefia ta'engatá ki he
founga 'oku tau lí'oa ai
'etau mo'uí ke tokoni'i e
ni'ihí kehé.”*

Siaosi 'Alipate Sāmita

*The Conference Report,
Oct. 1936, 75.*

fakalaumālie 'o e fa'éé 'i 'apí. Na'e fie ma'u foki 'e he ngaahi pule'anga ne uesia 'e he taú, ha kau tangata'i fonua kei talavou kuo nau ako e ngaahi lēsoni 'o e mo'ui angama'á mo e angatonú mei he'enau ngaahi fa'éé.

Ko e Ngāue Fakataha mo e Ngaahi Kautaha Fakakoló mo e Hou'eiki Tangata 'o e Lakanga Fakataula'eiki

Hangē ko e tau 'a māmani ne hoko kimu'á, na'e tali ai 'e he kau mēmipa 'o e Fine'ofá 'i he 'Tunaiteti Siteití ha kole ke nau tokoni tau'atāina mo pou pou ki he ngaahi ngāue 'a ha ngaahi kautaha lelei kehe. 'I he 1942, ne laka hake he kau Fine'ofa 'e toko 10,000 tupu ne nau fakakakato e ngaahi kalasi 'a e Kolosi Kulá ki he tokoni fakaneesi 'i 'apí, 'uluaki tokoni fakavavevavé pea mo e me'atokoni

fakatupu iví. Na'e toe taukave'i foki 'e he Siasí 'a hono fakafepaki'i 'o e tapaká mo e kavamālohí, ke malu'i ai e mo'ui 'a e Kā-ingalotu ne ngāue fakakautau. Na'e fakafou 'i hono pou pou 'i 'e he kau Fine'ofá e ngaahi polokalama ko 'ení pea 'i he'enau ngaahi manava'ofa mo tokoni 'ofa faka-Kalaisí, 'a 'enau lava ke tu'uaki ai 'a e mo'ui leleí mo e 'amanaki leleí.

Ko ha taimi 'eni 'o e fekoekoe'i vāofi 'a e kau Fine'ofá, tatau pē 'i he tukui koló pea pehē ki he kau taki 'o e lakanga fakataula'eiki. Na'e lea 'a Sisitā 'Eimi Palauni Laimani ko e palesiteni lahi hono valu 'o e Fine'ofá, lolotonga e konga lahi 'o e Tau Lahi Hono II 'a Māmani, 'o ne pehē:

“Oku ou tui ko e taha e ngaahi me'a ne lahi taha 'eku hounga'i aí . . . ko e pou pou ko ia kuo ma'u ma'u pē 'e he kau Fine'ofá mei he

'EIMI PALAUNI LAIMANI

Palesiteni Lahi Hono Valu 'o e Fine'ofá

“Na'e 'ikai ke teitei 'ilo 'e he fuofua kau mēmipa 'o e kautaha Fine'ofá . . . 'a e tu'unga mā'olunga 'e a'u ki ai 'enau kautaha 'ofeina.”

Oliver Brown Lyman

Relief Society Magazine, Mar. 1944, 139

lakanga fakataula'eikí—mei he Kau Taki Mā-
'olunga 'o e Siasí pea mo e kau taki fakaloto-
fonua 'o e lakanga fakataula'eikí, tautautefito
mei he kau pīsope 'o e ngaahi uōtí.

“Kuo foaki 'e he Kau Taki Mā'olungá ki he
kakai fefine Māmonga 'oku taki he ngaahi
houalotú ha ngaahi faingamālie fungani 'i he
Siasí pea kuo nau fakalotolahi'i foki kinautolu
'i he'enua ngāue fepoupou'aki mo e ngaahi
kautaha tokoni 'ofa fakaetangata kehé.”²⁰

Ko ha fakatātā 'e taha 'o e fepoupou'aki ko
'ení, ko ha polokalama tokoni'i e fānau ako
'Initiá, 'a ia na'e kamata 'i he 1947 pea pou-
pou ki ai 'a 'Eletā Sipenisā W. Kimipolo, 'i he'ene
kei mēmipa he Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo
'e Toko Hongofulu Mā Uá. Na'e fakafou 'i
he polokalamá ni 'a hono tali 'e he to'u tupu
'Initiá 'Amelika mei he tukui kolo íkí ha fakaafe
ke nau nofo fakataha mo e ngaahi fāmili Siasí
'i ha feitu'u 'oku lava ke nau ako faka'atamai
ai pea 'osi fokotu'u lelei ai e Siasí. Na'e hanga
'e he polokalamá 'o fakalotolahi'i e to'u tupú
ni ke toe fakalahi 'enua ngaahi taukeí pea na'e
fakatupulaki foki ai e mahino 'i he vaha'a 'o e
ongo anga fakafonua ko 'ení.

Na'e tokoni e kau taki 'o e Fine'ofá, tautau-
tefito kia Sisitā Pele S. Sipāfooti ko e palesi-
teni hono hiva 'o e Fine'ofá, ke fakalele 'a e
polokalamá ni 'o fakataha mo e fakahinohino
'a 'Eletā Kimipoló. Ne tokolahi ha kau fafine
ne nau tokoni'i fakahangatonu e to'u tupú 'o

tauhi kinautolu 'o hangē pē ha'anau fānau
totonú. Na'e hokohoko atu e polokalamá 'o a'u
ki he 1996. Na'e toki pehē kimui 'e Palesiteni
Poiti K. Peeká 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo
'e Toko Hongofulu Mā Uá: “Kuo lava'i 'e he
polokalama tokoni'i 'o e kau 'Initiá 'a hono
taumu'á, pea kuo fakangata ia. Pea ko e me'a
pē ia 'oku hokó. . . . 'Oku tau fakamā'opo'opo e
nāunau langá he kakato ko ia 'a e langá.”²¹

“Ko e 'Ofa Haohaoa 'a Kalaisí”: Ngāue'i 'o e 'Ofa Faka-Kalaisí

Na'e a'usia 'e he kau Fine'ofa 'i 'Tulopé e
ha'aha'a fakalilifu 'o e Tau Lahi Hono II 'a
Māmaní. Ne nau fakahaa'i foki ha lototo'a 'oku
taau ke fakahihiki'i, 'i he'enua fetokoni'aki
lolotonga e ngaahi taimi fakamamahi ko iá. Ne
hokohoko atu 'enua faivelengá pea fakafalala
ki he'enua fakamo'oni ki he Fakalelei 'a Sisū
Kalaisí. 'Oku ue'i fakalaumālie mo'oni kita
'e he'enua mo'uí mo e fakamo'oni he vaha'a
taimi ko 'ení.

Hili e taú, na'e tohi 'e Malia Sipitolo na'e
palesiteni Fine'ofa 'o e Vāhefonua Siamane
Sitatikatí 'o pehē:

“Ne faingata'a e ngaahi ta'u 'e nima kuohilí
pea kuo mau ma'u ha loto fakatōkilalo. Kuo
hoko 'emau falala ki he 'Eikí mo 'emau faka-
mo'oni ki he Siasí ko homau mālohingá ia. Kuó
Ne 'alo'ofa 'o tauhi kinautolu neongo e mamahi

lahi kuo mau fouá pea kuó Ne 'omi ke mau a'usia 'a Hono māfimaí. Kuo mole mei hamau ní'ihí 'emau koloa fakaemāmaní kotoa, 'o a'u ai pē ki he me'a fakaemāmani ne mahu'inga taha kiate kimautilú, pea 'oku mau 'ilo'i lelei e me'a 'oku mau lea'akí 'i he' emau pehē ko ia "Oku lelei ange ke 'a'eva fakataha mo e 'Otuá 'i he fakapo'ulí kae 'ikai 'a'eva mo ia 'i he māmá.' . . . " . . . 'Oku mau hiva'í fiefia e ngaahi hiva 'o Saioné pea 'oatu 'emau falalá ki he 'Eikí. 'Okú Ne fakalelei'í 'a e me'a kotoa pē."²²

Na'e 'a'eva ha palesiteni Fine'ofa fakavahefonua ko Ketiluti Sipolo, fakataha mo e 'Otuá 'i ha ngaahi pō fakapo'uli 'e ní'ihí ke ne 'ofa mo tokoni ki hono ngaahi tokouá. Na'á ne nofo 'i Hōlani he taimi na'e kei pule'í fakakautau aí. Koe'uhí na'e fa'a ta'ofi mo hua 'e he kau le'ó 'a e ní'ihí ne fefononga'aki holó, na'á ne to'ó holo ai ha kaati ke fakamo'oni'í 'aki ia kae lava ke ne 'a'ahi ki he kau Fine'ofa fakakolo 'i he vahefonuá.

Na'e pehē 'e he tamasi'í tangata 'a Sisitā Sipolo ko Sioné, na'e "faka'au ke fakatu'utā-maki ange ke 'alu holo he po'ulí he na'e a'u 'o ta'u 'e nima hono pule'í fakakautau kinautilú." 'I he'ene manatu ki he mo'ui lí'oa 'ene fa'éé, na'á ne pehē ai, "Fakakaukau atu angé ki he lototo'a 'eku fa'éé he ngaahi taimi ko iá 'o ne fa'a heka pasikala po'uli atu ke 'a'ahi ki ha kolo kehe? Neongo pe ko e hā e ongo na'á ne ma'ú pe ko e me'a na'e hokó, na'á ne fai pē hono

fatongia. Ko ha fefine mo ha takimu'a ma'ongo'onga ia! 'Oku 'ikai ha'aku toe veiveia na'e fili mo'oni ia 'e he 'Eikí ke Palesiteni Fine'ofa he taimi ko iá."

Na'e pehē 'e he tamasi'í tangata 'a Sisitā Sipoló, "Pau pē na'á ne falala mo'oni ki he 'Eikí 'i he'ene toutou 'alu lolotonga e ngaahi tūkunga ko iá, he na'e 'ikai ke ne 'ilo pe ko e hā e ngaahi palopalema te ne fehengahangai mo iá."²³

Ne ki'í saisai ange e tu'unga ne 'i ai e Kāingalotu 'i Tenima'aké, 'i hono fakahoa atu ki ha ngaahi fonua lahi. Na'e faingofua pē hono ma'u 'enau me'atokoní ko ia ne nau vahevahe atu ia ki honau kaungā'api masivesiva angé. Na'e pehē 'e 'Eva M. Kulekasoni ko e palesiteni Fine'ofa 'o e Misiona Tenima'aké: "'I he lolotonga e taú, ne mau fakatongia 'aki hono tokoni'í homau kāinga fiekaia 'i Noaué. Ne mau kau fakataha mo e 'ōfisi 'o e misioná he foaki ha pa'anga ki he taumu'á ni pea ne mau fakafolau atu he māhina kotoa pē ha fanga ki'í kofukofu me'atokoni ki homau kāinga 'i Noaué pea ne 'ikai fa'a fakamatala'í 'enau hounga'ia."²⁴

Na'e mamata tonu 'a Palesiteni Hiu B. Palau'ni 'i he fa'ahinga tokoni 'ofa ko iá. Na'á ne hoko ko e palesiteni 'o e Misiona Pilitāniá mei he 1937 ki he 1939, pea mo ha kou'ōtineita 'o e hou'eiki tangata Siasi ne ō he tau 'i 'Iulopé mei he 1939 ki he 1945, pea na'á ne toe hoko foki ko e palesiteni 'o e Misiona Pilitāniá mei he 1945 ki he 1946. Na'á ne hoko kimui ange

“Ka ko e manava’ofá ‘a e ‘ofa haohaoa ‘a Kalaisí, pea ‘oku tolonga ia ‘o ta’engata” (Molonai 7:47).

ko ha mēmipa ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Apo-
setolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá pea mo e
Kau Palesitenisi ‘Uluakí. Na’á ne fai ha lipooti
fekau’aki mo e tokoni na’á ne mamata ne fai ‘e
he kau Fine’ofá lolotonga e Tau Lahi Hono II ‘a
Māmaní:

“‘Oku lau ngeau ha kau Fine’ofa ‘i he mā-
maní ‘i he ngaahi feitu’u ‘oku fai ai e taú, kuo
nau a’usia ha ngaahi fakatu’utāmaki, ngaahi
‘ahí’ahi mo ha ngaahi faingata’a, ‘o fakahoa
atu ia ki he me’a ‘oku a’usia ‘e hotau kakai
tangata ‘i he mala’e taú. Kuo fehangahangai e
kau fafine loto to’á ni mo ha ngaahi faingata’a
fakalilifu. . . .

“Ke tū’ulutui ‘o lotu fakataha mo e kau fafine
ko ‘ení pea mo fanongo ki he ‘enau fakafeta’i
ki he ‘Otuá koe’uhí ko e fanga kí’i tāpuaki fai-
ngofua ne nau ma’ú, pea mo hono paotoloaki
‘enau mo’uí pea mo e mo’ui ‘a honau ngaahi
‘ofa’angá pea pehē foki ki he koloa sí’isí’i ne
nau ma’ú pea mo honau fanga kí’i ‘api ne hala
he matapā sio’atá, na’e hoko ia ko ha fakaloto-
lahi pea mo hano valokí’i ha tokolahi ‘o kimau-
tolu ne kí’i lahi ange homau ngaahi tāpuaki
fakamāmaní ka na’a mau fa’a lāunga ko e ‘ikai
ke mau ma’u ha koloa lahi angé.”²⁵

Na’e foaki ‘e ha fefine ko Hetiuiiki Piasolo ‘i
Siamane Hahake, ha me’akai ma’á e sí’i kau
Lūsia fiekaia ne ‘ave pōpula he taú, neongo
na’e malava ke fakahū pōpula pe fana’i ai ia
mo hono fāmílí ko ‘enau fai e tokoni ‘ofa ko
iá.²⁶ Hili ha ngaahi ta’u lahi mei ai, na’e faka-
‘eke’eke ia ‘o fekau’aki mo ‘ene ngaahi a’usíá,
pea pehē ki ha ní’ihi kehe foki ne nau kate-
kina e ngaahi faingata’a tatau lolotonga e Tau
Lahi Hono II ‘a Māmaní. ‘I he faka’osinga ‘o
e faka’eke’eke takitaha, na’e fehu’i ange ‘e he
tokotaha fai faka’eke’eké, “Ko e hā e founa
na’á ke pukepuke ai ha fakamo’oni lolotonga
e ngaahi faingata’a kotoa ko ‘ení?” Na’e faka-
nounou’i ‘e he tokotaha fai faka’eke’eké ‘a e
ngaahi tali na’á ne ma’ú ‘i he fo’i sētesi ko ‘ení:
“Na’e ‘ikai ke u tauhi ha fakamo’oni lolotonga
e ngaahi taimi ko iá—ko e fakamo’oni na’á ne
tauhi aú.”²⁷

‘I he ‘osi e Tau Lahi Hono II ‘a Māmaní ‘i he 1945, ne lahi fau e kau Fine‘ofa ne nau si‘i foua e faingata‘á mo e fusimo‘omó. Ka neongo kotoa ia, ne kei hokohoko atu pē ‘enau fetokoni‘akí, fakamālohia ‘o e ngaahi fāmílí pea mo ‘enau ngaahi fakamo‘oní.

Na‘e mamata tonu ‘a Sisitā ‘Eimi Palauni Laimani ‘i ha ngaahi faingata‘a lahi pea pehē ki he ngaahi tokoni ta‘esiokita na‘e faí, pea na‘á ne pehē:

“Kuo hoko [‘eku] fakamo‘oní ko ha taula mo ha fakama‘unga ki he‘eku mo‘uí pea mo hoku nonga‘anga he taimi ‘o e fiefiá mo e nēkeneká pea ko hoku fiemālie‘anga he taimi ‘o e mahí mo e lotofó. . . .

“‘Oku ou fakafeta‘i ko e faingamālie ne u ma‘u ke fai ai ha tokoni . . . ‘i he Fine‘ofá, ‘a ia ko e kongá lahi ‘o ‘eku mo‘uí matu‘otu‘á kuó u ngāue fiefia mo fiemālie ai mo hono kau mēmipa ‘e toko lauiafé. Kuó u ‘a‘ahi ki honau ngaahi ‘apí, mohe ‘i honau mohengá pea mo kai ‘i he‘enau tēpilé pea kuó u ako ai mei honau ‘ulungāanga fisifisimu‘á, mo‘uí ta‘esiokitá, loto mahinó, faivelengá pea mo ‘enau ngaahi feilaulá. ‘Oku ‘ikai malava ke u fakamatala‘i ‘a e tokoni lahi ‘oku fai ‘i he feohi fakatokoua ma‘ongo‘onga ko ‘ení.”²⁸

Kuo muimui e kau Fine‘ofa he funga ‘o e māmaní ‘i he ngaahi taimi ‘o e faingata‘á mo e ta‘epaú, ki he na‘ina‘i ‘a Molomoná ke nau “nofo ma‘u ‘i he manava‘ofá, ‘a ia ‘oku mahu‘inga taha

‘i he me‘a kotoa pē.” Kuo nau fakahaa‘i ‘enau ‘ilo pau neongo “kuo pau ke ngata ‘a e me‘a kotoa pē . . . ka ko e manava‘ofá ‘a e ‘ofa haohaoa ‘a Kalaisí, pea ‘oku tolonga ia ‘o ta‘engata.”²⁹ Kuo tā tu‘o lahi ‘enau tauhi pau ki he‘enau motó: “‘Oku ‘ikai faka‘au ‘o ngata ‘a e ‘ofá.”

VAHE 6

Ko ha Feohi Fakatokoua 'i he Funga 'o e Māmaní

*'E hoko e feohi'anga fakatokoua ma'ongo'ongá
ni ko ha malu'anga kiate koe mo ho fāmili.*

*'E hangē 'a e Fine'ofá ko ha hūfanga'angá—ko e
hao'anga mo e malu'anga—ko e hao'anga*

'o e kuonga mu'á. Te ke hao 'i ai. Te ne

'ākilotoa e fefine takitaha 'o

hangē ha holisi malú.

Poiti K. Peeka

Ko ha Feohi Fakatokoua ‘i he Funga ‘o e Māmaní

‘I he taimi na’e fakataha ai e Palōfita ko Siosefa Sāmítá mo e kau Fine’ofá ‘i Nāvuú, na’á ne ako’i ange ‘oku ‘ikai ngata pē he-‘enau fai ha tokoni fakatu’asinó, ka ke nau fakamālohia fakalaumālie foki e kakaí (vakai ki he vahe 2). ‘I he hoko e fale’i ko ‘ení ko e fakava’é, ‘oku ma’u ai ‘e he kau Fine’ofá ha ‘ofa mo ha malu mei he ngaahi matangi ‘o e mo’uí ‘i he’enau ngāue fakatahá. Kuo nau fevahevahe’aki e ongoongolelei ‘o Sisū Kalaisí pea mo kinautolu ‘oku nau feohí. Kuo hoko e Fine’ofá ko ha unga’anga mei he māmaní—ko ha hūfanga’anga—pea mo e fakama’unga ‘anga ‘o e māamá ki he māmaní—ko ha feitu’u ‘o e tākiekina.

‘I ha fakataha Fine’ofa ‘i ‘Okiteni ‘i ‘Itutā, na’e fakamālō loto hounga’ia ai ‘a Sisitā ‘Ilisa R. Sinou ko e palesiteni lahi hono ua ‘o e Fine’ofá, ki he ngaahi ngāue ne fai ‘e he kau fafiné ke nau fefakamālohia’aki fakatu’asino mo fakalau-mālie aí. Na’á ne talaange neongo ‘oku ‘ikai tauhi ‘e he Siasí ia ha lekooti ‘o e tokoni kotoa pē ‘oku nau fai ki he kau faingata’a’iá, ka ‘oku tauhi ‘e he ‘Eikí ha lekooti haohaoa ‘o ‘enau ngāue fakahaofi mo’ui ‘oku faí:

‘Oku ma’u ‘e he kau Fine’ofá ha ‘ofa mo e malu’anga mei he ngaahi matangi ‘o e mo’uí ‘i he taimi ‘oku nau ngāue fakataha aí.

“‘Oku ou ‘ilo’i lelei pē ‘oku lahi ha ngaahi tokoni he ‘ikai teitei ‘asi ia he ngaahi tohi [lekōtí]. Na’e pehē ‘e Palesiteni Siosefa Sāmítá na’e fokotu’u e kautahá ni ke fakamo’ui e ngaahi laumālié. Ko e hā ha me’a kuo fai ‘e he kau fafiné ke fakafoki mai ai ‘a kinautolu kuo heé?—ke fakamāfana’i e loto ‘o kinautolu kuo momoko ‘i he ongoongolelei?—‘Oku ‘i ai ha

tohi 'e taha 'oku tauhi ai ho'omou tuí, angalelei, ngaahi ngāue lelei mo ho'omou ngaahi leá. 'Oku tauhi mo ha lekooti kehe. 'Oku 'ikai ha me'a ia 'e mole."¹

'Oku tauhi ha lekooti fakalangi 'o e ngāue 'a e kau Fine'ofá 'i he'enu tokoni'í 'a kinautolu kuo faka'au 'o momoko 'enu tuí mo fie ma'u ha tui, anga'ofa, angalelei mo ha ngaahi lea 'oku lelei.

Feohi Fakatokoua he Funga 'o e Māmaní

Na'e kei kokohoko atu pē e tupulaki e ngāue 'a e Fine'ofá, 'i he kongaloto 'o e ngaahi ta'u 1900, 'i he kei faingata'a'ia e māmaní mei he ngaahi ha'aha'a 'o e taú mo e fakatamaki fakaenatulá. Na'e kei tauhi pau ai pē 'a e Fine'ofá ki he ngaahi taumu'a 'o e kautahá—ki hono fakatupulaki 'o e tuí mo e angatonu fakatāutahá, fakamālohia 'o e ngaahi fāmilí mo e 'apí, pea fekumi mo tokoni'í 'a kinautolu 'oku faingata'a'ia—'i he'enu hoko ko ha hūfanga'anga ki he kakai fefine Siasí pea mo ha tākiekina ki he lelei. 'I he 1947 na'e ako'í mai ai 'e he kau palesitenisí lahi 'o e Fine'ofá (Sisitā Pele S. Sipāfooti, Meleane Saapa pea mo Ketuluti Kaafi) 'o pehē, "Ko 'etau ngāue ko ha misiona faifakamo'ui 'oku fie ma'u ki ai ha loto 'oku lahi angé, ha nima 'oku anga'ofa angé pea mo ha loto 'oku pau angé."²

'I he taimi ko iá, na'e fokotu'u ai 'e ha ngaahi pule'anga 'e ní'ihí ha ngaahi fakangatangata fakapolitikale mo ha ngaahi 'ā-vahevahe fakatu'asino. Na'e 'iloa e ngaahi fakangata-ngata mo e ngaahi 'ā vahevahe ko 'ení ko e Puipui Ukameá pea mo e Holisi Pealiní, pea na'e fakataumu'a ia ke ta'ota'ofi 'aki ha kakai mo fakamavahe'í ai ha ní'ihí. Ka na'e langa 'e he Fine'ofá ia ha ngaahi holisi hūfanga'anga fakalaumālie ke malu'í mo fakakau mai ki ai e taha kotoa. Ne nau fakataha mai 'i he feohi-'anga fakatokoua he funga 'o e māmaní pea nau fakaafe'í e ní'ihí kehé ke kau mai ki ai.

'Oku a'u pē ki he ngaahi fonua ne hanga 'e he ngaahi tui fakapolitikale mo e ngaahi laó 'o ta'ofi 'enu kau tau'atāina atu ki he ngaahi me'a fakalotú, ne kei ongo'í pē ai 'e he Fine'ofá ia 'enu fetu'utaki mo honau ngaahi tokoua he funga 'o e māmaní. Na'a nau tauhi angatonu fakalongolongo pē ki he'enu fakamo'oni ki he ongoongolelei kuo toe fakafoki maí pea mo e ngaahi taumu'a 'o e Fine'ofá.

'I he 1980, Na'e 'a'ahi ai 'a Palesiteni Poiti K. Peeka 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá mo hono uaifi ko Taná, ki he houalotu 'a e Fine'ofá 'i Sekisolōvākia (ui he taimí ni ko e Lepupelika Sekí mo Silōvākiá). Na'á ne manatu ki ai 'o pehē:

"Na'e 'ikai faingofua hono ma'u ha visa, pea na'a mau fu'u faka'ehi'ehi 'aupito ke 'oua na'a ai ha me'a 'e kau kovi ki ha taha pe

'Oku fakataha mai e kau mēmipa 'o e Fine'ofá 'i ha 'ātakai 'o e feohi'anga fakatokouá.

fakafaingata'a'ia'i ha taha 'i hotau kaingalotú, he kuo laulau to'u tangata 'a 'enau feinga ke tauhi ma'u 'enau tui he lolotonga 'o e taimi fakaehaua ko 'ení.

"Ko e fakataha 'oku ou manatu'i lelei tahá na'e fai ia 'i ha loki 'i 'olunga. Na'e toho 'a e puiuí. Pea ne a'u pē ki he po'ulí, na'e tō tahataha mai pē 'a e kau ma'u fakatahá 'o nau fou mei ha ngaahi tafa'aki kehekehe, koe'uhí ke 'oua na'a fakatokanga'i kinautolu.

"Na'e kau ki ai ha kau fafine 'e 12. Na'a mau hiva'i e ngaahi hiva 'o Saioné mei ha ngaahi tohi himi—'a ia ko e leá pē ka na'e 'ikai ke 'i ai ha nota—pea na'e pulusi ia 'i he ta'u 'e 50 tupu kuo hilí. Na'e fai 'a e lēsoni mo'ui fakalaumālie mei ha ngaahi peesi 'o ha tohi lēsoni na'e ngaohi pē. . . .

"Kuo fili 'a kimoutolu ke mou hoko ko ha kakai fefine faivelenga 'o e 'Otuá 'i hotau kuongá, ke mou mavahe hake mei he fakava'iva'ingá, ngutu laú, siokitá, lea kovi mo e ngaahi anga ta'emā'oni'oni kotoa pē. 'Ilo'i homou tofi'a fakalangí 'i ho'omou hoko ko ha ngaahi 'ofefine 'o 'etau Tamai Hēvaní."

Hauati W. Hanitā

Ensign, Nov. 1992, 97

“Na’á ku fakahā ki he kau fafiné ni ‘oku nau kau ki he kautaha tokolahi taha, mo e kautaha mahu’inga taha ‘a e hou’eiki fafiné ‘i he māmaní. Na’á ku ngāue ‘aki e lea ‘a e Palōfita ko Siosefa Sāmítá ‘i he taimi na’á ne fokotu’u ai mo e Kau Taki ‘o e Fine’ofá. . . .

“Na’e ‘i ai ‘a e Laumālié. Pea ne tangi ‘a lo-’imata e fefine faka’ofo’ofa ko ia na’á ne tatakí ‘a e fakatahá.

“Na’á ku fakahā ange kiate kinautolu ‘i he’ema teu fokí, kuo vahe kiate au ke u lea ‘i ha konifelenisi ‘a e Fine’ofá; ‘e lava nai ke u fakahoko ange ha’anau pōpoaki? Na’e ‘i ai hanau ní’ihi na’a nau hiki mai ha ngaahi me’a; ‘o nau taki taha fakahā honau lotó, pea ne fai ia ‘i he laumālie ‘o e fie foaki—‘o ‘ikai ko ha kole ha

fa’ahinga me’a. He ‘ikai ngalo ‘iate au ‘a e me’a na’e tohi ‘e ha fefine ‘e taha: “Oku ‘oatu mei he kihí’i falukunga kakai fefiné ni ha’anau ‘ofa mo ha’anau faka’ānaua ki he hou’eiki fefine kotoa pē fakataha mo ha kole tāuma’u ke tokoni mai ‘a e ‘Eikí ke mau laka ki mu’a.’

“Na’e hanga ‘e he fakalea ko ia *ki ‘i falukunga kakai fefiné*, ‘o ue’i hoku lotó. ‘Oku ou sio loto atu ki ha’anau tu’u ko ha falukunga kakai fefine ‘oku tokolahi ange ‘i he lokí ni pea ‘okú ne takai’i ‘a māmani.”³

‘I he manatu ‘a Palesiteni Peeka ki he fakataha ko iá, na’á ne pehē leva, “Ne u ki’i tu’u hifo ‘i he siakale ko iá ‘o ongo’i e mālohi e tui mo e lototo’a mo e ‘ofa ne fetāfeaki mei he ngaahi tafa’akí.”⁴

PELE S. SIPĀFOOTI

Palesiteni Lahi Hono Hiva ‘o e Fine’ofá

“Talu mei he kuohilí mo e pau e taumu’a ‘o e Fine’ofá ‘o hangē pē ko e pau ‘a e mo’oní. Ko e ngaahi taumu’a ko ia na’e mahu’inga ki ha kau fafine tokosi ‘i ‘i Nāvuú, ‘oku kei mahu’inga tatau pē ia ki he kakai fefine ‘i he funga ‘o e māmaní. Ko hono fakaofa ia ‘o e Fine’ofá. Kuo ta’u lahi ‘eku ngāue ‘i he Fine’ofá pea ko e toki kamata pē ‘eni ia ke u ‘ilo ki hono ma’ongo’ongá.”

Belle S. Spafford

Ensign, June 1974, 15

*“Neongo pe ko e fē ha feitu’u ‘e ‘alu ki ai [ha fāmili],
‘e ‘i ai mā’u pē ha fāmili Siasī ke ne talitali kinautolu
(Poiti K. Peeka).*

‘Oku fakataha ‘i e fa’ahinga tui, lototo’a mo e ‘ofa ko iá ke ne fa’u e tukufakaholo ‘o e kau Fine’ofá ‘i he feitu’u kotoa pē. Na’e hanga ‘e Palesiteni Heneli B. ‘Aealingi ko ha tokoni ‘i he Kau Palesitenisī ‘Uluakí, ‘o poupou’i e hou’eiki fafine ‘i he Fine’ofá ke nau vahevahe atu e tukufakaholo ko ‘ení. Na’á ne pehē, “‘Okú ke ‘oatu e tukufakaholo ko ‘ení ‘i ho’o tokoni ke mā’u ‘e he ni’ihi kehé ‘a e me’afaoaki ‘o e ‘ofa faka-Kalaisí ‘i honau lotó. Te nau lava leva ‘o ‘oatu ia ki he ni’ihi kehé. ‘Oku hiki faka mata’itohi mo fakamata’ífika e hisitōlia ‘o e Fine’ofá, ka ‘oku tuku’au hifo hono tukufakaholó mei he loto ki he loto.”⁵

‘Oku hoko ‘eni ‘i he feohi’anga fakatokoua ‘o e Fine’ofá.

Ko ha Feitu’u ‘o e Hūfanga’anga

Talu mei he ngaahi fuofua ‘aho ‘o e Fine’ofá mo hono foaki ‘e he kau fafiné ha hūfanga’anga—ha feitu’u ‘o e mo’ui’anga, ‘ofa, anga-lelei, tokangaekina mo e ongo’i ‘okú te kau ki ai. Na’e mā’u ‘e he kau fafine ‘i Nāvuú ha hūfanga’anga ‘i he Fine’ofá ‘i he’enua fefalalá’aki ‘i he’enua tuí, ngaahi taukeí pea nau fe’inasi’aki ‘i he me’akaí mo e valá. Na’e hokohoko atu ‘enua fai ‘ení ‘i he’enua kolosi he ngaahi konga fonua tokaleleí pea ‘i ha’anau fokotu’u kinautolu ‘i he Vahefonua ‘Tutaá. ‘I he tupulaki ko ia ‘a e Siasí he funga ‘o e māmaní he taimi ní, ‘oku kei hokohoko atu ai pē mo e mā’u hūfanga’anga ‘a e kau fafiné ia ‘i he Fine’ofá.

Na’e pehē ‘e Palesiteni Poiti K. Peeka: “‘E hoko e feohi’anga fakatokoua ma’ongo’ongá ni ko ha malu’i kiate koe mo ho fāmili. ‘E hangē ‘a e Fine’ofá ko ha hūfanga’angá—ko ha feitu’u ‘o e malu’anga mo e unga’anga—ko e hao’anga ‘o e kuonga mu’á. Te ke hao ‘i ai. Te ne ‘ākilotoa e fefine takitaha ‘o hangē ha holisi malú.”⁶

‘I he 1999, na’e hiki ai ‘a Popi Senipeeki ko ha uaifi mo ha fa’ē kei talavou, mo hono fāmili mei he ‘Tunaiteti Siteiti ki Taiuani. Neongo na’e fakataumu’a ke ne ‘i ai pē ‘i he māhina ‘e ono lolotonga ia ha’ane faiako mo hono husepānití

‘i ha kalasi lea faka-Pilitānia, ka na’e ‘ākilotoa ia ‘e hono ngaahi tokoua Taiuaní ‘i he ‘ātakai malu ‘o e Fine’ofá.

Na’e hāsino mo’oni e malu’i ko ‘ení he taimi na’e lulu’i ai e fonuá ‘e ha mofuike fakalilifu pea na’e mei tō hono uhouhongá ‘o ofi ‘i he ‘api ‘o e ongomātu’a Senipēkí. Na’e holo e ‘ū fale he ongo tafa’aki ‘o e ‘apiako ne na nofo aí. Ne ‘ikai lava ha ngaahi houa sí’i mei he ‘uluaki lulu ‘a e mofuiké, kuo a’u atu e palesiteni Fine’ofá ‘a Sisitā Senipēki ki he fāmílí ‘o hangē ha ‘āngelo ‘o e ‘alo’ofá ke vakai’i ‘enau ngaahi fie ma’ú mo tokoni ki te kinautolu. Koe’uhí ko e lahi e ngaahi hala mo e ‘ū fale kuo maumau pea mo e ‘ū laine telefoni kuo motumotu ki laló, na’e faka’aonga’i ai ‘e he palesiteni tokanga ko ‘ení e founga fetu’utaki pē na’á ne ala ma’u. Na’á ne heka he’ene pasikalá ‘o hūhū atu he ‘ū fale holó kae’oua kuo a’u ki he kau fafine tokolahi ‘i he uōtí.

‘I he uhouhonga ‘o e fakatamaki fakatu’asinó ni, na’e malu pē ‘a e Sisitā Senipeeki ia ‘i he malu’anga ‘o e Fine’ofá. Na’e tokangaekina ‘e he’ene palesiteni Fine’ofá ‘a e malu mo e ngaahi fie ma’u ‘a e fefine takitaha ‘i hono uōtí.

Hangē ko Sisitā Senipēkí, ‘oku tokolahi ha Kāingalotu he funga ‘o e māmaní te nau lava ‘o fakamo’oni’i e lea ko ‘eni ‘a Palesiteni Pēká: “Me’a fakafiemālie mo’oni ke ‘ilo’i neongo pe ko e fē ha feitu’u ‘e ‘alu ki ai [ha fāmili], ‘oku ‘i ai pē ha fāmili Siasi te ne talitali kinautolu. Mei

Fale ‘o e Fine’ofá, Sōleki Siti, Tutā, 1956

he ‘aho ‘o ‘enau tū’uta ki aí, ‘e kau atu e tangatá ki ha kōlomu ‘o e lakanga fakataula’eiki kae kau atu e fefine ki he Fine’ofá.”⁷

Ko ha Feitu’u ‘o e Ivi Tākiekina

Na’e uiui’i ‘a Sisitā Pele S. Sipāfooti ko e palesiteni lahi hono hiva ‘o e Fine’ofá ‘i ‘Epeleli 1945, pea na’e vahe’i ‘a Palesiteni Siasosi ‘Alipate Sāmīta ko e Palesiteni hono valu ‘o e Siasí ‘i ha meimei uike nai ‘e ono mei ai. Na’e poupou’i ‘e Palesiteni Sāmīta ‘a Sisitā Sipāfooti mo e hou’eiki fafine kotoa ‘o e Fine’ofá ke nau fai ha tokoni fakatu’asino ki he kakai ‘oku sí’i kei faingata’a’ia mei he ngaahi ha’aha’a ‘o e Tau Lahi Hono II ‘a Māmaní. Na’á ne kole ange foki ke nau ‘ai ke ongo’i ‘e he kau fafine kotoa ‘o e māmaní ‘a honau ivi tākiekiná. Na’á ne pehē, “‘I hono fakaava ‘e he Palōfita ko Siosefa Sāmītá e matapā ki hono fakatau’atāina’i

‘o e kakai fefiné na’á ne fakaava mai ia ki he māmaní kotoa.”⁸

Ko e Fale ‘o e Fine’ofá, Ko ha Senitā ‘o e Ivi Tākiekiná

‘I ‘Okatopa 1945, na’e fanongonongo ai e ngaahi palani ke fokotu’u ha fale mo’ó e Fine’ofá.⁹ ‘I ‘Okatopa 1947, na’e tali ai ‘e he Kau Palesitenisi ‘Uluakí ha palani ne fakahú atu ‘e Sisitā Pele S. Sipāfooti: ke foaki ‘e he mēmipa kotoa pē ‘o e Fine’ofá, ‘a ia ne nau toko 100,000 he taimi ko iá, ha pa’anga ‘e nima ki he ngāué. Na’e ‘oatu ‘e he kakai fefine kotoa mei he funga ‘o e māmaní ‘enau tokoní. Na’e ‘oatu ‘e he ní’ihi ha ngaahi ngāué fakamea’a mei honau fonua tupu’angá ke teuteu’i ‘aki ‘a lotu. Na’e hanga ‘e he kau fafiné ‘o tānaki ha \$554,016 he ta’u pē ‘e taha.

Na’e pehē ‘e Sisitā Sipāfooti: “‘Oku fakafofonga’i ‘e he lavame’á ni ha pa’anga lahi fau, ka ‘oku ‘ikai ko e pa’angá pē. ‘Oku lahi ha ngaahi me’a ‘okú ne fakafofonga’i—‘a hono mahu’inga ‘o e mo’ui taau ki he taupotu tahá—‘a hono fakahounga’i ‘o e tu’unga langilangi kuo foaki ki he kakai fefiné ‘i he palani ‘o e ongo-ongolelé; ‘a e fakamo’oni ki he faka-‘Otua ‘o e ngāué ‘a e kautahá; pea mo ha lotu fakafeta’i ko e faingamālie kuo foaki ki he kakai fefine ‘o e Siasí ke nau fai ha tokoní . . . ; ‘a hono mateaki’i ‘o e kau takí; pea mo e mo’ui lí’oa ta’esiokita ki ha ngāué ma’ongo’onga. Ko hano

fakahaa’i ia ‘o e tu’unga ma’ongo’onga kuo fatu ‘aki e lotu’i kautahá.”¹⁰

Na’e tu’u e falé ‘i he feitu’u fakatokelau-hahake ‘o e Temipale Sōlekí pea na’e fakatapui ia ‘i he ‘aho 3 ‘o ‘Okatopa 1956. ‘I he lotu fakatapui na’e lea ai ‘a Palesiteni Tēvita O. Makei ko e Palesiteni hono hiva ‘o Siasí ‘o kau ki ha ngaahi ivi tākiekina fakamāmanilahi ‘e fai mei he falé: “Kuo fokotu’u ‘e he Fine’ofa ‘a e ‘api faka’ofó’ofá ni pea tokoni ki ai e kāingalotu ‘o e Siasí ke toe lelei ange ai ‘enau tokoni ki he

Ko Sisitā Pele S. Sipāfooti, to’ohemá, ‘i ha Konifelenisi ‘a e Kosilio Fakavaha’apule’anga ‘a e Kakai Fefiné

masivá mo e faingata'a'ia'á 'a kinautolu 'i he Siasí pea 'i he Māmaní."¹¹

Talu mei he 1984 mo e tu'u 'i he falé 'a e ngaahi 'ōfisi 'o e kau palesiteni lahi 'o e Kau Finemu' pea mo e kau palesiteni lahi 'o e Palaimelí.

Ivi Tākiekina 'i he Lotolotonga 'o Kinautolu 'o e Ngaahi Tui Kehé

Na'e ako 'e Sisitā Sipāfooti ha lēsoni ma'ongonga meia Palesiteni Siasoi 'Alipate Sāmita 'o fekau'aki mo hono vahevahe atu e ngaahi tu'unga 'ulungāanga mahu'inga 'o e Siasí ki he kakai fefine 'o e māmaní. Hili pē 'a hono fokotu'u ia ko e palesiteni lahi 'o e Fine'ofá, na'á ne "ma'u ha tohi mei he Kōsilio Fakafonua 'o e Kakai Fefiné 'o fanongonongo mai ai 'enau fakataha fakata'u ke fai 'i Niu 'Toke Sítí.

"Ne 'osi 'alu foki 'a Sisitā Sipāfooti ia ki ha ngaahi fakataha pehē kimu'a pea tupu mei he me'a kuó ne a'usiá, na'á ne fakakaukau'i lelei ai mo hono ongo tokoní 'a e fakaafe ko 'ení 'i ha ngaahi uike sí'i.

"Na'a nau pehē leva ki he Palesiteni 'o e Siasí ke fakangata 'e he Fine'ofá 'enau mēmipa 'i he ngaahi kosilio ko iá. Na'a nau teuteu'i ha fakamatala 'o 'enau fokotu'ú pea nau 'oatu ai 'enau ngaahi 'uhinga ki hono fai iá.

"Na'e tete hono nimá peá ne ongo ta'epau 'i he'ene hilifaki e la'ipepá he tesi 'o Palesiteni Siasoi 'Alipate Sāmitá, mo ne pehē ange, "Oku

faka'amu e Kau Palesiteni 'o e Fine'ofá ke fokotu'u atu ke fakangata 'e he Poate Lahí 'enau mēmipa 'i he Kosilio Fakafonua' pea mo e Kosilio Fakavaha'a-pule'anga 'a e Kakai Fefiné, 'i he ngaahi 'uhinga 'oku 'oatu he la'ipepá ni.'

"Na'e lau fakalelei 'e Palesiteni Sāmita 'a e la'ipepá. Na'á ne fehu'i ange pe kuo laka hake koā he ta'u 'e nimangofulu tupú 'enau mēmipa aí?

"Na'e fakamatala ange 'a Sisitā Sipāfooti ki he fu'u mamafa 'a e 'alu ki Niu 'Toke, lahi e taimi 'oku fakamoleki aí pea ne fakamatala 'i foki mo hono fa'a fakamaa 'i kinautolu aí. Na'á

Ko ha kau fafine 'o e Fine'ofá mo ha kau faifekau taimi kakato 'i Seni 'Enitōniō 'i Tekisisi, fakafuofua ki he 1950

ne fokotu'u ange ke 'oua te nau toe kau ki ai he "oku 'ikai ma'u ha me'a mei he ngaahi kosilio ko 'eni.'

"Na'e tangutu atu e palofita toulekeleka mo potó ni 'o falala ki hono seá peá ne hanga hake he fofonga puputu'u. Na'á ne fehu'i ange, "Oku 'ikai ke toe fie kau ki ai he 'oku 'ikai ha me'a 'e ma'u mei ai?"

Na'e tali ange 'e he fefiné, "Ko homau lotó ia.'

Na'e fehu'i ange 'e he tangata'eikí, "Tala mai angé, ko e hā ho'omou me'a 'oku 'oatu ki aí?"

Na'á ne hoko atu 'o pehēange, "E Sisitā Sipāfooti, 'oku mou faka'ohovale'i au. 'Oku mou fakakaukau ma'u pē nai ki he me'a te mou ma'ú? 'Oku 'ikai ke mou fakakaukau kimoutolu ki he me'a ke mou foakí?"

"Na'á ne fakafoki ange 'a e la'ipepá kiate iá pea mafao atu hono nimá ke na lulululu mo ne pehē ange "E kei hokohoko atu pē ho'omou mēmipa he ongo kosilio ko 'eni' pea 'ai ke nau ongo'i homou ivi tākiekiná.'"¹²

Na'á ne 'ai ke ongo'i hono ivi tākiekiná. Na'á ne kau atu ki he Kosilio Fakafonua ma'á e Kakai Fefiné pea mo e Kosilio Fakavaha'apule'anga 'a e Kakai Fefiné pea na'á ne fua ha ngaahi lakanga fakatakimu'a 'i he ongo kautaha ko iá 'i ha ngaahi ta'u lahi. Na'á ne taukave'i mālohi e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí pea mo e ngaahi taumu'a 'a e Fine'ofá.

Ko e taimi kotoa pē na'e 'alu ai 'a Sisitā Sipāfooti ki he Kosilio Fakavaha'apule'anga 'a e Kakai Fefiné (ICW), na'e vahe ia ki he fakataha ma'á e "lelei fakasōsialé mo fakaeangama'á." Na'á ne manatu ki ai 'o pehē:

Na'á ne pehē, "Ne u talaange he taimi 'e taha he 'ikai ke u toe 'alu ki he [fakataha] ki he lelei fakasōsiale mo e fakaeangama'á pea ne u fu'u maheni lelei foki he taimi

*"I he'etau fakafe'unga'i
kitautolu 'i he'etau
mo'ui tāū, 'i he taimi
'oku tau feinga ai 'i he tui
mālohi ke fakahoko e
ngaahi fatongia kuo vahe
mai kiate kitautolú, 'i he
taimi 'oku tau fekumi ai
ki he tataki fakalaumālie
'a e 'Otua Māfima'fi 'i
hono fuesia hotau ngaahi
fatongiá, 'e lava ke tau
lava'i ai ha ngaahi me'a
mana."*

Tōmasi S. Monisoni

*The Conference Report,
Apr. 1988, 52; or Ensign,
May 1988, 43.*

ko iá mo e palesiteni 'o e ICW. . . . Ne u pehē ange, "Oku ou 'alu ma'u pē au ki he fakataha ko 'ení, pea 'oku faka'au ke ta'eoli ko ia 'oku ou fie liliu ki ha me'a 'e taha.' Na'á ne tali mai, 'Sai, 'oku 'i ai foki ho'o totonu ki ai, tuku ke u sio ki ai 'okú ke fai ia.'

Na'á ne foki mai leva 'o pehē mai, 'He 'ikai lava ke mau tali ho'o kolé he 'oku vivili pē ho'omou kosilio 'amoutolú ia ke ke nofo 'i he lelei fakasōsiale mo fakaeangama'á. Mahalo pē te ke fie 'ilo ki hono 'uhingá. 'Oku pehē 'e he palesiteni ho'omou kosilio fakafonua' okú ke taukave'i ma'u pē 'a e fakakaukau homou Siasí ki he ongo me'á ni pea 'oku nau 'ilo'i e tu'unga 'oku 'i ai 'a e Siasi Māmongá pea 'oku nau ongo'i 'oku malu ange ho'o kau ki aí.'"¹³

Na'e 'ilo'i 'e he kakai fefine 'i he ongo kautahá ni 'e taukave'i 'e honau kaungāme'a ko Pele Sipāfōtī e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e Siasí pea na'a nau fie ma'u e fa'ahinga 'ilo mo e mālohi ko iá. 'I he 1954 na'e fili ia ke ne taki 'i hono fakafongā 'i 'o e 'Iunaiteti Siteitī ki he Kosilio Fakavaha'apule'anga 'a e Kakai Fefiné na'e fai 'i Helesiniki 'i Finileni. 'I he'ene taki ha laka fakatē fakalāngilangi he kamata'anga 'o e konifelenisí, na'e toe foki ai 'ene manatú:

"'I he'eku mamata ki he ha'ofanga ne kau ki ai ha kakai mei ha ngaahi pule'anga kehe-kehé. . . . ne toe foki 'eku fakakaukau ki he ngaahi lea 'a hotau kau taki paionia ['o e Fine'ofá] . . . 'ke tau tu'u 'o taki 'a e kakai fefine 'o e

māmaní, . . . 'taukave'i e ngaahi totonu 'a e kakai fefine 'o Saioné pea mo e ngaahi totonu 'a e kakai fefine 'o e pule'anga kotoa pē.' . . . Na'á ku 'ilo'i kuo foaki ki hotau kau paionia ne taki 'i he kakai fefiné, ha 'ilo fakalangi ki he iku'anga 'o e Fine'ofá. . . . 'Oku ou tui kuo hokosia e taimi ke ongo'i ai 'e he fa'ahinga 'o e tangatá 'i he māmaní 'a e ivi tākiekina 'o e Fine'ofá.'"¹⁴

'I he 1987 na'e na'ina'i ai e Kau Palesitenisī 'Uluakí ki he Fine'ofá ke nau mavahe ā mei he Kosilio Fakafonua 'a e Kakai Fefiné pea mo e Kosilio Fakavaha'apule'anga 'a e Kakai Fefiné. Kuo taimi ki he kau palesitenisī lahi 'o e Fine'ofá ke tukutaha honau ivi 'i he kautaha kuo tupulaki vave 'i he funga 'o e māmaní, kae 'ikai 'i he ngaahi ngāue fakapule'anga mo fakae-māmani kehé. Ka 'i he tupulaki ko ia 'a e Siasí, kuo hokohoko atu ai hono 'ai 'e he kakai fefine Siasí ke ongo'i honau ivi tākiekiná 'i he funga 'o e māmaní—'i honau tukui koló, ngaahi 'apiakó pea mo e ngaahi kautaha 'aonga 'i honau feitu'ú. Kuo nau muimui ki he sipinga na'e fokotu'u 'e Palesiteni Sāmita mo Sisisitā Sipāfōtī, 'o fakakaukau 'i 'a e tokoni ke nau faí, kae 'ikai ko ia te nau ma'u maí.

Lehilehi'i mo Ako'i e Kau Fiefanong mo e Kau Ului Fo'ou

'I he tupulaki fakaemāmani lahi ko ia 'a e Siasí, kuo hoko ai 'a e Fine'ofá ko ha feitu'u ke ne tākiekina e kau fiefanong mo e kau ului

Hangē ko e kau 'Aposetolo 'a e Fakamo'uí 'i he kuonga mu'á, 'e lava ke hoko foki e kau Fine'ofá ko ha ngaahi me'angāue 'i he to'ukupu 'o e 'Otuá.

fo'ou. Kuo kau he ivi tākiekina ko 'ení 'a hono foaki ki he kau mēmipa fo'ou ha ngaahi faingamālie ke nau tokoni mo taki. Na'e fakamatala 'a Sisitā Silivia H. 'Ololeti ko ha tokoni 'i he kau palesitenisī lahi 'o e Fine'ofá, 'o fekau'aki mo 'ene fa'éé ko Hūlita 'Alavalenisā, na'e hoko ko ha palesiteni Fine'ofa 'o ha ki'i kolo 'i Seni Salavātoa 'i 'Ele Salavātoa:

“Na'e toki papi ului mai 'eku fa'éé ki he Siasī 'i he taimi na'e ui ai ia ke palesiteni Fine'ofa 'i

homau ki'i kolo 'i Seni Salavātoa. Na'á ne tala-ange ki he palesiteni fakakoló na'e 'ikai ha'ane taukei, ta'e mateuteu pea mo ta'efe'unga. Na'á ne 'i hono ta'u 30 tupú pea na'e 'ikai fu'u fēfē 'ene akó pea ko e me'a pē na'á ne fai 'i he'ene mo'uí ko hono tokanga'i 'a hono husepānití mo 'ena fānau 'e toko fitú. Ka na'e ui pē ia 'e he palesiteni fakakoló.

“Ne u mamata ki he tu'u 'eku fa'éé 'o fua e fatongiá. 'I he'ene ngāue, na'á ne ako ai ha

ngaahi taukei fakatakimu'a mo fakatupulaki ha ngaahi me' afoaki fo'ou hangē ko e faiakó, lea 'i

Hulita 'Alavalenisa

ha kakai tokolahi, palani mo fokotu'utu'u ha ngaahi fakataha, ngaahi 'ekitiviti mo ha ngaahi ngāue'ofá. Na'á ne tākiekina e kau fafine 'i he ki'i koló. Na'á ne ngāue fakataha

mo kinautolu peá ne ako'i kinautolu ke nau fetokoni'aki. Na'e 'ofeina mo toka'i ia 'e he kau fafiné. Na'á ne tokoni'i ha kau fafine kehe ke nau 'ilo'i, faka'aonga'i mo fakatupulaki ha ngaahi me' afoaki mo ha ngaahi talēniti; na'á ne tokoni ke nau langa 'a e pule'angá pea mo ha

ngaahi fāmili mālohi mo fakalaumālie. Na'á ne tauhi faivelenga 'a e ngaahi fuakava fakatemi-pale na'á ne fakahokó. Na'á ne fakalelei mo hono 'Eiki 'i he taimi na'á ne mālōlō aí.

"Na'e hanga 'e ha fefine na'e hoko ko hano tokoni 'i he Fine'ofá 'o fai mai ha tohi kiate au 'i ha ngaahi ta'u kimui ange, 'o ne pehē: 'Ko ho'o fa'éé pē 'a e tokotaha na'á ne ako'i mai kiate au e founda ke u a'usia ai e tu'unga 'oku ou lolotonga 'i aí. Ne u ako meiate ia 'a e 'ofa faka-Kalaisi, 'a e angalelei, faitotonú pea mo hono fatongia 'aki hotau ngaahi uiui'i. Na'á ne fale'i au peá ne hoko ko ha fa'ifa'itaki'anga kiate au. 'Oku ou ta'u 80 he taimi ni ka kuó

'ILEINI L. SIAKI

Palesiteni Lahi Hono Hongofulu Mā Ua 'o e Fine'ofá

"'Oku tau kau atu ki ha ngāue kānokato mo faka'ei'eiki. 'Oku tau fie ma'u e ni'ihī kehē kae kakato 'etau feohi fakatokouá. T he 'etau ala atu 'o puke 'a e nima hotau ngaahi tokouá, 'oku tau ala atu ai ki he konitīnēniti kotoa pē he 'oku tau kau atu ki he pule'anga kotoa pē. 'Oku tau fehokotaki 'i he 'etau feinga ke mahino 'a e me'a 'oku folofola mai 'aki 'e he 'Eiki kiate kitautolú, pea mo e tu'unga te Ne fokotu'u kitautolu ki aí. 'Oku tau lea 'i ha ngaahi lea kehekehe, ka 'oku tau kau ki ha fāmili 'oku loto pē 'e taha."

Kelaine Jach

Ensign, May 1992, 91

u tauhi faivelenga ki he Fakamo'uí mo 'Ene ongoongolelei. Kuó u ngāue fakafaifekau pea kuo faitāpuekina lahi au 'e he 'Eikí.'"¹⁵

Na'e tokoni 'a e palesitēni Fine'ofa mate-aki ko 'ení ke fakamālohia e fakamo'oni 'a e kau fafine ne 'osi mēmipa 'i he koló. Na'á ne tanumaki foki e tui 'a e kau fafine na'e kei fiefanongo ki he Siasí pea pehē kiate kinautolu ne toki papitaiso mo hilifakinimá. Na'á ne taki e ngaahi ngāue ke hoko ai 'a e Fine'ofá ko ha feitu'u fakalata mo ha lehilehí'i'angá.

Ivi Tākiekina 'o e Ni'ihī Kehé 'i Hono Vahevahe Atu 'o e Ongongolelei

Ne 'ikai fuoloa mei ha 'a'ahi 'a Palesitēni mo Sisitā Peeka ki he kakai fefine tokosi'i 'i Seki-solōvākiá, kuo kau atu ki he ha'ofanga ko iá ha finemui na'e fekumi ki ha hūfanga'anga fakalaumālie, ki ha 'ofa pea mo ha taumu'a 'o 'ene mo'uí. Ko hono hingoá ko 'Olokā Kovalova pea na'á ne kei ako toketā he taimi ko iá 'i ha 'univēsiti 'i he kolo ko Pulunó. Na'e ako'i 'e he 'univēsiti ia ki he fānau akó 'oku 'ikai ha 'Otuá. Na'e ongo'i 'e 'Olokā na'e taumu'a valea e fānau akó mo e kakai kotoa ne nau feohí. Na'á ne fiekaia ki ha mo'uí fakalaumālie 'oku loloto angé pea na'á ne ongo'i na'e fiekaia pehē pē hono ngaahi kaungāme'á mo e kaungākó.

Lolotonga e ako 'a 'Olokā he 'univēsiti na'á ne fetaulaki ai mo 'Atakā Vukovuka, ko ha tangata Siasi ta'u 75. Na'á ne manatu ki ai

'o ne pehē: "Na'á ne hā ta'u fitungofulu mā nima kiate au ka na'e ta'u hongofulu mā valu hono lotó pea fonu 'i he fiefiá. Na'e makehe fau 'eni 'i Sekisilōvākia lolotonga e taimi fakatu'atamaki ko iá. . . . Na'e 'ikai ngata pē he'eku vakai na'e ako lelei ka na'á ne 'ilo'i foki e founga 'o e mo'uí fiefiá." Na'á ne fehu'i ki he tangatá mo hono fāmilí 'o fekau'aki mo e 'uhinga 'o e mo'uí, pea na'e faifai pē pea nau fakafe'iloaki ia ki he kāingalotu kehe 'o e Siasí. Na'á ne fie 'ilo 'a e founga ne nau ma'u ai 'a e fiefiá pea mo e feitu'u ne nau lautohi 'o 'ilo ai fekau'aki mo e 'Otuá. Ne nau 'oange ha'ane

E lava 'e he ngāue tokoní 'o liliu e māmaní ke toe lelei ange.

Tohi 'a Molomona pea na'e kamata ke ne lau fakamātoato ia.

Na'e ului 'a 'Olokā ki he ongoongolelei kuo toe fakafoki maí pea ne fili ai ke ne papitaiso. Na'e pau ke papitaiso ia 'i he lotu vaó he po'ulí ke 'oua na'a tohoaki'í mai ha tokanga ki ha me'a fakalotu 'oku fai. Kae pangó na'e tokolahi e kau toutai ia ne 'i he lotu vaó he pō na'e papitaiso aí. Kae hili e tatali 'a 'Olokā mo hono ngaahi kaurngāme'á, faifai pea nau fai ha lotu fakamātoato pea na'e mavahe leva 'a e kau toutai.

Na'e fehu'i ange 'e ha mēmipa 'o e Siasí na'e 'alu ki he papitaiso 'o 'Olokaá, "'Okú ke 'ilo'i e 'uhinga ne tokolahi fau ai e kau toutai 'i he ve'e vai he pōni?" Na'á ne toe pehē atu pē, "Manatu'í 'i he 'a'eva 'a Sisū he ve'e Tahī Kālelí, na'á ne folofola kia Saimone Pita mo 'Anitelū, 'a ia na'e fai 'ena kupengá, 'Mui-mui 'iate au pea te u ngaohi 'a kimoua ko e toutai tangata.'" Na'e ongo'i 'e 'Olokā "ko 'ene 'uhingá 'oku totonu ke u hoko leva ko ha me'angāue 'i he to'ukupu 'o e 'Otuá 'o 'omi e to'u tupú ki he Siasí."

Ko e me'a pē ia na'e fai 'e 'Olokaá. Na'á ne tākiekina ha kakai tokolahi ne nau fekumi ki he mo'oní mo e fiefiá. Koe'uhí na'e 'ikai ngofua ke fai ha malanga fakaului 'i honau fonuá, ko ia na'á ne fai ai mo e fāmili Vukovuká ha kalasi na'e ui ko e "Ako'anga 'o e Potó." Na'á na ako'i ai ha ngaahi 'ulungāanga mahu'inga fakaeangama'a mo totonu ke tokoni ke ma'u 'e

he kakaí ha tu'unga mo'ui fakalaumālie mo ha fiefia 'i he mo'uí. Na'e 'i ai ha tokolahi 'o 'enau kau akó ne nau ongo'i e tākiekina 'a e Laumālie pea na'e fa'a ma'u ai ha ngaahi faingamālie ke fai ha fealēlea'aki mo ha ní'hi ne na filifili, 'o kau ki he Tamai Hēvaní pea mo e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí.¹⁶

Kimui ange 'i he taimi na'e kei hoko ai 'a Sisitā Papulā W. Uinitā ko e palesiteni lahi hono hongofulu mā taha 'o e Fine'ofá, na'á ne ma'u ai ha faingamālie ke folau atu ki Sekisilōvākia mo hono husepāniti ko Lisiate W. Uinitā, 'a ia na'e ngāue fakafaifekau ai he ngaahi ta'u lahi kimu'a angé. 'I he'ena hū atu ki ha 'api ne 'amanaki fai ai ha fakataha, na'e fakafetaulaki lotu vēkeveke mai kiate kinaua ha finemui 'o pehē ange, "'Oku ou talitali lelei kimoua! Ko hoku hingoá ko 'Olokā pea ko e palesiteni Fine'ofá au." Na'e fakatokanga'i atu 'e Misa mo Sisitā Uinitā 'a e malama hono fofongá pea mo hono nofo'ia ia 'e he Laumālie 'o e 'Eikí. 'I he hoko ko ia 'a 'Olokā Kovalova ko e palesiteni Fine'ofa 'o hono ki'i koló, na'á ne hoko ai ko ha ivi tākiekina lelei 'i ha māmani 'o e fakaaaoa fakapolitikalé mo e fakatanga'i ai e tui fakalotú, ka na'á ne tokoni ke hoko ko ha hūfanga'anga ki he kakai ne nau kau ki he Siasí mo nau mēmipa 'i he Fine'ofá. Na'á ne tokoni ke fakahaofi ha ngaahi laumālie 'o 'omi kinautolu kia Kalaisi.

'Oku malava 'e he poto he laukongá 'o tokoni 'i e kakai fefiné ke toe lelei ange honau ngaahi tükungá, ako 'o e ongoongolelei mo e ako 'i enau fānaú.

'Oku hoko e talanoa fakaului 'o Sisitā Kovalová mo 'ene ngāue fakafaipekaú, ko hano fakahoko ia ha kongá 'o ha kikite na'e fai 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo, ko e Palesiteni hono hongofulu mā ua 'o e Siasí: "Ko e lahi taha 'o e tupulekina 'oku hoko ki he Siasí 'i he ngaahi 'aho faka'osí . . . 'e hoko ia 'o fakatatau mo hono fakaha'a'í atu 'e he hou'eiki fafine lelei 'o e Siasí ('a ia 'oku fa'a 'i ai ma'u pē ha ongo'i loto fakalaumālie), 'a ia te nau kau tokolahi mai ki he Siasí. 'E hoko 'eni ki ha tu'unga 'e hāsino atu ai 'a e anga mā'oni'oni mo e pōto'i leá 'i he mo'ui 'a e kakai fefine 'o e Siasí pea ki ha tu'unga 'e

"Ko ha kau mēmipa kimoutolu 'o e kautaha ma'ongo'onga taha 'i he māmaní ma'á e hou'eiki fafiné, ko ha kautaha 'oku hoko ko ha kongá mahu'inga 'i he pule'anga 'o e 'Otuá he māmaní pea na'e fakataumu'a mo fakalele pehe'i ia ke tokoni ki hono kau mēmipa faivelengá ke nau ma'u 'a e mo'ui ta'engatá 'i he pule'anga 'etau Tamaí."

Siosefa Filitingi Sāmita

*Relief Society Magazine,
Dec. 1970, 883*

Ko e hiva 'a ha kuaea 'a e Fine'ofá 'i he Tāpanekale Sōlekí 'i he 1956

mātā ai kinautolu ko ha kakai 'oku 'ilonga mo makehe —'i ha ngaahi founga fiefia—mei he kakai fefine 'o e māmaní."¹⁷

Tākiekina 'o e Ní'ihí Kehé 'o Fakafofú 'i he Ngāue Tokoní

'I he 1992, na'e kātoanga 'i ai 'e he kakai fefine 'i he funga 'o e māmaní 'a e ta'u 150 'o e Fine'ofá, 'aki 'enau fakahoko ha ngaahi ngāue 'ofa 'i honau tukui koló. Na'e fakafofú 'i he ngāue ni, 'a ia na'e fokotu'utu'u 'o fakatatau mo e

fakahinohino 'a e kau taki mā'olungá pea mo e kau taki fakalotofonua 'o e lakanga fakataula-eikí, 'a hono vahevahe atu 'e he kau fafiné e ivi 'o e Fine'ofá ki he funga 'o e māmaní. Na'e pehē 'e Sisitā 'Ileini L. Siaki, ko e palesiteni lahi hono hongofulu mā ua 'o e Fine'ofá he taimi ko iá:

"Ne mau kole ki homau ngaahi 'iuniti takitaha ke nau vakai'i e ngaahi fie ma'ua 'a honau koló pea nau fili 'a e tokoni fakakolo 'e fie ma'ua tahá. Fakakaukau angé pe ko e hā 'e fai 'e he me'á ni ki he māmaní?

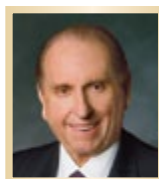
“Na’e ‘alu ha taha ‘o ‘emau kau palesiteni Fine’ofá ki ha kosilio fakakolo ‘i ha kolo ‘i Kalefônia ‘o ne pehē ange, ‘Ko e hā e ngaahi me’a ‘oku mou ongo’i ‘oku fie ma’u taha ‘i he koló ni ‘e lava ke mau fai?’ Na’e pehē ange ‘e he kau tangatá, “Okú ke ‘uhingá, ‘e fakahoko ‘e ha kulupu ‘e 20,000 he funga ‘o e māmani ko ‘ení ‘a e me’a tatau pē?’ Na’á ne tala ange ‘io. Na’e pehē ange ‘e ha [mēmipa ‘o e kosilió], ‘Te mou liliu e māmani.’ Pea ‘oku ou tui ne mau liliu ia . . . ke toe lelei ange. Ko e taha ia e ngaahi me’a ‘oku mau fāitaha aí. Pea na’e kehekehe ‘aupito e ngaahi tokoni na’e fai. . . . Na’e hanga ‘e he [kau fafiné] ‘o ngaohi ha ‘ū kāpeti fulufulu ‘i ‘Afilika Tonga ma’á e kau toulekeleka he ngaahi ‘api ne tauhi ai kinautolú. . . . Na’a nau tō takatakai ha ‘ū matala’i’akau ‘i ha taua ‘i Ha’amoá. Pea ne nau fai ha tokoni lahi ki ha ‘ū nofo’anga ‘o e kau tukuhāusiá pe foaki ha ‘ū tohi ma’á e fānaú pe vali e ‘ū ‘api ‘o e ngaahi fa’ē te’eki malí, mo e alā me’a pehē. Ne mau ongo’i ‘i he tapa kotoa pē ‘o e māmani, ko ha me’a ma’ongo’onga ‘a hono fai e fanga ki’i tokoni fakakolo ko ‘ení, ‘o tatau pē ki he kakai fefiné pea mo e koló.”¹⁸

Ivi Tākiekina e Ni’ihi Kehé ‘o Fakafou ‘i he Poto he Tohi mo e Laukongá

‘I hono fokotu’utu’u ‘e he kau Fine’ofá e fanga ki’i ngāue fakakolo ko ‘ení, na’e tokanga

taha leva ‘a Sisitā Siaki ia mo hono ongo tokoní ki ha ngāue tokoni fakaemāmani lahi: ko hono tokoní ‘i e kau fafiné ke nau poto he laukongá. Na’á ne pehē, “Na’a mau ongo’i na’e fie ma’u ke lava e kakai fefine he funga ‘o e māmani ‘o laukonga, pea na’e tokolahi ha ní’ihi ne ‘ikai ke nau sí’i lava. Fakakaukau angé ki aí—kapau na’e ‘ikai ke nau poto he laukongá, te nau lava fēfē leva ‘o ako’i ‘enau fānaú, ‘e lava fēfē ke toe fakalalakaka ange honau ngaahi tūkungá, ‘e lava fēfē leva ke nau ako ki he ongoongolelei? Ko ia ne mau fakakaukau he ‘ikai ha me’a ‘e toe ‘aonga ange kiate kinautolu ka ko hono teke e feinga ke poto ‘i he tohi mo e laukongá. . . . Ka na’a mau toe taumu’a ‘aki pē foki ‘a hono paotoloaki e akó ‘i he toenga e mo’ui ‘a e fefine kotoa pē.”¹⁹

Na’e tu’o taha ha fetaulaki ‘a Palesiteni Tōmasi S. Monisoni ko e Palesiteni hono

Tōmasi S. Monisoni

hongofulu mā ono ‘o e Siasí, pea mo ha fefine ‘i Monilou ‘i Luisianá na’e tokoní ‘i ‘e he ngāue ‘ofa ‘a e Fine’ofá pea na’á ne vahevahe atu e tāpuaki ko iá ki he ní’ihi kehé.

Na’e fakafé’iloaki ange ‘a e fefiné kiate ia ‘i ha mala’evakapuna ‘o pehē ange: “E Palesiteni Monisoni, kimu’a peá u kau ki he Siasí mo hoko ko ha mēmipa ‘o e Fine’ofá, na’e ‘ikai ke u poto au he laukongá. Na’e ‘ikai ke u lava ‘o tohi. Na’e ‘ikai lava ‘e ha mēmipa ‘o hoku

fāmilí 'o fai ia." Na'á ne fakahā kia Palesiteni Monisoni kuo ako'i ia 'e he kau fafine 'o e Fine'ofá ke ne poto he laukongá pea 'okú ne tokoni leva he taimí ni ki he ní'ihí kehé ke nau poto he laukongá. Hili 'ena talanoá, na'e pehē 'e Palesiteni Monisoni na'á ne "fakakaukaulto atu leva ki he fiefia lahi na'á ne ongo'i 'i he'ene fakaava hake 'a e Tohi Tapú pea ko e fuofua taimi ia ke ne lava ai 'o lau e folofola 'a e 'Eikí. . . . 'I he 'aho ko iá 'i Monilou 'i Luisianá, ne fakapapau'i mai ai 'e he Laumālié ho'omou kaveinga fisifisimu'a ko ia ke fakalalaka e poto 'a ho'omou kau fafiné 'i he laukongá mo e tohí." ²⁰

Ivi Tākiekina mo Fakamālohia 'o e Kau Fafine 'i he Ngaahi Uōtí mo e Koló

Neongo e feinga e kau fafine faivelenga 'o e Fine'ofá ke ongo'i honau ivi tākiekiná 'i honau tukui koló mo e funga 'o e māmaní, ka na'e 'ikai ngalo 'iate kinautolu ke nau fefakamālohia'aki 'i honau ngaahi uōtí mo e koló. Na'e mā'u foki 'e Sisitā Suli B. Peki ne hoko kimui ko e palesiteni lahi hono hongofulu mā nima 'o e Fine'ofá, ha ongo'i 'o e feohi fakatokouá, hūfanga'angá pea mo ha ivi tākiekina 'i he Fine'ofá 'i he'ene kei hoko ko ha fa'ē mo ha tokotaha tauhi'api kei sí'i mo ta'etaukeí. Na'á ne manatu ki ai 'o pehē:

"Oku totonu ke fokotu'utu'u, fakafenāpasi mo ngāue leva 'a e Fine'ofá ke fakamālohia e

ngaahi fāmilí mo tokoni'i hotau ngaahi 'apí ke hoko ko ha ngaahi unga'anga toputapu mei he māmaní. Ne u ako e me'á ni he ngaahi ta'u lahi kuohilí he'eku toki mali fo'ou. Na'e talamai 'e he'eku ongomātu'á, 'a ia ko hoku kaungá'apí kinaua, te na hiki ki ha feitu'u kehe 'o e māmaní. Ne u fakafafala pē foki ki he tauhi, fakapotopoto mo e sīpinga fakalotolahi 'eku fa'eé. Ka ko 'eni te ne mavahe ia 'i ha taimi lōloa. Na'e hoko 'eni kimu'a pea 'i ai ha 'imeili, mīsini fax, telefoni to'oto'ó mo e me'afaitā 'Initanetí pea na'e tuai 'aupito foki e fe'ave'aki tohí ia. 'I ha 'aho 'e taha kimu'á pea ne mavahé ne u tangi mo fehu'i ange, 'Ko hai 'e fa'ē kiate aú?' Na'e fakakaukau fakalelei 'eku fa'eé pea 'i he Laumālie mo e mālohi 'o e fakahā ne mā'u 'e he fa'ahinga kakai fefine pehení, na'á ne pehē mai kiate au, 'Ka 'ikai ke u toe foki mai, pea kapau he 'ikai ke ta toe fesiofaki, pea kapau he 'ikai ke u toe lava 'o ako'i atu ha fa'ahinga me'a kiate koe, piki ki he Fine'ofá. 'E hoko e Fine'ofá ko ho'o fa'ē.'

"Na'e 'ilo'i 'e he'eku Fa'eé kapau te u puke, 'e tokanga'i au 'e he kau fafiné, kapau te u fā'ele te nau tokoni'i au. Ka ko e 'amanaki taupotu taha 'eku fa'eé, ke hoko e kau fafine 'o e Fine'ofá ko ha kau taki lototo'a mo fakalaumālie kiate au. Ne talu mei he taimi ko iá mo 'eku ako lahi mei he kau fafine faka'e'i'eiki mo loto tui ko 'eni.'" ²¹

Ko ha Feohi Fakatokoua 'Oku Fakautuutu 'Ene Tokolahí

Ko e fuofua taimi na'e lea'aki 'e Palesiteni Poiti K. Peeká ki he kakaí 'a e me'a na'á ne a'usia mo e kau Fine'ofá 'i Sekisilōvākiá, na'á ne fai ia 'i he fakataha lahi 'a e Fine'ofá 'i he 1980. Na'á ne pehē, "Ne u ma'u ai e visone ki ha feohi fakatokoua ma'ongo'onga 'a e Hou'eiki fafiné."²² 'I he 1998 na'á ne toe vahevahe ai e me'a tatau pē, 'i ha'ane lea he

Poiti K. Peeká

konifelenisi lahi ki he Siasí fakakātoa. Na'á ne pehē, "'Oku mahulu hake 'a e Fine'ofá ia 'i he'ene hoko pē ko ha fo'i siakalé he taimi ni; 'oku hangē nai ia ha tupenu léisi 'oku fofola atu 'i he ngaahi konitinēnití."²³

'Oku kau e kau fafine 'o e Fine'ofá ki ha kautaha ne ue'i fakalangí 'a ia na'e fokotu'u 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'i he mafai 'o e lakanga fakataula'eiki. 'Oku kau atu e kau fafiné ki he Fine'ofá pea nau mateaki'i ia, pea 'e hokohoko atu 'enau hoko ko ha hūfanga'anga mo kau atu ki he feohi fakatokouá pea hoko ko

'Oku ongo 'i e 'ofa faka-Kalaisi 'i he fakaafe ko ia "Ha'u—ke ta tangutu fakataha."

*“Ko e ‘ofa faka-Kalaisi mo’oni ‘a hono ngāue ‘i ‘o e ‘ofá. ‘Oku fie ma’u e ‘ofa faka-Kalaisi ‘i he feitu’u kotoa pē”
(Thomas S. Monson).*

ha ngaahi ivi tākiekina mālohi ki he lelei. Na’e palōmesi mai ‘a Palesiteni Peeka ha ngaahi tāpuaki ma’ongo’onga ki he kau fafine ‘oku tokoni ki he ngāue ni:

“E fakalato ho’omou ngaahi fie ma’u kotoa pē, ‘i he mo’uí ni, pea ‘i ‘itāniti; ‘e fakangalo’i ho’omou ngaahi tōnounou kotoa pē; ‘e fakatonutonu ho’omou ngaahi ngāue kovi kotoa pē. ‘E lava ke hoko kotoa ‘eni kiate kimoutolu mo vave ‘o kapau te mou lí’oa kimoutolu ki he Fine’ofá.

“Oku hanga ‘e he tokoni ‘i he Fine’ofá ‘o fakalahi mo fakahaohaoa’i e fefine takitaha. ‘Oku totonu ke ‘oua na’a mole meiate koe ho’o

hoko ko ha mēmipa ‘i he Fine’ofá. ‘I ho’o lí’oa kakato ki he Fine’ofá pea ke fokotu’utu’u mo fakalele ia mo kau atu ki aí, ‘okú ke paotoloaki ai e ngāue ‘a ia te ne faitāpuekina e fefine kotoa pē ‘oku kau mai ki aí.”²⁴

Fakamālohia ‘o e Feohi Fakatokouá ‘i Hono Fakahaa’i ‘o e ‘Ofa Faka-Kalaisi

‘I ha lea na’e fai ‘e Palesiteni Tōmasi S. Monisoni ki he kau Fine’ofá, na’a ne vahevahe ai ha ngaahi fakakaukau fekau’aki mo e founda ‘oku hanga ai ‘e hono fakahaa’i ‘o e ‘ofa faka-Kalaisi ‘o fakamālohia e ngaahi fetu’utaki fakatokouá ‘i he Fine’ofá:

“Oku ou lau e manava’ofá—pe ‘ofa hao-haoa ‘a Kalaisi—ko e fehengahangai ia ‘o e fakaangá mo e loto fakamāu. ‘I he’eku lea ki he manava’ofá, ‘oku ‘ikai ke u fakakaukau au ki he tokoni ‘oku tau fai he’etau foaki ‘etau koloá [ki he faingata’a’iá]. Ko e mo’oni ‘oku fie ma’u mo totonu pē ia. Neongo iá, ‘oku ou fakakaukau he pooni ki he manava’ofa ‘oku hāsino he taimi ‘oku tau kātaki’i ai e ni’ihi kehé mo ‘enau tō’ongá; ‘a e fa’ahinga manava’ofa ‘oku fa’a fakamolemolé, ‘a e fa’ahinga manava’ofa ‘oku fa’a kātaki.

“Oku ou fakakaukau ki he manava’ofa ‘okú ne fakatupu ‘etau ongo’i fiekaungā-mamahí, anga’ofa mo mohu ‘alo’ofá, ‘o ‘ikai ‘i he taimi pē ‘o e puké, mamahí mo e faingata’a’iá, ka ‘i

he taimi foki 'o e ngaahi vaivaí pe fehālaaki 'a e ni'ihī kehé.

“Oku fie ma'ú vivili 'a e manava'ofa 'oku tokanga ki he ta'e'iloá, 'oange ha 'amanaki lelei kiate kinautolu 'oku loto fo'í, pea mo tokoni ki he faingata'a'ia. Ko e manava'ofa mo'oní 'a hono ngāue'i 'o e 'ofá. 'Oku fie ma'ú e manava'ofá 'i he feitu'u kotoa pē.

“Oku fie ma'ú e manava'ofa 'oku 'ikai ke fiefia pē 'i he fanongó pe toe lea'aki e faingata'a 'oku hoko ki he ni'ihī kehé, tuku-kehe kapau 'e kau lelei ia ki he tokotaha faingata'a'ia. . . .

“Ko e manava'ofá ko ha'ate kātaki'i ha taha kuo faihala mai. Ko hono fakafepaki'i ia e ongo'i 'itangofuá. Ko hono tali ia 'o e ngaahi vaivaí mo e tōnounou. Ko hono tali ia 'o e kakaí 'i honau tu'unga totonú. Ko e vakai atu ia 'o fakalaka 'i he fōtunga fakaesinó ke a'u ki he ngaahi 'ulungāanga he 'ikai toe mōlia he 'alu 'a e taimí. Ko hono fakafepaki'i ia 'o e ongo'i ke fakakalakalasi e ni'ihī kehé.

“Oku fakahā 'a e manava'ofá, 'a e 'ofa haohaoa 'a Kalaisí, 'i he taimi 'oku fononga mama'o ai ha kau finemui mei ha uooti tāutaha ke kau atu ki he ouau me'afaka'eiki 'o ha fa'ē 'a ha taha 'o honau ngaahi tokoua 'i he Fine'ofá. 'Oku hāsino e manava'ofá he taimi 'oku toutou foki mai ai e ongo faiako 'a'ahi mateaki he māhina ki he māhina, ta'u ki he ta'u, ki he fefine fakaanga mo ta'efie tokanga angé. 'Oku

hāsino ia 'i he taimi 'oku manatua ai ha uitou toulekeleka pea si'i 'ave ki he ngaahi 'ekitiviti fakauooti 'a e Fine'ofá. 'Oku ongo'i ia 'i he taimi 'oku fai ai e fakaafé ni ki ha fefine 'oku tangutu fakaumiuminoa 'i he Fine'ofá, 'Ha'u ke ta tangutu fakataha.'

“Oku lahi fau e ngaahi founga 'oku mou tui ai e pulupulu 'o e manava'ofá. 'Oku 'ikai ha taha ia 'e haohaoa 'i he mo'uí. Kae 'oua mu'a na'a tau loto fakamaa mo fefakaanga'aki, ka tau ongo'i e 'ofa haohaoa 'a Kalaisí ki hotau kaungāfononga 'i he mo'uí. 'Ofa ke tau 'ilo'i 'oku fai 'e he taha kotoa pē hono lelei tahá ke fekuki mo e ngaahi faingata'a pea 'ofa ke tau faifeinga ke fai *hotau* lelei tahá ke tokoni.

“Kuo faka'uHINGA'i e manava'ofá ko e 'fa-ahinga 'ofa mā'olunga taha, faka'eí'eiki taha mo mālohi tahá,' 'a e 'ofa haohaoa 'a Kalaisí . . . ; pea ko ia ia 'e 'ilo'i 'okú ne ma'ú ia 'i he 'aho faka'osí, 'e lelei ia ki he [fefine] ko iá.'

““Oku 'ikai faka'au 'o ngata 'a e 'ofá.' 'Ofa ke tataki kimoutolu 'e he moto tu'uloa mo ta'efakangatangata ko 'eni 'o e Fine'ofá 'i he me'a kotoa pē 'oku mou faí. 'Ofa ke ne nofo'ia homou lotó pea ke hāsino ia 'i ho'omou fakakaukaú mo e tō'onga kotoa pē.”²⁵ ■

“Ko e Lotu Haohaoá”

*Ko e Tokanga mo Tokoni ‘o
Fakafou ‘i he Faiako ‘A‘ahí*

*‘Oku ‘ākilotoa kitautolu ‘e ha ni‘ihi ‘oku
nau fie ma‘u ‘etau tokangá, ‘etau fakalotolahí,
‘etau poupoú, ‘etau fakafiemālié mo ‘etau anga‘ofá.
. . . Ko e to‘ukupu kitautolu ‘o e ‘Eikí ‘i he māmaní pea
‘oku ‘i ai hotau tufakanga ke tokoni‘i mo hiki
hake ‘Ene fānaú. ‘Okú Ne fakafalala
mai ia kiate kitautolu takitaha.*

Tōmasi S. Monisoni

“Ko e Lotu Haohaoá”

Ko e Tokanga mo Tokoni ‘o Fakafou ‘i he Faiako ‘A‘ahí

‘I he taimi na’e kei ‘i māmani ai ‘a Sisū Kalaisí, na’á Ne fakahaa‘i mai kiate kitautolu e founa ‘oku totonu ke tau mo‘ui aí. Na’e tohi ‘e Sisitā ‘Īlisa R. Sinou ‘o pehē, [“Na’á Ne tofa mo taki e halá.”]¹ Na’á Ne fakahaa‘i mai e founa ke tau tokoni aí—‘a e founa ke tau fetauhi‘aki mo fefakamālohia‘aki aí. Na’á Ne tokoni‘i e fakafo‘ituituí, ‘o fai fakatāutaha ia. Na’á Ne ako‘i mai ‘oku totonu ke tau tuku ‘a e toko hivangofulu mā hivá ka tau fakahaofi ‘a e toko taha ‘oku heé.² Na’á Ne fakamo‘ui mo ako‘i ‘a e fakafo‘ituituí, ‘o Ne foaki ha taimi fakatāutaha ma’á e toko taha kotoa pē ‘i he fu‘u kakai ‘e toko 2,500, pea lava ai ke ne ma‘u ha fakamo‘oni fakatāutaha ki Hono faka-‘Otuá.³

‘Oku ui ‘e he Fakamo‘uí ‘a ‘Ene kau ākongá ke nau ngāue mo Ia ‘i He‘ene ngāué, ke nau ma‘u ai ha faingamālie ke tokoni‘i e ni‘ihi kehé pea hoko ‘o hangē ai ko Iá. ‘Oku ma‘u ‘e he fefine takitaha ‘i he Fine‘ofá ‘a e faingamālie ke ne tokanga‘i mo fakamālohia fakatāutaha e kau fafiné ‘o fakafou ‘i he faiako ‘a‘ahí.

Na’e pehē ‘e Sisitā Suli B. Peki ko e palesiteni lahi hono hongofulu mā nima ‘o e Fine‘ofá, “Koe‘uhí ‘oku tau muimui ki he sīpinga mo e ngaahi akonaki ‘a Sisū Kalaisí, ‘oku tau fakamahu‘inga‘i ai e ngāue toputapu ko ‘eni kuo vahe mai ke tau ‘ofa, ‘ilo‘i, ngāue, ako‘i mo tokoni ‘o fakafongā‘i Iá.”⁴

*Na’e ako‘i mai ‘e he Fakamo‘uí ‘a e founa ke tau fetauhi-
‘aki mo fefakamālohia‘aki aí, ‘o fakafou He‘ene tā sīpingá.*

Kamata'anga 'o e Faiako 'A'ahi: Tānaki 'o e Ngaahi Tokoní mo Fokotu'utu'u e Ngāue Tokoní

I he 1843, 'i he tupu tokolahi ange e kakai 'o Nāvū 'i Illinoisí, na'e vahevahe leva e Kāinga-lotu 'i he koló ki ha ngaahi uooti 'e fā. 'I ha fakataha na'e fai he 'aho 28 'o Siulai 'o e ta'u ko iá, na'e fili ai 'e he kau taki 'o e Fine'ofá ha kōmiti 'a'ahi ko ha kau fafine 'e toko fā 'i he uooti takitaha. Ko e ngaahi fatongia tefito 'o e fanga ki'i kōmiti 'a'ahí ke nau vakai'i e ngaahi fie ma'ú mo tānaki e ngaahi tokoní.

Na'e kau he ngaahi tokoní 'a e pa'angá, me'akaí mo e valá. 'I he uike takitaha, na'e 'oange ai 'e he fanga ki'i kōmiti 'a'ahí 'a e ngaahi tokoni ne nau ma'ú ki he tauhi pa'anga 'o e Fine'ofá. Na'e faka'aonga'i 'e he Fine'ofá e ngaahi tokoni ko 'eni ke fai 'aki ha tokoni mo fakafiemālie'i 'aki e kau faingata'a'ia.

'I hono fakahoko e fatongia ko 'ení, na'e faka-haa'i ai 'e ha fefine 'e taha 'ene tui "'oku makatu'unga hotau fakamo'uí mei he'etau tokoni 'ofa ki he masivá." Na'e fakahaa'i 'e ha fefine 'e taha 'ene loto ki ai 'aki 'ene pehē ange: "Kuo toutou fakapapau'i mai ia 'e he 'Eikí. 'Okú Ne fiefia 'i he'etau ngaahi tokoni 'ofa faka-Kalaisí."⁵

Na'e hokohoko lelei atu e founga ko 'ení 'o a'u ki he senituli uofulú. Ko e angamahení, na'e fa'a'alu e kau fafine ne nau fai e 'a'ahí mo ha 'ū kato ke fa'o mai ai e ngaahi me'a hangē ko e masi, laise, sota ta'o keke, pea mo ha 'ū hina

fua'i'akau. Na'e faka'aonga'i ha konga lahi 'o e ngaahi tokoní ke tokoni'i 'aki e ngaahi fie ma'ú fakafeitu'ú, pea na'e 'i ai foki ha ngaahi tokoni 'e ní'ihi na'e faka'aonga'i ke tokoni'i 'aki ha ngaahi fie ma'ú 'i ha ngaahi feitu'u ne maile 'e lauafe hono mama'ó. Hangē ko 'ení, hili 'a e Tau Lahi Hono II 'a Māmaní, na'e hanga ai 'e he kau Fine'ofa 'i he 'Tunaiteti Siteití 'o tānaki, fakafa'ahinga, monomono mo fa'o ha vala 'e 500,000 tupu pea fakafolau atu kinautolu ki 'Iulope.

Makehe mei hono tānaki 'o e ngaahi tokoní, na'e toe vakai'i foki 'e he fanga ki'i kōmiti 'a'ahí 'a e ngaahi 'api ne nau 'a'ahi ki ai. Ne nau lipooti leva e me'a ne nau vakai ki ai ki he kau taki 'o e Fine'ofá ke nau fokotu'utu'u e ngaahi tokoni ke faí.

Na'e fakamatala 'a Siosefa F. Sāmita ko e Palesiteni hono ono 'o e Siasí, 'o kau ki ha taimi na'á ne mamata ai ki hono fai 'e ha kau Fine'ofa ha 'ofa ta'esiokita mo faka-Kalaisi ki ha fāмили:

"'Oku 'ikai fu'u fuoloa atu ha'aku ma'u ha faingamālie ke u 'a'ahi ai ki ha taha 'o e ngaahi kolo 'i he siteiki 'o Saioné, 'a ia na'e tō lahi ai ha mahaki he taimi ko iá, pea neongo na'e lau 'aho 'emau fononga ki ai pea mau a'u pō'uli atú, ne fai mai ha kole ke mau ō takai mo e palesitení 'o 'a'ahi ki ha ní'ihi 'o e kau mahakí. Ne mau a'u atu ki ha fefine 'oku tokoto pē 'i hono mohengá 'oku faingata'a'ia lahi fau. Ne tangutu pē sí'ono husepānití 'i hono ve'e mohengá 'o fōngia 'i he mamahi 'o e puke lahi

Ko hono tānaki 'e he fanga ki'i kōmiti 'a'ahí ha ngaahi tokoni ke feau 'aki e ngaahi fie ma'u fakalotofonuá.

pehē hono uaifí, 'a ia ko e si'i fa'é ia 'o ha'ana ki'i fānau ne ha'oha'otakai pē. Ne hā ngali 'i ha tu'unga faingata'a'ia fau 'a e ki'i fāmilí.

"Ne taimi nounou kuo hū mai ha fefine hangē ha nēsí ki he falé, 'okú ne taki mai ha kato ne 'i ai ha ngaahi me'atokoni fakatupu mo'ui lelei pea mo ha ngaahi me'akai ifo ke ma'u 'e he fāmilí mamahí ni. 'I he'emaufaka'eke'eké, ne mau 'ilo ai kuo 'osi fakahinohino faka'autililiki ia 'e he Fine'ofa 'o e uōtí ke ne tokanga'i mo tokoni'i 'a e fefine puké ni 'i he lolotonga 'o e poó. Ne 'i ai ia kuo mateuteu ke ne tokanga'i 'a e ki'i fānau,

"Tau feloto'ofa 'aki, pea tuku ke fakamālohia lelei hake 'e he mālohí 'a e vaivaí ke nau mālohi, mo tuku kiate kinautolu 'oku nau lava 'o mamatá ke nau fakahinohino 'a e kuí kae 'oua kuo nau lava 'o 'ilo 'a e halá 'iate kinautolu pē."

Pilikihami 'Iongi

Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasí:
Pilikihami 'Iongi (1997), 254.

ke fakapapau'i 'oku kaukau'i fakalelei kinautolu pea mo fafanga'i pea toki fakamohe; ke fakapapau'i 'oku fakamaau 'a e falé pea mo 'ai 'a e me'a kotoa pē ke tūkunga mālie ki he fefine ne puké pea mo si'ono fāmilí. Ne mau toe 'ilo foki ai 'oku 'i ai mo ha fefine 'e taha kuo 'osi fakahinohino'i ke ne fetongi ia 'i he 'aho hono hokó pea fakahokohoko pehē ai pē mei he 'aho ko iá, ko hono ma'u 'e he ki'i fāmilí masiva mo faingata'a'ia ni 'a e tokoni 'ofa mo e tokanga mei he kau fafine 'o e Fine'ofá kae 'oua kuo foki mai 'o mo'ui lelei 'a e si'i fefine faingata'a'ia ko 'ení.

"Ne mau toe 'ilo foki kuo 'osi fokotu'utu'u 'a e Fine'ofá mo mapule'i lelei ke ma'u 'e he kakai kotoa pē ne puke 'i he koló ni 'a e tokoni tatau ke fakafiemālie'i mo tokoni'i kinautolu. Kuo te'eki ke u mamata au ki mu'a ki hono 'ata mo'oni pea mo e 'aongá kae'uma'ā hono fakaf'of'ofa 'o e houalotu mā'olungá ni, 'o hangē ko e sīpinga ko 'eni ne mau mamata tonu aí, pea ne u pehē ai, he toki 'ofa lahi ia 'a e 'Eikí ke Ne ue'i fakalaumālie 'a e Palófitā ko Siosefa Sāmitá ke ne fokotu'u ha fa'ahinga houalotu pehē 'i he Siasí."⁶

Faiako 'A'ahí Ko ha Ngāue Fakalaumālie

Neongo kuo tokanga'i ma'u pē 'e he kau faiako 'a'ahí 'a e ngaahi fie ma'u fakatu'asino 'a

e fakafo'ituituí mo e ngaahi fāmilí, ka na'e 'i ai foki ha'anau taumu'a ne mā'olunga ange. Na'e akonaki 'a Sisitā 'Īlisa R. Sinou, ko e palesiteni lahi hono ua 'o e Fine'ofá 'o pehē: "'Oku ou lau e lakanga faiako 'a'ahí ko ha lakanga mā'olunga mo toputapu ia. 'Oku ou fakatauange pē 'oku 'ikai fakakaukau e kau fafiné ko ha kolekole pē ia ma'á e masivá. 'Oku mau fakamu ke fakafonu kimoutolu 'aki e Laumālie 'o e 'Otuá, 'o e potó, loto fakatōkilaló pea mo e 'ofá, telia na'a 'ikai ha me'a ke nau foaki atu pea nau fu'ia ai 'i ho'o 'alu angé."

Na'e fakamu 'a Sisitā Sinou 'e hoko ki he kau fafiné "ha liliu 'i honau ngaahi 'apí" hili 'enau 'a'ahí.⁷ Na'á ne na'ina'i ki he kau faiako 'a'ahí ke nau teuteu fakalaumālie kimu'a pea nau toki 'a'ahi ki he ngaahi 'apí ke nau lava 'o fakapapau'i mo feau e ngaahi fie ma'u fakalaumālie mo fakatu'asinó foki: "'Oku totonu ke ma'u 'e ha faiako . . . 'a e Laumālie 'o e 'Eikí 'i he'ene hū ki ha fale ke ne 'ilo'i e laumālie 'okú ne fe'iloaki mo ia aí. . . . Tautapa 'i he 'ao 'o e 'Otuá mo e Laumālie Mā'oni'oni ke ke ma'u ['a e Laumālie] ke ke lava 'o ma'u e laumālie 'oku 'i he fale ko iá . . . pea te ke ongo'i leva ai ke ke lea'aki ha ngaahi lea fakamonga mo fakafiemālie, pea kapau te ke 'ilo ai ha fefine 'oku ongo'i momoko 'ene tuí, peá ke puke mai ia ki ho fatafatá 'o hangē ko ha 'o fuofua ha ki'i pēpē 'i ho fatafatá ke fakamāfana'i iá."⁸

Na'e hanga 'e Sala M. Kimipolo, 'a ia na'e hoko ko ha palesiteni Fine'ofa he konga kimui

Sala M. Kimipolo

'o e 1860, 'o fai e na'ina'i tatau pē ki he kau fafine 'i hono uōtī: "Ko e fatongia ia 'o e kau faiako 'a'ahī ki he'enau 'a'ahi ki [he kau fafine kuo vahe atu kiate kinautolú],

tu'ō taha 'i he māhina ke vakai'i e tupulaki mo e fiefia 'a e kau mēmipá. Ko honau fatongiá ke lea'aki ha ngaahi lea 'o e potó, 'o e fakafiemālie pea mo fakanonga."⁹ Na'e faka'aonga'i 'e he kau taki 'o e Fine'ofá na'e 'ikai hoko e kau faiako 'a'ahī ko ha ni'ihī pē ke "tānaki mai ha ngaahi tokoni ka ke nau ako'i mo fakamatala'i foki e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongo-lelei."¹⁰ 'I he 1916, na'e kole ai ki he kau faiako 'a'ahī ke nau ako'i ha tefito 'e taha 'o e ongo-ongolelei 'i he māhina takitaha pea mo fai foki ha tokoni fakatu'asino. 'I he 1923, na'e fakafe'iloaki ai 'e he kau palesitenisi lahi 'o e Fine'ofá ha ngaahi pōpoaki fakamāhina 'e taha ke 'oatu 'e he kau faiako 'a'ahi kotoa pē.

"Ko e Fakafo'ou 'o e Faiako 'A'ahī"—"Ko ha Me'a Faka'ofa ki he Hou'eiki Fafiné"

'I he 1944, hili ha ta'u 'e valu mei hono kamata e palani uelofea 'a e Siasí (vahe 5),

Kuo feinga ma'u pē 'a e kau faiako 'a'ahī ke nau feau e ngaahi fie ma'u fakalaumālie mo fakatu'asino 'a e kakai 'oku nau 'a'ahi ki aí.

na'e kamata ke fehu'ia ai 'e Sisitā 'Eimi Palauni Laimani ko e palesiteni lahi hono valu 'o e Fine'ofá, 'a e fatongia tukufakaholo 'o e kau faiako 'a'ahī ko hono tānaki e ngaahi tokoní. Hili 'ene vakai'i fakalelei iá, na'á ne fokotu'u atu ai mo hono ongo tokoní ki he Kau Pisopeliki Pulé ko e "tānaki 'o e pa'angá . . . 'oku totonu ke faitu'utu'uni ki ai e Kau Taki Mā'olunga 'o e Siasí kae 'ikai ko e Fine'ofá."

Na'e 'ave leva 'e he Pisope Pule ko Likuleni Lisiaté 'a e fokotu'u ko iá ki he Kau Palesitenisi 'Uluakí. Na'á ne fakamatala kimui ange na'e ongo'i 'e he Kau Palesitenisi 'Uluakí mo e Kau Pisopeliki na'e "fakapotopoto ange ke

fakangata 'e he Fine'ofá 'a hono tānaki 'e he kau faiako 'a'ahí 'a e pa'anga tokoni 'ofá."¹¹

Na'e fai 'e Sisitā Pele S. Sipāfooti, 'a ia na'e tokoni ua kia Sisitā Laimani he taimi ko iá, ha fakamatala fakatāutaha ki he liliu ko 'eni ne fai 'i he faiako 'a'ahí:

"Na'e pehē 'e he Kau Takí, 'He 'ikai toe fai 'e he faiako 'a'ahi 'a e Fine'ofá hono tānaki 'o e pa'anga tokoni 'ofá. Te mou hoko ko ha houalotu ke tokoni, kae 'ikai ko ha houalotu 'oku nau fakapa'anga ha tokoni 'ofa.'

". . . 'Oku ou manatu 'i lelei 'eku 'i ha fakataha 'i ha 'aho 'e taha mo e kau palesitenisí 'o e Fine'ofá mo e sekelitalí pea mo ha kau mēmipa

Ko e fononga ha kau faiako 'a'ahi 'i 'Afilika ki he kau fafine 'oku nau 'a'ahi ki aí.

'e toko ua pe tolu nai 'o e poaté, pea na'e pehē ai 'e ha fefine 'e taha, 'Kuo nau tā mai e fafangu mate 'o e faiako 'a'ahí. Kapau he 'ikai ke tau ō atu 'o tānaki ma'á e masivá, ko hai leva 'e fie 'alu mei he 'api ki he 'api ke 'a'ahi 'ata'atā pē?' . . . Ne u lea hake 'o pehē ange, "Oku 'ikai ke u tui ko e mate ia 'a e faiako 'a'ahí. 'Oku ou tui ko hono fanau 'i fo'ou ia 'o e faiako 'a'ahí. Pea 'oku ou tui ko e kau fafine tokolahi ko ia ne nau fakafisi ke hoko ko ha kau faiako 'a'ahí, te nau fiefia he taimí ni ke ō atu ko ha kau 'a'ahi fakakaungāme'a pē ke vakai 'i e ngaahi tu'unga 'oku 'i ai e ngaahi 'api 'oku 'i ai ha'anau fie ma'u, kae 'ikai ko ha'anau ō ke fai ha fakatotolo ki he lelei fakasōsialé; pea 'ikai ke nau ongo'i hangē 'oku nau ō ke kole pa'angá. Te nau 'ilo'i ko 'enau 'alú ke langaki e laumālie 'o e 'apí. Pea ko ha me'a faka'ofa'ofa mo'oni ia ki he fefine 'okú ne fie ma'u iá. . . . 'Oku 'ikai ke u teitei tui 'e mate heni 'a e faiako 'a'ahí.'

"Pea na'e 'ikai ke pehē ia. Talu mei ai mo e kamata ke tupulaki e polokalamá pea ko e kau fafine ko ia ne 'ikai ke nau tokoni 'i mu'á, ne nau kole ke nau hoko ko ha kau faiako 'a'ahi."¹²

Na'e hoko kimui 'a Sisitā Sipāfooti ko e palesiteni lahi hono hiva 'o e Fine'ofá. Na'á ne mamata ki ha ngaahi sīpinga ta'efa'alaua 'o e lelei 'oku 'omi 'e he faiako 'a'ahí ki he mo'ui 'a e kau Fine'ofa kotoa pē. Na'á ne fakamo'oni 'o pehē:

Ko Sisitā Selatini Penikaata, 'i lalo 'i to'ohemá, mo e kau fafine Palāsila ne tokoni ki hono fokotu'ú 'o e Fine'ofá 'i honau fonua tupu'angá

“Oku fai 'e he'etau kau faiako 'a'ahí mo 'etau kau palesitene Fine'ofá ha konga lahi 'o e ngāué, he 'oku nau ō atu 'i he laumālie 'o honau uiui'í pea 'oku nau hoko ko e kau fakafongā 'o e Fine'ofá. . . . Ko ha ngaahi fa'ē kinautolu pea 'oku mahino kiate kinautolu e tu'unga mo e mamahi 'o e kau fafine kehé. Ko ia 'oku totonu ke 'oua na'a fakangatanga pē 'etau tokangá ki he lelei 'a kinautolu 'oku fiekaia mo masivá. 'Ikai ne fakahā mai 'e he Fakamo'uí ke tau manatu'í 'a kinautolu 'oku masiva fakalaumālié? Pea 'ikai 'oku puke pē mo e kau tu'umālié, 'o tatau mo e masivá; pea 'ikai 'oku ma'u ngata'a foki mo ha neesi ke tauhi kinautolu? . . .

Ko e me'a ia 'oku totonu ke fai 'e he Fine'ofá. 'E lava ke u fai atu ha ngaahi talanoa lahi ki hono fakahoko 'e ha kau faiako 'a'ahi ha ngāue lelei 'i hono tokoni'í ha palopalema 'i ha 'api, koe'uhí pē ko honau uiui'í.”¹³

Ko ha Faingamālie, Fatongia mo ha Tukupā: Ko Hono Vahevahe 'a e Visoné 'o e Faiako 'A'ahí ki he Funga 'o e Māmaní

Na'e fakamo'oni 'a Palesitene Heneli B. 'Ae-alingi, ko ha tokoni 'i he Kau Palesitene 'Uluakí, ko e faiako 'a'ahí ko ha konga ia e palani 'a e 'Eikí ke tokoni'í e kakai kotoa pē 'i he māmaní:

“Ko e polokalama pē 'e taha 'e lava ke fai atu ai ha tokoni mo ha fakafiemālie 'i ha siasi 'oku mafola he funga 'o e māmaní, 'i ha ngaahi feitu'u kehekehé, ko hono fakafou ia 'i he ni'ihí fakafou'ituitui ko ia 'oku ofi atu ki he kakai faingata'a'ia. Ne 'osi 'afio'í 'eni 'e he 'Eikí talu mei he kamata'anga 'o e Fine'ofá.

“Na'á Ne fokotu'u ha sippinga. Na'e tali 'e ha ongo fafine ha ui mei he 'Eikí ke 'a'ahi ki ha tokotaha kehe. Na'e mo'oni pē ia mei he kamata'angá. . . .

“Kuo falala ma'u pē 'a e kau tauhisipi fakafou'ú 'o e lakanga fakataula'eikí, ki he kau mēmipa 'o e Fine'ofá. 'Oku ma'u 'e he pīsopé mo e palesitene fakakolo kotoa pē ha palesitene Fine'ofa ke ne fakafalala ki ai. 'Oku 'i ai mo

ha kau faiako 'a'ahi 'oku nau 'ilo'i 'a e ngaahi faingata'a mo e ngaahi fie ma'u 'a e fefine kotoa pē. 'E lava ke fakafou ai hono 'ilo'i 'e he palesiteni Fine'ofá 'a e loto 'o e fakafo'ituituí mo e ngaahi fāmílí. Te ne lava 'o feau 'enau ngaahi fie ma'ú mo tokoni ki he pīsopé 'i hono uiui'í, ke tokoni'í 'a e fakafo'ituituí mo e ngaahi fāmílí."¹⁴

Hangē ko e vakai 'a Palesiteni 'Aealingí, 'oku tuha pē 'a e faiako 'a'ahí ia mo e tupulekina fakaemāmani lahi 'a e Siasí. 'Oku fakafou 'i he founga tokanga ko 'ení 'a hono ma'u 'e he fefine Siasi kotoa pē 'a e faingamālie ke ne hoko ai ko ha me'angāue 'i he to'ukupu 'o e 'Eikí.

Kuo ngāue tōtōivi 'a e kau Fine'ofá ke fokotu'u e faiako 'a'ahí 'i he funga 'o e māmaní. Hangē ko 'ení, 'i he taimi na'e kei kamakamata ai e Siasí 'i Palāsilá, na'e lahi e ngaahi kolo ia ne 'ikai ha Fine'ofa ai pe te nau 'ilo ki he founga ke fokotu'u 'akí. Koe'uhí na'e 'ikai maheni 'a e kau taki fakalotofonua mo e Fine'ofá, ko ia na'e hanga ai 'e Uiliami Kalānite Penikaata, ko e palesiteni fakamisiona he taimi ko iá, 'o ui 'a hono uaiifí ko Selatine Penikaata ke hoko ko e palesiteni Fine'ofa 'a e misioná. Na'e 'ikai maheni e fefiné ia mo e fonuá pea na'e te'eki ai ke ne 'ilo'i lelei 'a e lea fakafonuá pea na'á ne toki fá'ele'i pē 'ena pēpē hono fitú. Ka na'á ne kamata ngāue leva mo hono ongo tokoní pea mo ha sekelitali. Na'e tokoni e kau faifekau fefiné ke hoko ko ha kau fakatonulea pea pehē leva 'e he kau fefine ko 'ení "ko e 'uluaki me'a pē 'oku nau fie ma'ú,

ke ako'i e kau fafiné ke nau fe'a'ahí'aki mo 'ilo'i 'enau ngaahi fie ma'ú. Ko ia ne nau pehē ai, 'Te tau ako'i ange 'a e faiako 'a'ahí.' . . .

"Ne nau pehē ke nau kamata 'i ha kí'i kolo [i] Sao Paulo 'i he kongá 'o e koló ne tokolahi ai e kau masivá. Na'e tomu'a fanongonongo pē 'e he kau palesitenisí ia ki he kau fefine tokosí'i he kolo ko iá te nau 'alu atu 'o pehē ange, "Kā-taki ka tau fakataha mo kimaautolu 'i he pō ko 'ení 'i he taimi ko 'ení 'i he fale 'oku tau totongi ke faka'aonga'í."

Na'e heka me'alele atu leva 'a Sisitā Penikaata mo ha taha 'o hono ongo tokoní "'o na faka'uli atu 'i ha kolo ne nofo'i 'e ha kakai 'e toko hongofulu mā ua miliona. Ne na a'u atu ki he koló ne . . . tali mai ai ha kau fefine loto fakatōkilalo 'e toko fitu."

Hili hono kamata 'e he kau fafiné 'a e fakatahá 'aki ha hiva mo ha lotú, na'e fai leva 'e ha tokoni 'e taha 'o Sisitā Penikātá ha ako fekau'aki mo e faiako 'a'ahí. "Na'á ne puke-puke ha la'ipepa; na'e lahi fau 'ene teteteté he na'e ngaungaue ai pē mo e la'ipepá ia. Na'á ne tu'u hake 'o lau 'ene pōpoakí. Na'e fe'unga mo ha miniti 'e nima.

"Na'á ne tangutu ki lalo pea nau tafoki kotoa 'o sio atu kia [Sisitā Penikaata], 'a ia na'á ne pehē ange, "Oku 'ikai ke u poto he lea faka-Potukalí.' Ka na'a nau loto pē ke ne hoko ko 'enau faiakó. Na'e 'ikai poto ha taha ia he lokí he lea faka-Pilitāniá. Na'á ne tu'u hake 'o lea

‘aki e lea faka-Potukali kotoa pē na‘á ne ‘ilo‘í. Ko ha fo‘i palakalafi ne sētesi pē ‘e fā:

“‘Eu sei que Deus vive.’ ‘Oku ou ‘ilo ‘oku mo‘ui ‘a e ‘Otuá.

“‘Eu sei que Jesus é o Cristo.’ ‘Oku ou ‘ilo ko e Kalaisí ‘a Sīsū.

“‘Eu sei que esta é a igreja verdadeira.’ ‘Oku ou ‘ilo ko e siasi mo‘oní ‘eni.

“‘Em nome de Jesus Cristo, amém.’ ‘I he huafa ‘o Sīsū Kalaisí, ‘ēmeni.

“Ko e fuofua fakataha Fine‘ofa ia ne fai ‘i he ki‘i kolo ko iá—ko ha ki‘i lea miniti ‘e nima ‘i he faiako ‘a‘ahí ne fai ‘e ha fefine te‘eki ai *fai ange kiate ia* ha faiako ‘a‘ahi, *sio* ‘i ha faiako ‘a‘ahi, pe *hoko* ko ha faiako ‘a‘ahi, pea [hoko atu ai] mo ha fakamo‘oni fekau‘aki mo e ongoongoleléi.

“... Kuo tupu mei he ki‘i falukunga kakai ko iá pea mo ha ni‘ihi kehe hangē ko kinautolú, ha kau fafine

Ko e muimui ha kau Fine‘ofa ki he sipinga ‘a Sīsū Kalaisí ‘i hono fakahoko ha ngāue tokoni ‘ofā.

“He ko hai te ne lava ke fakafuofua‘i e fiefia kuo ma‘u ‘e he kau fafiné ‘i he‘enau feohi fakataha ‘i he uōtí pe koló, ‘o fakatupu-laki ai e mo‘ui ‘a e ni‘ihi kehé ‘i he feohi fakakau-ngāme‘a leléi. He ko hai na‘á ne lavelave‘iloa e ma‘ongo‘onga ‘o e ngaahi ngāue ‘ofa kuo fakahokó, ‘a e me‘akai kuo hilifaki he ngaahi tēpile masivá, pea mo e tui kuo fakaili he ngaahi momeniti ‘o e mahamahakí, ‘a e ngaahi lavea kuo faito‘o pea mo e mamahi kuo fakanonga ‘e he ngaahi nima ‘ofá mo e ngaahi lea ‘o e fakafiemālié mo e fakanonga kuo fai he ngaahi momeniti ‘o e maté mo e ongo‘i tuēnoá?”

Kōtoni B. Hingikelī

Ensign, Mar. 1992, 4

'E lava ke fefakamālohia 'aki mo felangahake 'aki 'a e kau faiako 'a 'ahí mo e ní 'ihí 'oku nau 'a 'ahi ki aí.

lelei, longomo'ui mo fonu 'i he tuí 'i he fonua ko Palāsílá. 'Oku nau hoko ko ha kakai mohu talēniti'ia, ako, poto, ko ha kau taki lelei pea na'e 'ikai ke nau mei a'usia e tu'unga ko iá, ka ne 'ikai e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí mo 'enua tuí."¹⁵

Kuo hoko 'a e faiako 'a 'ahí ko ha vaka mo'ó e kau fafine Siasi he funga 'o e māmaní 'o 'ofa, tanumaki mo tokoni—pea mo "ngāue 'o fakatatau mo e ngaahi ongo'i 'ofa kuo fakatō 'e he 'Otuá 'i homou lotó," 'o hangē ko ia ne ako'i mai 'e Siosefa Sāmítá.¹⁶

'Oku hanga 'e he kau faiako 'a 'ahi mo'ui mateakí, 'o talí 'a e ui mei he kau palōfita he

ngaahi 'aho kimui ní ke nau fai ha tokoni 'ofa faka-Kalaisi. Na'e akonaki mai 'a Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo ko e Palesiteni hono hongofulu mā ua 'o e Siasí 'o pehē: "'Oku 'afio'i kitautolu 'e he 'Otuá pea 'okú Ne tokanga mai. Ka 'okú ne fa'a feau mai 'etau ngaahi fie ma'ú 'o fakafou mai 'i ha taha kehe. Ko ia, 'oku mahu'inga ai ke tau fetokoni'aki 'i he pule'angá."¹⁷ Na'e pehē 'e Palesiteni Tōmasi S. Monisoni ko e Palesiteni hono hongofulu mā ono 'o e Siasí: "'Oku 'ākilotoa kitautolu 'e ha ní'ihí 'oku nau fie ma'ú 'etau tokangá, fakalotolahí, 'etau poupouá, fakafiemālié mo 'etau angá'ofá. . . . Ko e to'ukupu kitautolu 'o e 'Eikí 'i he funga 'o e māmaní kuo fekau'i mai ke tau tokoni'i mo hiki hake 'Ene fānaú. 'Okú Ne fakafalala mai kiate kitautolu takitaha."¹⁸

Faiako 'A'ahí he 'Ahó ni: Hokohoko Atu e Feinga ke Muimui kia Sīsū Kalaisí

'Oku kei hokohoko atu e talanoa 'o e faiako 'a 'ahí 'i he mo'ui 'a e kakai fefine 'i he feitu'u kotoa pē, 'i hono fakahoko 'e he kau fafine Siasí 'a 'enua fuakava ke muimui kia Sīsū Kalaisí. Na'e pehē 'e Palesiteni Tieta F. 'Ukitofa, ko ha tokoni 'i he Kau Palesitenisi 'Uluakí: "'Oku hanga 'e he kau fafine lelei ko kimoutolú 'o fai ha tokoni 'ofa 'i ha ngaahi 'uhinga 'oku mahulu hake ia 'i ho'omou lelei fakafaitu'ituí.

**Ngaahi
Fehu'i 'e Lava ke
Fai 'e he Kau Faiako 'A'ahí**

'E lava 'e he fa'ahinga fehu'i ko 'ení 'o fakaava ha ngaahi faingamālie ki he kau faiako 'a'ahí ke nau fai ai ha fakafiemālie, fai ha ako fe'unga 'i he ongoongolelei pea mo fakahoko ha tokoni 'ofa 'oku mahu- 'inga mālie.

Ko e hā ha ngaahi me'a 'okú ke tokanga pe hoha'a ki ai?

Ko e hā ha ngaahi fehu'i 'okú ke ma'u fekau'aki mo e ongoongolelei pe ko e Siasí?

Te ke loto fiemālie nai ke mau tokoni atu 'i he _____?

'I he taimi 'oku tau fai ai ha fehu'i pehení, 'oku totonu ke fakahā atu 'e he kau faiako 'a'ahí ha founa tukupau ke nau tokoni ai, hangē ko hono tokanga'i 'o e fānaú 'i ha vaha'a taimi nounou, tokoni ki he ngāue fakatauhi 'apí, pe tokoni ke fai ha fakatau pe fekau. 'Oku 'ikai hano fu'u 'aonga 'o e pehē ange, "Tā mai kapau te ke fie ma'u ha me'a."

'Oku mou fa'ifa'itaki ai he founá ni ki he Fakamo'uí, 'a ia neongo ko e tu'i, ka na'e 'ikai ke Ne fekumi ki ha tu'unga pe te Ne tokanga ke fakatokanga'i Ia 'e he ní'ihí kehé. Na'e 'ikai tokanga Ia ke fe'au'auhi mo e ní'ihí kehé. Na'e tukutaha ma'u pē 'Ene tokangá 'i hono tokoni'i

'o e ní'ihí kehé. Na'á Ne faiako, fai fakamo'ui, fefolofolai mo fakafanongo ki he ní'ihí kehé. Na'á Ne 'afio'i 'oku 'ikai ha kaunga ia 'o e ongoongoá ki he faka'ilonga 'o e tu'umālie pe lakanga 'oku hā ki tu'á. Na'á Ne faiako mo mo'ui 'aki 'a e tokāteline ko 'ení: 'Ko ia 'oku lahi 'iate kimoutolú, 'e hoko ia ko ho'omou [tamaio'eiki].'"¹⁹

Kuo ta'u lahi hono 'ilo'i 'e he kau fafiné 'oku fie ma'u ki he faiako 'a'ahí ha tukupā, mo'ui mateaki mo e feilaulau. Kuo nau 'ilo'i 'oku nau fie ma'u e Laumālie ke tataki 'enau ngaahi 'a'ahí. Kuo nau mamata ki he mālohi 'oku ma'u mei hono ako'i 'o e mo'oní, fai 'o ha fakamo'oní, pea mo fai ha tokoni fakatu'asino 'i he 'ofa pea loto fiemālie ke tangi mo kinautolu 'oku tangí, fai ha fakafiemālie mo tokoni ke fuesia e ngaahi kavenga mafasia 'o honau ngaahi tokouá.

Tukupaá, Mateaki mo e Feilaulau

Na'e fakamamafa'i 'e Palesiteni Kimipolo 'oku fie ma'u 'e he kau faiako 'a'ahí 'a e tukupā kakato mo e mo'ui mateaki. Na'á ne pehē: "'Oku lahi ha ngaahi founa 'oku meimeí faitatau ai homou ngaahi fatongjá pea mo e kau faiako [faka'apí], 'a ia ko hono 'ai 'e tahá, ke nau 'tokanga ma'u pē ki he siasí"—'o 'ikai 'i he miniti pē 'e uofulu he māhina ka ke fai ma'u pē —'pea nofo mo fakamālohia kinautolu — 'o 'ikai tukituki pē he matapaá, ka ke nofo mo kinautolu pea hiki hake mo fakamālohia 'a

kinautolu 'o fakaivaia mo malu'i 'a kinautolu—
'pea fakapapau'i 'oku 'ikai ha faiangahala, . . .
pe fakamālohi, . . . lau'ikovi'i pe lea kovi.'"²⁰
Na'e mamata 'a Palesiteni Kimipolo ki he
fa'ahinga mo'ui lī'oa peheé 'i hono uaifi ko
Kamilá, 'a ia na'á ne fai e leá ni 'o fekau'aki mo
'ene hoko ko ha faiako 'a'ahí: "Kuo u feinga ke
'oua na'á ku ta'ofi ha fa'ahinga fakahehema ke
fai ha lea pe ngāue 'ofa.'"²¹

Ko e faiako 'a'ahí ko ha ngāue ia 'oku
hokohoko atu ma'u pē; 'oku 'ikai pē teitei 'osi
ia. 'Oku fa'a fie ma'u ke fai 'e he kau faiako
'a'ahí ha feilaulau ke nau mavahe hake mei he
lotosi'i. 'Oku mo'oni 'aupito 'eni he taimi 'oku
ngali 'ikai ma'u ai ha ola mei he'enua ngāue 'o
hangē ko e talanoa 'o Kefi Hamifili'i:

*I hono vahevahe atu 'e he kau faiako 'a'ahí 'a e mo'oni
mo fai 'enua fakamo'oni, 'oku nau tokoni 'i ai e ni 'ihī
kehé ke nau muimui ki he Fakamo'ui.*

"I hono fuofua ui au ke u hoko ko ha faiako
'a'ahí, na'e vahe mai ke u 'a'ahi ki ha finemui
ne te'eki ha'u ia ki he lotú. . . . Ne u 'alu he mā-
hina kotoa pē 'o tukituki 'i hono matapaá. Na'á
ne fakaava pē 'a e matapā ki lotó ka ne tāpuni'i
pē 'a e matapā namú. . . . Na'e 'ikai ke ne foaki
mai ha fo'i lea. Na'á ne tu'u fakalongolongo
pē. Ne u sio mata fiefia atu mo pehē, 'Malō e
lelei. Ko Kefi au ko ho'o faiako 'a'ahí.' Pea 'i
he 'ikai ke ne foaki mai ha fo'i leá, ne u pehē
atu leva 'Ko 'eta lēsoni he 'ahó ni 'oku 'i he . . .'
peá u feinga ke u lea nounou 'aki ha me'a 'oku
langaki mo'ui mo fakamaheni. 'I he 'osi 'eku
leá, na'á ne pehē mai leva, 'Mālō 'aupito,' peá
ne tāpuni mai e matapaá.

"Na'e 'ikai ke u sai'ia he 'alu ki aí. . . . Ka na'á
ku 'alú ko 'eku fie talangofua. Hili ha'aku fai
'eni 'i ha māhina 'e fitu pe valu, ne u ma'u ha
telefoni mei he pīsopé.

"Na'á ne pehē mai, "E Kefi, ko e fefine ko
ia 'okú ke 'a'ahí ki ai na'e toki fā'ele pea na'e
mālōlō e pēpē hili pē ha ngaahi 'aho si'i.
Na'á ne loto mo hono husepānití ke ma-
langa'i pē me'afaka'eikí 'i fa'itoka pea na'á
ne kole mai pe te ke lava 'o ha'u ke mo nofo.
Na'á ne pehē ko koe pē hono kaungāme'á.'
Ne u 'alu ki he fa'itoká. Na'e 'i he ve'e fa-
'itoká 'a e fefiné, hono husepānití, pīsopé pea
mo au foki. Ko ia pē.

"Ne u 'a'ahi pē kiate ia tu'o taha he māhina 'i
ha ngaahi miniti si'i he fo'i 'a'ahi takitaha. Na'e

‘ikai ke u lava au ‘o sio atu he matapā namú
‘o ‘ilo’i na’e feitama, ka na’e hanga ‘e he’eku
fanga ki’i ‘a’ahi ngali ta’e’aonga mo fonu ‘ama-
nakí ‘o faitāpuekina kimaua fakatou’osi.”²²

Ko e Fekumi ki ha Tataki Fakalaumālié

Kuo tu’o lahi ‘a e feinga mo ma’u ‘e he kau
faiako ‘a’ahi faivelengá ha tataki fakalaumālie.
Na’e fakamatala ha Fine’ofa ‘i Palāsila ‘o kau ki
ha taimi na’á ne ma’u ai e tokoni ‘a e ‘Eikí:

“‘Oku ‘ikai ke u lava ‘o fetu’utaki telefoni ki
he kau fafiné. ‘Oku mau hala he telefoni. Ko ia
‘oku ou tū’ulutui ai ‘o lotu ke u ‘ilo’i e kau fafine
te nau fie ma’u au he uike ko iá. Kuo te’eki ai
pē ke ta’e hoko ia. [Hangē ko ‘ení], na’e ‘i ai
ha finemui ‘i homau uōtí na’e ‘ikai ma’u ha
vala ki he’ene pēpē fo’ou. Na’e ‘ikai ke u ‘ilo’i
e taimi ‘e fā’ele aí ka ne u ‘ilo pē kuo vave. Ne
u fakataha’i mai ha kau fafine pea mau tuitui
ha fanga ki’i vala ‘ene pēpē. Na’e ‘ikai ke mau
loto ke kofu nusipepa mai ‘ene pēpē ki ‘api.
Na’e ‘ikai ke mau lava ‘o fetelefoni’aki ko ia ne
u lotu ai pea fakahā mai ‘oku totonu ke u ‘alu
mo e vala pēpē ki he falemahakí. ‘I he’eku a’u
atu ki he falemahakí, ko e toki ‘osi ia ‘ene fā’elé
pea ne u lava ‘o foaki ange kiate ia e vala na’e
‘omi ‘e he kau Fine’ofá.”²³

Koe’uhí ‘oku kehekehe ‘a e ngaahi tūkunga
‘o e fefine takitaha, ko ia ‘oku fie ma’u ai ‘e he
kau faiako ‘a’ahí ha fakahinohino pau mei he
Laumālie Mā’oni’oni ke nau lava ‘o ‘ilo’i ‘aki e

*‘E lava ke ma’u ‘e he kau faiako ‘a’ahí e tākiekina ‘a e
Laumālie Mā’oni’oni ‘i he’enu lotua ke ma’u ha tokoni.*

founga lelei taha ke fai ai ha tokoni. Na’e ma’u
‘e Fololeni Sakula ‘o Naisiliá ‘a e fa’ahinga
fakahinohino ko iá ‘i hono “vahe ange ke ne
‘a’ahi ki ha fefine na’e faingata’a’ia ‘ene nofo
malí mo hono ‘apí, ko ia na’e fie ma’u ai ke na
fetaulaki ‘i he māketí ‘o talanoa ai. Hili ‘ene
fakafanongo mo vakai’i e ngaahi faingata’a ne
fehanganagai mo e fefiné ni, na’e kole leva ‘e
Sisitā Sakula ki hono husepānití ke foaki ange
mu’a hano tāpuaki ‘o e lakanga fakataula’eikí
ke ne lava ‘o ‘ilo’i e founga ke tokoni’i ai e si’i
fefine faingata’a’iá ni. Hili ‘a e tāpuakí, na’á ne
ongó’i na’e mahu’inga ke ne ako’i ki he fefiné
ni ‘a hono mahu’inga ‘o e vahehongofulú.

‘Na’á ne tangi pē mo talamai na’e ‘ikai ke ne totongi ‘ene vahehongofulú he na’e ‘ikai ke ne ma’u ha pa’anga fe’unga.’ Na’e manatu ‘a Sisitā Sakula ki ai. ‘Ne u fokotu’u ange ke ma alea’i ‘a e Malakai 3:10 pea ke ma fai ia ‘i hoku ‘apí ke ma fiemālie pea ‘ikai toe fakahoha’asi kimaua. Na’á ne loto ki ai. Hili ‘ema talanoá, ne u fakalotolahi’i ia ke ne fakahaa’i ‘ene tuí ‘o totongi ‘ene vahehongofulú ‘i he māhina ‘e ono. Ne u fai ange kiate ia ‘eku fakamo’oní ‘o fakafou ‘i he Laumālié.’

“... ‘I ha ngaahi māhina si’i pē mei hono kamata e fakatahá ni, na’e liliu lahi ‘aupito e ngaahi tūkunga ‘o e fefiné ni. Na’e ma’u ‘e he’ene tama fefiné ha sikolasipi ke faka’osi ‘ene ako mā’olungá, na’e ngāue hono husepānití mo e pīsopé ke toe foki mai ‘o mālohi

mo ne tali ha uiui’i pea ngāue fakataha leva ‘a e husepānití mo e uaifí ke toe lelei ange hona tu’unga fakapa’angá, pea iku ai ke na fakalotoa fakalaumālie ‘a e ni’ihi kehé.”²⁴

Ako’i ‘o e Mo’oní mo Fai ‘o e Fakamo’oní

Na’e akonaki mai ‘a Palesiteni Kimipolo ko e taimi ‘oku vahevahe ai ‘e he kau faiako ‘a’ahí ‘a e ongoongoleléi mo fai ‘enau fakamo’oní, ‘oku lava ke nau tokoni ai ke muimui e kau fafiné ki he Fakamo’uí:

“Ko ha faingamālie nāunau’ia mo’oni ia ke ‘alu ha ongo fafine ki ha ‘api. . . .

“‘I he anga ‘eku vakai ki aí, ‘oku ‘ikai ha fakamālohi ‘i he polokalama ko ‘ení. Ko e fakalotolahi pē mo e ‘ofa. ‘Oku fakafo e toko-lahi ‘o e kakai te tau lava ‘o fakaului ‘i he ‘ofá

MELE ‘ELENÍ SIMUTI

Palesiteni Lahi Hono Hongofulu Mā Tolu ‘o e Fine’ofá

“Oku tau fie ma’u e ni’ihi kehé. ‘Oku tau fie ma’u ha kau faiako ‘a’ahi . . . ‘oku nau mahu’inga’ia mo’oni ‘i he kakai ‘oku nau ‘a’ahi ki aí pea nau ‘ilo’i ‘a hono mahu’inga ‘o honau uiui’i ‘i he’enau feinga ke tokoni ‘i ‘a e toko tahá.”

Mary Ellen Simuti

Ensign, Feb. 2002, 47

Ko hono fakahoko 'e he kau faiako 'a'ahi mo'ui mateaki 'a e "lotu mā'oni'oni" (Sēmisi 1:27).

mo fakalotoa 'i he 'ofá. 'Oku fie ma'u ke tau 'fakatokanga, fakamatala, na'ina'i, mo akonaki pea fakaaafe'i . . . ke ha'u kia Kalaisi' (T&F 20:59), hangē ko e folofola 'a e 'Eiki' i he'ene ngaahi fakahaá. . . .

“Oua na'a tau fiamālie 'i he 'a'ahí pe fakakaungāme'á pē; 'oku 'i ai pē foki hono feitu'u 'o e me'a ko iá. . . . Ka ko e mo'oni 'oku mahu'inga 'a e fakakaungāme'á, ka he 'ikai nai ke toe lelei ange ho'o fakakaungāme'á 'o kapau te ke ako'i ki ha taha 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ta'engata 'o e mo'uí mo e fakamo'uí? . . .

“Oku hoko ho'o fakamo'oni ko ha founga fisifisimu'a ia. . . . 'Oku 'ikai ke ke fanongo ma'u pē ki ai 'i hono fakahoko 'i he founga angamaheni; ka 'oku lahi hono ngaahi foungá. . . .

“Kuo pau [ke tau] fafanga 'a e fiekaiá, fakavala'i 'a e telefuá, foaki ki he fefine kuo mate hono 'unohó, holoholo'i 'a e lo'imata 'a e tamai maté, fakafiemālie'i 'a e mamahí 'o tatau ai pē pe 'oku kau 'i he Siasí ni, pe 'i ha siasi kehe pe 'ikai kau ki ha siasi, 'o tatau ai pē pe 'e ma'u kinautolu 'i fē.”

Siosefa Sāmita

Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasí: Siosefa Sāmita (2007), 494

“... Kuo pau ke tupulaki ‘a e faiako ‘a‘ahí... ‘i he ivi mo e vīsone pea faka‘auliliki —pea ‘i he fakamo‘oni.”²⁵

Na‘e fakahaa ‘i ‘e ha fa‘ē kei talavou ‘ene hounga‘ia koe‘uhí ko e kau faiako ‘a‘ahi ne nau tokoni‘i ia ke ne toe foki mai ‘o mo‘ui ‘aki ‘a e ongoongolelei:

“‘Oku ou fakamālō he ‘ahó ni koe‘uhí ko ‘eku ongo faiako ‘a‘ahí ‘i he‘ena ‘ofa ‘iate au kae ‘ikai ke na fakamāu‘i aú. Na‘á na ngaohi au ke u ongo‘i ‘oku ou mahu‘inga pea na‘e fie ma‘u au ‘i he Siasí.

“Na‘á na fa‘a ‘a‘ahi ange ki hoku ‘apí pea ne mau fa‘a talanoa... , peá na tuku mai ha pōpoaki he māhina takitaha.

“Pea ‘i he‘ena ha‘u he māhina kotoa pē, ne u ongo‘i ne ‘i ai hoku mahu‘inga he na‘e hangē na‘á na tokanga mo‘oni kiate aú pea mo ‘ofa mo fakahounga‘i mo‘oni au.

“Na‘e fakafou ‘i he‘ena ‘a‘ahí mo ‘ena omi ke sio mai kiate aú, ‘a ‘eku fili kuo taimi ke u toe foki ki he lotú. Mahalo na‘e ‘ikai ke u fu‘u ‘ilo‘i e founga ke u toe foki aí ka na‘e hanga ‘e he‘ena ha‘ú mo ‘ena tokoni kiate aú ‘o ‘omi ha founga ke u lava ai ‘o toe foki.

“‘Oku fie ma‘u ke tau ‘ilo‘i ‘oku ‘ofeina kitautolu ‘e he ‘Eikí ‘o tatau ai pē pe ko hai ‘a kitautolu pea na‘e tokoni ‘eku ongo faiako ‘a‘ahí ke u ‘ilo‘i hono mo‘oni ‘o e me‘á ni.

“Ko ‘eni kuó u ‘osi sila mo hoku husepānití ‘i he tempalé.”²⁶

Ko e faiako ‘a‘ahí ko ha founga ia ke ‘omi ai e ongoongolelei ‘o Sisū Kalaisí ki he mo‘ui ‘a hotau ngaahi tokouá pea mo honau ngaahi fāmilí. Na‘e pehē ‘e Sisitā Mele ‘Eleni Simuti ko e palesiteni lahi hono hongofulu mā tolu ‘o e Fine‘ofá: “Ko hoku lotó ke u kole atu ki he‘etau hou‘eiki fafiné ke tuku mu‘a ‘etau hoha‘a ki ha‘atau fakahoko ha fo‘i telefoni pe ha fo‘i ‘a‘ahi pē ‘e taha ‘i ha māhina pe ‘i ha kuatá, mo ‘etau fakakaukau pe ‘e fe‘unga nai iá, ka tau tokanga ange mu‘a ki hono tanumaki ‘a honau ngaahi laumālie pelepelengesi. Ko hotau tufakangá ke fakapapau ‘i ‘oku toe ulo lahi ange ‘a e kihí‘i maama kuo nau ma‘u ‘i he ongoongolelei. Ko hotau tufakangá foki ke kumi ‘a e sipi heé pea tokoni‘i kinautolu ke nau ongo‘i ‘a e ‘ofa ‘a e Fakamo‘ui.”²⁷

Na‘e akonaki mai ‘a Palesiteni Kimipolo ‘o pehē:

“‘Oku lahi ha kau fafine ‘oku nau nofo masivesiva—‘o masivesiva fakalaumālie. ‘Oku ‘i ai ‘enau totonu ki ha ngaahi tu‘unga faka‘ofa‘ofa, ‘a ia ko ha ngaahi tu‘unga fakalaumālie... Ko ho tufakanga ia ke ‘alu ki he ngaahi ‘apí pea fetongi e tu‘unga masivesivá ‘aki ha tu‘unga ‘oku faka‘ofa‘ofá... .

“... Te mou fakahaofi ‘a e ngaahi laumālié, he ko hai te ne lava ‘o tala ‘oku mālohi ha kakai lelei he Siasí he ‘ahó ni koe‘uhí na‘a mou ō ki honau ngaahi ‘apí ‘o ‘oange kiate kinautolu ha mo‘ui fo‘ou mo ha vīsone fo‘ou. Na‘a mou

'Oku fakafou 'i he faiako 'a'ahí 'a hono 'ilo 'i 'e he kau Fine'ofá 'oku 'i ai hanau kaungāme'a 'oku tokanga atu kiate kinautolu.

toho fakaava 'a e puipuí. Na'a mou toe fakalahi 'enua vakaí. . . .

"Ko ia ai, 'oku 'ikai ngata pē 'i ho'omou faka-haofi e kau fafine ko iá, kae mahalo ne mou fakahaofi ai foki mo honau husepānití pea mo honau ngaahi 'apí."²⁸

Fai 'o e Tokoni Fakatu'asinó 'i he 'Ofa

Ko e 'ofa faka-Kalaisí ko e uho ia 'o e tokoni fakatu'asinó pea mo e tokanga 'oku fai 'e he kau faiako 'a'ahí. 'Oku fa'a 'i ai ha ngaahi fie ma'u fakaesino 'a ha fefine pea mo e kau mēmipa 'o hono fāmilí pea 'oku fa'a faingata'a pe ta'emalava ke nau si'i feau 'iate kinautolu pē. 'E lava ke hoko 'eni 'i he

taimi 'oku fā'ele'i ai ha pēpē pe hoko ha puke pe mate 'a ha mēmipa 'o e fāmilí. Hangē ko e kau fafine he kamata'anga 'o e Kautaha Fine'ofa 'a e Kakai Fefine 'o Nāvuú pea 'i he fononga fakahihifo ki he Tele'a Ano Māsimá, ko e kau faiako 'a'ahí 'o e 'aho ní 'oku fa'a fuofua a'u 'o fai e tokoní. Na'e ma'u 'e ha fefine ko Vila Fifi ha tokoni pehē 'i he taimi na'e pehē ai 'e he kau toketaá kuo pau ke tu'usi hono ongo va'é.

"Na'á ne fakapapau'i he 'ikai ke ne hoko ko ha fakakavenga ki he ní'ihí kehé. Na'e fakalotolahi'i ia 'e hono fāmilí 'i he'ene ako ke fakaaonga'i ha sea teketeké ka na'a nau tokanga ki he'ene ngāue faka'apí mo hono teuteu'i e me'atokoní.

"I he 'aho 'e taha na'e ha'u ai 'ene tama fefine ko Nota 'Ēmetí ke tokoni 'o ne 'ilo ai ne 'osi 'i ai e ongo faiako 'a'ahí ia. Na'á na fakamaau e falé; pea na'e ma'a 'aupito. Na'e le'o fiefia 'a Sisitā Fifi pea na'e fakamālohia hono lotó. Na'e mā 'ene tama fefiné 'i hono fai 'e he ongo faiako 'a'ahí e ngāué. Na'á ne fakamatala ange ki he'ene fa'éé 'e totongi 'e he fāmilí ha fefine ke ha'u 'o fakama'a e falé—kae 'oua na'a toe tokoni e ongo faiako 'a'ahí.

"I he talanoa 'ene tama fefiné mo e ongo faiako 'a'ahí, na'e mahino kiate kinaua e ongo na'e ma'u 'e he fāmilí. Na'á na fakamatala'i leva 'a 'ena fiefia lahi ke 'a'ahi kia Sisita Fifi 'i hono 'apí. Kuo hanga 'e he'ene loto

fakatu'amelié 'o toe fakalahi 'ena vakaí pea na'á ne tokoni kiate kinaua 'i hono fai 'ena tohihohokó. Na'e pehē ange 'a e ongo faiako 'a'ahí, "Oua mu'a te ke ta'ofi meiate kimaua e ngaahi tāpuaki ko 'ení."²⁹

Na'e fakahaa 'i 'e he ongo faiako 'a'ahi 'a Sisitā Fifí 'ena 'ofá 'o fakafou 'i he ngāue na'e 'ikai ke ne lava 'o fai 'iate ia peé. Pea na'e fakamālohia fakaeloto mo fakalaumālie kinautolu 'i he'enua fetokoni'akí.

Tangi mo Kinautolu 'Oku Tangí, pea Fakafiemālie 'i mo Tokoni ke Fuesia e Kavengá

Na'e akonaki 'a Sisitā 'Ileini L. Siaki ko e palesiteni lahi hono hongofulu mā ua 'o e Fine'ofá 'o pehē: "Oku tau fetokoni'akí 'i he faiako 'a'ahí. 'Oku fa'a ongo ange 'a e lea hotau ongo nimá 'i he ongo hotau le'ó. 'Oku lahi fau e ngaahi ongo 'oku fakahaa 'i 'e he'etau fā'ofua 'ofa ki ha tahá. 'Oku fakataha 'i kitautolu 'e ha kakata. 'Oku fakafo'ou hotau laumālie 'e ha fe'inasi'akí 'oku tau fai 'i ha ki' taimi. He 'ikai lava ke tau hiki ma'u pē ha kavenga 'a ha taha 'oku puputu'u, ka te tau lava 'o hiki hake ia 'o kapau te ne lava 'o fuesia lelei ia."³⁰

Na'e hounga'ia ha fefine ne toki mālōlō hono husepānití koe'uhí ko ha ongo faiako 'a'ahi ne na tengihia fakataha mo ia pea mo fakafiemālie 'i ia. Na'á ne tohi 'o pehē: "Ne u fu'u fie ma'u ha taha ke u piki ki ai; ha taha ke fanongo kiate au. . . . Pea na'á na fakafanongo. Na'á na

fakafiemālie 'i au. Na'á na tangi fakataha mo au. Na'á na fā'ofua kiate au . . . [peá na] tokoni ke u mavahe mai mei he loto fo'í mo e loto mafasia 'i he ngaahi fuofua māhina 'o e ongo' tuēnoá."³¹

Na'e fakanounou 'i 'e ha fefine 'e taha e ngaahi ongo na'á ne ma'ú 'i he taimi na'á ne ma'u ai ha tokoni 'ofa faka-Kalaisi mo'oni mei ha faiako 'a'ahi: "Ne u 'ilo' i na'e 'ikai ko ha mata'ifika pē au 'i he ngaahi tohi lekōtí ke ne 'a'ahi ki ai. Na'á ku 'ilo' i na'á ne tokanga mai kiate au."³²

Founga 'Oku Hanga ai 'e Hono Fai 'o e Faiako 'A'ahí 'o Faitāpuekina e Tokotaha Faiako 'A'ahí

'I he taimi 'oku tokoni ai e kau fafiné ki he ni'ihí kehé 'i he'enua hoko ko ha kau faiako 'a'ahí, 'oku nau ma'u foki ai mo ha ngaahi tāpuaki. Na'e akonaki mai 'a Sisitā Papulā W. Uinitā ko e palesiteni lahi hono hongofulu mā taha 'o e Fine'ofá 'o pehē: "Oku mahu'inga ki he fefine takitaha ke 'i ai ha'ane ongo faiako 'a'ahi—ke ne fakahoko atu e ongo 'okú ne fie ma'ú, 'oku 'i ai ha taha 'oku 'ofa mo fakakaukau atu kiate ia. Ka 'oku toe mahu'inga tatau pē foki 'a e founga 'oku lava ke tupulaki ai e faiako 'a'ahí 'i he 'ofa faka-Kalaisí. 'I hono vahe ki he'etau kau fafiné ke nau fakahoko 'a e faiako 'a'ahí, 'oku tau 'oange ai kiate kinautou 'a e

faingamālie ke nau fakatupulaki 'a e 'ofa hao-hao 'a Kalaisí, 'a ia 'e lava ke hoko ko e tāpuaki ma'ongo'onga taha ia 'i he'enau mo'uí."33

Na'e fakamatala ha fefine 'o fekau'aki mo e ngaahi tāpuaki na'á ne ma'u 'i he'ene tokoni ki hono ngaahi tokouá:

"Hili ha kí'i taimi nounou mei he'ema malí, ne u hiki mo hoku husepānití ki Niu Sēsi. Ko e 'uluaki ta'u ia ke ako fakafaito'o ai hoku husepānití pea na'e tātātaha ke ne foki mai ki 'api ki mu'a he taimi 11:30 p.m. . . . Na'e 'ikai vave ha'aku fakamaheni ki ha taha. Na'e fakatupu tuēnoa mo faingata'a e hiki ko 'ení kiате au.

"Na'e kole mai e pīsope 'i hoku uooti fo'ou ke u taki 'i ha polokalama ki he kāingalotu lea faka-Sipeini homau uōtí. Na'e 'uhinga 'ení ke u fakatonulea 'i he houalotu sākalamēnití, ako'i e kalasi tokāteline 'o e ongoongoleléi pea mo tokanga'i 'a e Fine'ofá. Makehe mei he ní'ihí ne nau tupu'i lea faka-Sipeiní, ko au pē 'a e fefine na'e lelei 'aupito 'eku lea faka-Sipeiní.

"Ke tānaki atu ki hoku ngaahi fatongía, na'e 'omi 'e he'eku palesiteni Fine'ofá ha lisi faiako 'a'ahi ko ha kau fefine 'e toko 12 ne nau nofo 'i ha feitu'u ne lea faka-Sipeini 'i he koló. Te u talaatu pē na'e 'ikai ke u fiefia 'i he ngāue fo'ou

'Oku fakafou 'i he faiako 'a'ahí, 'a e lava ke ma'u 'e he kau Fine'ofá ha fiefia 'i he fetokoni'aki.

ne vahe mai ke u faí. Ne u femo'uekina 'i hoku ngaahi uiui'í kehé pea ne u manavasí'í na'a 'ikai ke u 'ilo ha founga ke fai ai ha tokoni. . . . Ka na'á ku fokotu'u ha taimi ke fai ai 'eku fai-ako 'a'ahí pea 'ikai fuoloa mei ai kuó u tangutu he loto fale talanoa 'o e fāmili Tāmesí.

Na'e fehu'í mai 'e Sisitā Tāmesí 'i he'ene hū mai ki he lokí, "Ko 'eku faiako 'a'ahí koe? 'Oku ou talitali lelei koe ki hoku 'apí. Ko e 'osi 'eni ha ta'u 'e ua mo e te'eki ke fai mai ha faiako 'a'ahi kiate au.' Na'á ne fakafanongo lelei ki he pōpoakí pea ma talanoa pea na'á ne toutou fakamālō mai he'eku 'aluangé.

"Kimu'a pea u mavahe mei aí, na'á ne ui mai 'ene fānau 'e toko nimá ke nau hiva'í

"O ka mou'í ka 'i he tauhi 'o homou kāingá, 'oku mou 'i he ngāue pē 'o homou 'Otuá" (Mōsaia 2:17).

faka-Sipeini 'a e 'Fānau Au 'a e 'Otuá.' Na'á ne fā'ofua mai kiate au pea ne kuku'í hoku nimá. . . .

"Na'e ola lelei 'aupito e ngaahi 'a'ahi kehe ne fakahoko aí, 'o lelei ange ia he me'a ne u 'amanaki ki aí. 'I he ngaahi māhina hoko aí, 'i hono talitali lelei 'e he kau fafiné au ki honau ngaahi 'apí, ne kamata leva ke u 'amanaki fiefia atu ki he'eku ngaahi 'a'ahí. Ka na'e 'ikai ke u mateuteu ki he ngaahi talanoa fakamamahi mo faingata'a ne u fanongo ai he'eku maheni ange mo e kakai faka'ofu'ofa ko 'ení pea mo honau ngaahi fāmili, pea na'e faingata'a'ia faka-pa'anga hanau tokolahi. Ne kamata leva ke u 'alu mo ha me'akai he'eku 'a'ahí. Na'á ku 'ave 'a e ngaahi fāmili ke mau o 'o 'eva. Ne u 'ave kinautolu he taimi ne nau o ai ki he toketaá mo e falekoloá.

"Na'e ngalo leva 'iate au 'eku ongo'í ta'elata 'i he'eku tokoni ki he ni'íhi kehé. Na'e 'ikai fuoloa ko e kau fafine ko ia ne u 'uluaki pehē ne nau kehe meiate aú, ne nau hoko ko haku kaungāme'a lelei. Na'a nau hoko ko ha ngaahi kaungāme'a mamae mo tu'uloa pea na'a nau hounga'ia he kihí'í me'a kotoa pē ne u fai ma'anautolú. Pea na'a nau 'ilo'í pē 'eku ngaahi fie ma'ú: Ne u toutou ma'u ha fanga ki'í telefoni mo ha fanga ki'í me'a'ofa ne ongo ki hoku lotó. Na'e hanga 'e ha fefine 'e taha 'o lalanga mai ha'aku ki'í toili 'ufi'ufi tēpile. Na'e fai mai 'e ha taha ha fo'í maau 'i hoku 'aho fā'ele'í.

“Ka na’e hili ha ngaahi māhina sí’i mei hoku uiu’í, ne u ongo’i loto mamahi he ‘ikai lava ke u fai ha tokoni lahi ange ke fiemālie ai hoku ngaahi kaungāme’á. . . .

“I ha pō ‘e taha ne u ongo’i loto fo’i mo’oni ai. Ne u tū’ulutui ‘o lotu mo tautapa ki he ‘Eiki ke Ne fakahā mai e me’a ke u faí. Ne u ongo’i na’e finangalo ‘a e ‘Eiki ke u tokoni’i e kau fafine ko ‘ení ke nau mo’ui fakafalala lahi ange kiate kinautolu pea mo nau fetokoni’aki. Te u talaatu pē na’á ku ta’epau’ia pe ‘e lava fēfē ‘e ha kakai ‘oku mo’ui mafasia pehē ‘o ma’u e ivi na’e fie ma’ú ke ne tokoni’i ai ha taha, ka na’á ku ‘ilo’i na’e fie ma’u ke u muimui ki he ue’í.

“Ne u kamata ‘aki ‘eku toe fokotu’utu’u fo’ou e polokalama faiako ‘a’ahí ‘i he Fine’ofa lea faka-Sipeiní. Na’e loto fiemālie ha taha ‘o hoku ngaahi kaungāme’á ko Sisitā Moleilá, ke ne ‘a’ahi toko taha pē ki ha toko ono ‘o e kau fafiné. Na’e ‘amanaki ke u fakafepaki’i ia ‘i ha’aku pehē ange, ‘He ‘ikai lava ke ke fai ia ta’e ‘i ai ha’o kā. ‘Oku fu’u mama’o ia ki he lue laló!’ Ka na’á ku manatu’i ‘a e ongo ne u ma’u ke tuku ke fetauhi’aki e kau fafiné. Ne u hiki kotoa e kau fafine ‘e toko ono ko iá ‘i he lisi faiako ‘a’ahi ‘a Sisitā Moleilá.

“I he foki mai ‘a Sisitā Moleila mei he’ene lue lalo lōloa ‘o fai ‘ene faiako ‘a’ahí, na’á ne telefoni mai kuó ne fonu ‘i he Laumālié. . . . Na’e mamahi hono va’é ka na’e fakama’ama’a ‘e he ‘Eiki ‘a ‘ene kavengá mo hono lotó.

Founga ‘Oku ‘Ofeina, Tokanga’i mo Fakamālohia ai ha Fefine ‘e he Kau Faiako ‘A’ahí

Lotua faka’aho ia mo hono fāmili.

Feinga ke ma’u ha ue’i fakalaumālie ke ‘ilo’i ia mo hono fāmili.

‘A’ahi ma’u pē kiate ia pea ‘ilo’i pe ‘oku fēfē pea mo fakafiemālie’i mo fakamālohia ia.

Fetu’utaki ma’u pē mo ia ‘o fakafou ‘i he ngaahi ‘a’ahí, telefoní, faitohí, ‘imeilí, fetohí’aki he telefoní, mo e fanga kí’i anga’ofa íkí.

Fakafe’iloaki ki ai he ngaahi fakataha ‘a e Siasí.

Tokoni kiate ia kapau ‘oku hoko ha fakatu’utāmaki, puke pe ko ha fie ma’u fakatu’upakē kehe.

Ako’i kiate ia ‘a e ongoongoleléi mei he folofolá mo e pōpoaki ‘a e faiako ‘a’ahí.

Ue’i fakalaumālie ia ‘i he hoko ko ha fa’ifa’itaki’anga lelei.

Lipooti ‘ena tokoni ki ha taki ‘o e Fine-’ofá pea pehē ki he tu’unga fakalaumālie mo fakatu’asino ‘o e fefiné.

“Hili ha fanga kí’i ‘a’ahi kehe mei ai, na’e fakakau atu ‘e Sisitā Moleila ha fefine ‘e taha ke na lue lalo fakataha. . . .

“Ko ‘ene kamata pē ‘eku fekumí, kuó u ma’u leva ha ngaahi founa kehekehe ke tokoni’i ‘aki e kau fafine ko ‘ení ke nau fetokoni’aki ‘iate kinautolu pē. . . .

“I he hokosia pē taimi ke u lava ai ‘o mamata ki ha tupulaki fakalaumālie ‘i he kāingalotu ‘o hoku uōtí, ne u ma’u ha tohi ‘o fakahā mai ai te u hiki mo hoku husepānití. . . . Na’e ‘ikai ke u fie fakakaukau atu ki ha ‘aku mavahe mei hoku ngaahi kaungāme’a lelef. Ne u faka’amu ke hokohoko atu ‘eku ngāue fakataha mo kinautolú—kuo lahi ‘emau fetokoni’aki. Kaekehe pē ne u lava ‘o mamata ki he laka kāfakafa atu ki mu’a ‘a e ongoongoleléi ‘i he ‘enau mo’uí, pea ne nau fetokoni’aki. Ko au ‘eni ne u ‘alu fakatoupīkoi atu ke fai e ngāué, kuó u foki mai kuó u mohu tāpuekina.”³⁴

Na’e akonaki mai ‘a Palesiteni Lolenisou Sinou ko e Palesiteni hono nima ‘o e Siasí,

Lolenisou Sinou

‘oku tā ‘e he kau fafine ‘o e Fine’ofá ‘a e sīpinga ‘o e lotu haohaoá. Na’á ne pehē: “Na’e pehē ‘e he ‘Aposetolo ko Sēmisi’ko e ‘lotu mā’oni’oni

mo ta’e hano mele ‘i he ‘ao ‘o e ‘Otuá . . . ko ‘eni ia: Ke ‘a’ahi ki he ngaahi tamai maté mo e kau fefine kuo mate honau ‘unohó, ‘i he ‘enau mamahí pea ke faka’ehi’ehi ia mei māmani ke ta’e hano mele.’ Ko e mo’oni kuo fakahā mo’oni atu ‘e he kau Fine’ofá ‘a e lotu mā’oni’oni mo ta’e hano melé ‘i he ‘enau

mo’uí: he kuo nau tokoni’i ‘a kinautolu kuo faingata’a’iá; kuo ala atu honau nima ‘ofá ‘o fua mo kuku mai ‘a e kau tamai maté pea mo e kau fafine kuo mate honau malí pea kuo nau tauhi ‘a kinautolu ke ta’e hanau mele mei māmani. ‘Oku ou fakamo’oni ‘oku ‘ikai ha kakai fefine mo’ui haohaoa mo tauhi ‘Otuā ange ‘i he māmani, ka ko kinautolu ‘oku nau ngāue ‘i he kautaha ‘a e Fine’ofá.”³⁵

Kuo fetauhi’aki mo fefakamālohia’aki e kau fafine haohaoa mo manavahē ‘Otuā ‘o e Fine’ofá talu mei he kamata’angá ‘i Nāvū ‘o a’u mai ki he lolotongá ni, ‘o fakafou ‘i he faiako ‘a’ahi ‘ofa mo fakalaumālié. Ko ha ngāue ia ‘oku vahevahe fakatāutaha atu mei he lotó.

Ngaahi Tāpuaki ‘o e Lakanga Fakataula‘eikí ma‘á e Kakai Kotoa pē

*Ko ha Fehokotaki mo e Lakanga
Fakataula‘eikí He ‘Tkai Lava ke Veteki*

‘Oku mālohi mo ivi lahi ‘a e kakai fefine ‘o e Siasí.

‘Oku ‘i ai hanau tu‘unga fakatakimu‘a mo ha fakahinohino,

*‘oku nau ma‘u ‘a e fa‘ahinga laumālie tau‘atāina ka ‘oku
nau fiefia ‘i he‘enau hoko ko ha kongá ‘o e pule‘anga ko*

‘eni ‘o e ‘Eikí pea mo ‘enau fetākinima mo e

lakanga fakataula‘eikí ‘i hono paotoloakí.

Kōtoni B. Hingikelí

Ngaahi Tāpuaki 'o e Lakanga Fakataula'eikí ma'á e Kakai Kotoa pē *Ko ha Fehokotaki mo e Lakanga Fakataula'eikí He 'Tkai Lava ke Veteki*

Kuo toe fakafoki mai ki he māmaní 'a e lakanga fakataula'eikí 'o e 'Otuá 'i hono kakató 'i he Palōfita ko Siosefa Sāmitá. Ko e lakanga fakataula'eikí ko e mālohi mo e mafai ta'engata ia 'o e 'Otuá 'okú Ne tāpuaki'i, huhu'i, mo hakeaki'i 'aki 'Ene fānaú, ke fakahoko "'a e mo'ui ta'e-fa'a-mate mo e mo'ui ta'engata 'a e tangatá."¹

'Oku fakanofu e ngaahi foha mo'ui taau 'o e Tamai Hēvaní ki he ngaahi tu'unga 'i he lakanga fakataula'eikí pea vahe kiate kinautolu ha ngaahi ngafa mo ha ngaahi fatongia pau. 'Oku fakamafai'i kinautolu ke nau ngāue 'i Hono huafá ke tokanga'i 'a 'Ene fānaú pea tokoni'i kinautolu ke nau ma'u 'a e ngaahi ouaú pea fai mo ha ngaahi fuakava pea tauhi ki ai. 'Oku faitāpuekina tatau pē 'a e ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine 'o e Tamai Hēvaní 'i he' enau ma'u tokoni mei he mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí.

Na'e akonaki 'a 'Eletā Tāleni H. 'Oakesi 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'i ha konifelenisi lahi 'o pehē: "Neongo 'oku 'i ai e taimi 'oku tau fa'a lau ai 'a e kau ma'u lakanga fakataula'eikí 'ko e lakanga fakataula'eikí,' ka kuo pau ke 'oua na'a teitei 'i ai ha taimi 'e ngalo ai 'iate kitautolu 'oku 'ikai ko ha'anau me'a ia 'anautolu pe fakasino 'iate kinautolu 'oku nau ma'u iá. 'Oku ma'u ia ko ha falala toputapu ke faka'aonga'i tatau pē ki he lelei 'a e tangatá, fefiné, mo e fānaú."² Na'e faka'aonga'i leva 'e 'Eletā 'Oakesi ha lea 'a 'Eletā Sione A. Uitisou, 'a ia ne hoko foki ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá: "'Oku 'ikai ke lahi ange 'a e totonu 'a e hou'eiki tangatá 'i he hou'eiki fafiné ki he ngaahi tāpuaki 'oku ha'u mei he Lakanga Fakataula'eikí pea ō fakataha mo hono ma'u iá."³

“Oku Nau Ma’u Kakato ‘a e Ngaahi Tāpuaki Fakalaumālie ‘o e Lakanga Fakataula’eikí”

‘Oku tokolahi ha kau fafine Siasi ‘oku nau fakamo’oni’i ‘a e ngaahi tāpuaki ‘o e lakanga fakataula’eikí ‘i he’enua mo’uí. Na’e fakamatala’i ‘e Sisitā ‘Ileini L. Siaki, ko e palesiteni lahi hono hongofulu mā ua ‘o e Fine’ofá, ‘a e ngaahi ongo ‘oku ma’u ‘e he kau fafine kehe ‘i he Fine’ofá. Na’á ne pehē, “[‘Oku ‘i ai ‘eku fakamo’oni mālohi ki he mālohi ‘o e lakanga fakataula’eikí ‘i he mo’ui ‘a e kāingalotu kotoa ‘o e Siasi. ‘Oku talamai ‘i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá . . . ‘oku ma’u ‘e he Lakanga Taula’eiki Faka-Melekisēteki “‘a e ngaahi kī ‘o e ngaahi tāpuaki fakalaumālie kotoa pē ‘o e siasí” (T&F 107:18). ‘Oku ou ‘ilo ko e mālohi mo e mafai ia ‘o e ‘Otuá ‘i he māmaní ke faitāpuekina ‘etau mo’uí mo tokoni ke tau fakafehokotaki ‘a e ngaahi me’a ‘oku tau a’usia ‘i he māmaní ki he ta’engatá. ‘I he taimi ‘oku tau ma’u ai ‘a e ngaahi tāpuaki ‘o e lakanga fakataula’eikí, ‘oku tau ma’u tokoni ai mei he mālohi pea mo e ‘alo’ofa ‘a e ‘Otuá.” Na’e hoko atu e lea ‘a Sisitā Siaki:

“Oku mātu’aki mahu’inga kiate au hono fokotu’utu’u ‘o e kakai fefiné ‘i he mafai ‘o e lakanga fakataula’eikí. ‘Oku tau pou pou’i ‘a e lakanga fakataula’eikí pea ‘oku pou pou’i kitautolu ‘e hono mālohí. ‘Oku fakamahu’inga’i ‘e he kakai fefine ‘o e Siasi . . . ‘a e faingamālie ke mau hoko [ko e ní’ihi ke] ma’u kakato ‘a

e ngaahi tāpuaki fakalaumālie ‘o e lakanga fakataula’eikí.

‘E lava ke fakahinohino mo tāpuaki’i fakatāutaha kitautolu ‘i he’etau fakalalakaka ta’engatá [‘i ha’ataui] ma’u ‘a e ngaahi tāpuaki ko ‘ení. He ‘oku mahu’inga ‘a e ngaahi ouaú, ngaahi fuakavá, silá, pea mo e me’afuaki ‘o e Laumālie Mā’oni’oni ki hotau hakeaki’í. ‘Oku lahi fau foki mo ha ngaahi tāpuaki fakafo’ituitui kehekehe ‘o e lakanga fakataula’eikí. ‘Oku ‘omi ‘e he ngaahi tāpuaki ‘o e lakanga fakataula’eikí kia[te] kitautolu ha fakahinohino; fakamaama ‘a ‘etau fakakaukaú; fakalotolahi’i mo ue’i fakalaumālie ‘a kitautolu; pea ‘oku nau ue’i ke tau loto ‘aki. Te tau lava kotoa ke hoko ko ha [ní’ihi] ke ma’u ‘a e ngaahi tāpuaki fakalaumālie ko ‘ení.”⁴

Ne toe fakaongo mai ‘e Sisitā Seli L. Tiu, ‘a ia ne hoko ko ha tokoni ‘i he kau palesitenisi lahi ‘o e Fine’ofá, ‘a e ngaahi akonakí ni: “Sí’i ngaahi tokoua, koe’uhí ‘oku ‘ikai fakanofa ‘a kimoutolu ki he lakanga fakataula’eikí, ko ia ‘e feinga ai ha ní’ihi ke fakalotoa kimoutolu ‘o pehē kuo kákaa’i kimoutolu. ‘Oku nau hala ‘aupito pea ta’emahino kia[te] kinautolu ‘a e ongoongolelei ‘o Sisū Kalaisí. ‘Oku lava ke ma’u ‘a e ngaahi tāpuaki ‘o e lakanga fakataula’eikí ‘e he tangata mo e fefine angatonu kotoa pē. Te tau lava kotoa ‘o ma’u ‘a e Laumālie Mā’oni’oni, ma’u ha fakahā fakafo’ituitui pea fakakoloa’i kitautolu ‘i he tempalé, ‘a ia ‘oku tau hū mei ai kuo “faka-teunga” kitautolu ‘aki ha mālohi. ‘Oku hanga ‘e

‘Oku fakamālohia ‘e he ‘Eikí ‘a e kakai fefine ‘o e Siasí ke nau ngāue ‘i Hono pule‘angá ‘i he taimi ‘oku nau fai ai ha ngaahi fuakava pea tauhi ki aí.

he mālohi ‘o e lakanga fakataula‘eikí ‘o fakamo‘ui, malu‘i mo fakafe‘unga‘i ‘a e mālohi kotoa ‘o e mā‘oni‘oní ‘i hono fakafepaki‘i ‘o e ngaahi mālohi ‘o Sētané. Kae mahu‘inga tahá, ‘e lava ke toki ma‘u fakataha pē ‘e ha tangata mo ha fefine ‘a e kakato ‘o e lakanga fakataula‘eikí ‘i he ngaahi ouau mā‘olunga taha ‘o e fale ‘o e ‘Eikí.”⁵

Ngaahi Ouau, Ngaahi Fuakava, mo e Ngaahi Tāpuakí

‘I hono fokotu‘u ‘e Siosefa Sāmita ‘a e Fine‘ofá ‘i Nāvū ‘i ‘Ilinoisí ‘i he fa‘ahita‘u failau ‘o e 1842, ko hono kau mēmipá ko ha kau fafine kuo ‘osi faitāpuekina ‘aki e

“Te mou ma‘u ha ngaahi tāpuaki pau ‘i he taimi ‘oku mou ‘alu ai ki he temipalé mo fakahoko ‘a e ngaahi ouau fekau‘aki mo e Fale ‘o e ‘Eikí. . . . Te mou ma‘u ‘a e kī ‘o e ‘ilo ki he ‘Otuá. (Vakai, T&F 84:19.) Te mou ‘ilo e founga ke mou hoko ai ‘o tatau mo Iá. Na‘a mo e mālohi ‘o e anga faka-‘Otuá ‘e fakahā ia kiate kimoutolu. (Vakai, T&F 84:20.)”

*‘Eselā Tafu Penisoni
Ensign, Aug. 1985, 10*

ngaahi ouau mo e ngaahi fuakava 'o e lakanga fakataula'eiki. Kuo 'osi papitaiso kinautolu ki hono fakamolemole'i 'o e ngaahi angahalá. Kuo nau 'osi ma'u 'a e me'afuaki 'o e Laumālie Mā'oní'oní, 'o nau ma'u ai 'a e totonu ki he takaua ma'u ai pē 'o e Laumālie pea malava ai ke tataki 'a kinautolu 'e he fakahā fakatāutahá. Kuo nau ma'u 'a e sākalamēnití ko e fakamanatu 'o Sisū Kalaisí pea mo 'enau ngaahi fuakavá. Kuo nau ma'u 'a e ngaahi me'afuaki 'o e Laumālie. Kuo ma'u 'e ha ní'ihí honau ngaahi tāpuaki fakapēteliaké, 'o nau 'ilo'i ai 'a 'enau ngaahi me'afuaki fakafu'ituituí mo e me'a te nau malavá pea mo 'enau kau ki he fale 'o 'Isilelí. Kuo fakamo'ui kinautolu 'e he 'Eiki, fakafiemālie'i pea fakahinohino kinautolu 'o fakatatau mo 'enau ngaahi fie ma'ú, 'enau tuí, pea mo Hono finangaló.

Na'e 'ilo 'a Sisitā 'Ilisapesi 'Ana Uitení, 'a ia na'á ne kau atu ki he fuofua fakataha 'a e

Ilisapesi 'Ana Uiteni Fine'ofá, ki he ongoongolelei kuo fakafoki maí 'i ha ta'u ia 'e 12 kimu'a ai, 'i he 1830. Na'á ne fakamatala kimui 'o pehē, "I he'eku fanongo pē ki hono malanga'i 'o e Ongoongoleleí 'e he kau 'Eletaá, na'á ku 'ilo'i ko e le'o ia 'o e Tauhisipi Leleí." Na'e "papitaiso he taimi pē ko iá," pea papitaiso hono husepānití, 'a Niueli K. Uitení, hili pē ha ngaahi 'aho sí'i mei ai.⁶ 'I he'ene manatu ki he me'a ko 'eni na'e hokó, na'á ne fakamatala ki he ngaahi tāpuaki na'á ne

Na'e lotu 'a 'Amanitā ke ma'u ha tokoni ke tokanga 'i 'aki 'ene tamá.

ma'u 'o fakafou 'i he ouau 'o e papitaisó mo e hilifakinimá 'i he lakanga fakataula'eiki:

Kapau 'oku 'i ai ha ngaahi tefito'i mo'oni kuo nau 'omai kiate au ha mālohi, peá u ako ai ke u mo'ui 'aonga ange, hangē kiate au 'e lava ke u fie foaki 'a e fiefia mo e mālohi ko 'ení ki he ní'ihí kehé; ke u fakahā ange kiate kinautolu hono mahu'inga 'o e Ongoongoleleí kiate au ki mu'a mo e taimi ní, talu mei he taimi ne u tali ai iá mo u ako ke u mo'ui 'aki hono ngaahi fonó. Ne u ma'u 'a e fakahā fō'ou 'i he 'aho ki he 'aho, na'e faka'ilo kiate au 'a e ngaahi me'a lilo na'e kei 'i he fakapo'ulí, fu'u lolotó, 'ikai ala fakamatala 'i

pea 'ikai lava ke mahinó; ko ha tui lahi ki ha mā-lohi fakalangī, ki ha mo'oni ta'efakangatangata 'oku ha'u mei he 'Otua ko e Tamaí.'"⁷

Ngaahi me'afaoaki 'o e Laumālié

Na'e lea 'a Siosefa Sāmita 'i ha fakataha 'a e Kautaha Fine'ofa 'o Nāvuú 'i he 'aho 28 'o 'Epeleli 1842. Na'e makatu'unga e kongā 'o 'ene malangá 'i he ngaahi akonaki 'a e 'Apo-setolo ko Paulá 'i he 1 Kolinitō 12–13 fekau'aki mo e ngaahi me'afaoaki 'o e Laumālié. Na'e fakamamafa'i 'e Siosefa Sāmita 'oku totonu ke muimui 'i he kakai tui kotoa pē 'a e "ngaahi faka'ilongá ni, hangē ko hono fakamo'ui 'o e mahakí, kapusi 'a e ngaahi tēvoló, mo e alā me'a pehē."⁸

Koe'uhí kuo ma'u 'e he kakai fefine 'o e Siasí 'a e me'afaoaki 'o e Laumālié Mā'oni'oni, te nau lava 'o fekumi pea 'e faitāpuekina kinautolu 'aki 'a e ngaahi me'afaoaki hangē ko e "me'afaoaki 'o e leá 'i he ngaahi lea kehekehé, kikité, fakahaá, ngaahi me'a-hā-maí, fakamo'ui 'o e mahakí, fakamatalá 'i 'o e ngaahi lea kehekehé, mo e ngaahi me'a pehé."⁹ 'I hono kotoa 'o e hisitōlia 'o e Siasí, kuo ma'u 'e he kakai fefine 'o e Siasí 'a e ngaahi me'afaoaki 'o e Laumālié pea faka'aonga'i kinautolu ke faitāpuekina honau ngaahi fāmilí mo e ní'ihī kehé.

'I he taimi na'e ako'i ai 'e Siosefa Sāmita 'a e kau Fine'ofá 'i he 'aho 28 'o 'Epeleli 1842, 'o fekau'aki mo e ngaahi me'afaoaki 'o e Laumālié,

na'e 'i ai 'a 'Amanitā Paane Sāmita. Na'á ne 'ilo'i 'a e mo'oni 'ene ngaahi akonakí, he na'e tāpu-aki'i ia 'aki 'a e me'afaoaki 'o e fakahaá 'i he ta'u 'e fā kimu'a ai 'i he taimi na'á ne fie ma'u ai e tokoni 'a e 'Eikí ke fakamo'ui 'ene tama tangatá.

'I he kongā kimui 'o 'Okatopa 1838, na'e fononga ai 'a 'Amanitā mo hono husepāniti ko Ualení, mo 'ena fānaú pea mo e kāingalotu kehe 'o e Siasí ki Misuli 'i he Hihifo Mama'ó. Na'a nau tu'u 'i ha fale ngaohi'anga mahoa'a ke fai ha monomono ki he'enu salioté. Lolotonga 'enu 'i aí, ne 'ohofi 'e ha kau fakatangata 'a e Kāingalotu na'e ngāue 'i he ngaohi'anga mahoa'a 'o nau tāmata'i ha kakai tangata mo ha fānau tangata 'e toko 17 pea lavea 'a e toko 15. Na'e toitoi 'a 'Amanitā, pea 'i he'ene foki maí, na'á ne 'ilo kuo mate 'a Ualeni mo hona foha ko Sātiusí. Na'e lavea lahi 'aupito 'a e foha 'e

Temipale Nāvū 'Ilinoisí

Ko ha kau ngāue ouau he temipalé 'i he sitepu 'o e Temipale Sölekí, 1917

taha, ko 'Alamā. Na'e tau ha fana 'i hono alangá 'o lavea lahi 'aupito. Na'e toki fakamatala 'a 'Amanitā kimui 'o kau ki ha fakahā fakatāutaha na'á ne ma'u 'e lava pē ke fakamo'ui 'ene tamá:

“[Ne u 'i ai 'i he pō fakamanavahē ko iá, mo kinautolu 'i hoku fāmilí ne mālōlō mo kafó, pea ko e 'Otua toko taha pē homau fai fakamo'ui mo e tokoní.]

“A 'eku Tamai Hēvani, 'oku ou tautapa atu, pe ko e hā te u fai? 'Okú ke 'afio mai ki he'eku tamá kuo lavea mo ke 'afio 'i 'a 'eku ta'epotó. 'A

'eku Tamai Hēvani, fakahinohino 'i mu'a au 'i he me'a ke u fai!

“[Pea na'e fakahinohino 'i au 'e ha le'o 'i he me'a ke u fai.]”

Na'e fakahinohino 'i 'a 'Amanitā ke ne ngaohi ha lahe, pe me'a fufulu, mei he efuefu 'o 'enau afí 'o fufulu 'aki e mata 'i kafó. Na'e fakahinohino leva ia ke ne ngaohi ha faito'o 'aki ha konga tupenu mo e lau 'o e 'elemí 'o fakafonu ki he loto mata 'i kafó. I he 'aho hono hokó na'á ne ma'u ha hina me'a fakanamulelei

‘o lilingi ki he mata’i kafó ke fakanonga e mamahi’ia ‘a
‘Alamaá.

“[Ne u lea ange], “Alamā ko ‘eku tama, ‘okú ke tui
na’e ngaohi ‘e he ‘Eikí ho hui kongalotó?’

“‘Io, ‘e fá’ē.’

“‘Sai, ‘e lava ‘e he ‘Eikí ‘o fakatupu ha mé’a ke fetongi
‘aki ho hui kongalotó, ‘ikai ‘okú ke tui te ne lava ia,
‘Alamā?’

“Na’e fehu’i ange leva ‘e he kí’i tamasi’í, ‘Fine’eiki,
‘okú ke pehē ‘e lava ‘e he ‘Eikí?’

“Na’á ku tali ange, ‘Io, sí’eku tama, he kuó ne ‘osi
fakahā mai ia kia[te] au ‘i ha mé’a-hā-mai.’

“Na’á ku fakafo’ohifo lelei leva ia, mo pehē ange:
‘Tokoto lelei peheni pea ‘oua na’á ke toe ngaue, pea
‘e ngaohi mo’ou ‘e he ‘Eikí ha hui kongaloto fo’ou.’

“Ko ia na’e fo’ohifo ai ‘a ‘Alamā ‘i ha uike ‘e nima, kae
‘oua kuo sai lelei—‘o tupu ha hui fo’ou ‘i he konga ko
ia ne mole mei hono hokotanga’anga huí, [ko ha mé’a
fakafo ki he kau toketaá.]

[‘I he ‘aho na’á ne toe ‘alu aí, na’á ku mavahe ai
mei fale ‘o ‘utu vai mo ‘eku fanongo ki he kaikaila ‘a e
fānaú. Na’á ku ilifia ‘o toe lele mai ki fale, pea ‘i he ‘eku
hū atú, na’e ‘osi tu’u ‘a ‘Alamā ‘o punopuna takai holo,
pea na’e kaikaila e fānaú ‘i he’enu ‘ohovalé mo e
fiefiá.”] ¹⁰

Na’e fakahinohino ‘e he ‘Eikí ‘a Sisitā Sāmīta ‘i he
founga ke tokanga’i ‘aki ‘ene tamá ‘o fakafou ‘i he
mé’afaoaki ‘o e fakahaá. Hangē ko ‘Ilisapesi ‘Ana Uiteni
mo ha ni’ihi kehe tokolahi, na’á ne ma’u ‘a e “fiefia
mo e mālohi” pea mo e “fakahā fo’ou ‘o e Laumālié”¹¹
koe’uhí ko ‘ene faivelengá.

*“Ko e feitu’u pē ‘e taha ‘i
he māmaní ‘e lava ke tau
ma’u ai ‘a hono kakato
‘o e ngaahi tāpuaki ‘o e
lakanga fakataula’eikí ko
e tempale mā’oni’oni.
Ko ‘eni pē ‘a e feitu’u te
tau lava ke ma’u ai ‘a e
mé’a te ne fakafe’unga’i
kitautolu ki he hakeaki’i
‘i he pule’anga fakasilesi-
tialé, ‘o fakafou ‘i he
ngaahi ouau
mā’oni’oni.”*

Hāloti B. Lī

*Stand Ye in Holy Places
(1974), 117*

Teunga Toputapú

Na'e kole 'e Siosefa Sāmita ki he kakai fefine faivelenga 'i Nāvuú ke nau tuitui ha teunga toputapu ke faka'aonga 'i 'i he ngaahi ouau 'o e tempalé. Na'e kei hoko pē hono tuitui 'o e teunga faka-tempalé ko ha fatongia 'o e Fine'ofá 'i ha ngaahi ta'u lahi. 'I he 'ahó ni, 'oku kei hokohoko atu pē 'a e 'i ai 'o ha tefito'i fatongia 'o e kakai fefiné fekau'aki mo e teunga tempalé pea mo e kāmēni 'o e tempalé. 'Oku nau ako'i hono faka'apa'apa'i pea mo e founa hono tokanga'i 'o e teunga ko 'ení. 'Oku nau ako'i foki 'a e founa taau 'o hono tui 'o e kāmēni 'o e tempalé. 'E lava ke tali 'e he palesiteni 'o e Fine'ofá 'i he uooti pe kolo takitaha ha ngaahi fehu'i fekau'aki mo hono faka'aonga'i pea mo hono tokanga'i 'o e teunga toputapú ni, 'i ha'anau ngāue 'aki 'a e tohi tu'utu'uni lolotonga 'o e Siasí. Ko hono tauhi 'i he anga faka'apa'apa 'o e teunga toputapú, ko ha faka'ilonga ia 'o e faka'apa'apa ki he ngaahi tāpuaki 'o e tempalé.

Ngaahi Tāpuaki 'o e Tempalé

Ko e taha 'o e ngaahi taumu'a na'e fokotu'u ai 'e he 'Eikí 'a e Fine'ofá ke teuteu'i Hono ngaahi 'ofefiné ki he ngaahi tāpuaki ma'ongo'onga 'o e lakanga fakataula'eikí 'oku ma'u 'i he ngaahi

ouau mo e ngaahi fuakava 'o e tempalé. Na'e hanganaki fiefia atu 'a e kau fafine 'i Nāvū he taimi ko iá ki he 'osi hono langa 'o e tempalé, he na'a nau 'ilo'i, 'o hangē ko ia ne palōmesi 'aki 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá kia Meesi Filitingi Tomisoní, 'e 'omi kinautolu 'e he 'enitaumení "mei he fakap'ulí ki ha maama fakafo."¹²

Na'e fakahā 'e he 'Eikí 'a e ngaahi me'á ni ki he Kāingalotu 'i Ketilani 'i 'Ohaioó, 'i he Palōfita ko Siosefa Sāmitá: "Na'á ku fai kiate kimoutolu ha fekau ke mou langa ha fale, 'a ia ko e fale 'oku ou loto ke fakakoloa'i ai 'a kinautolu kuó u filí 'aki 'a e mālohi mei 'olunga."¹³ Na'á Ne tala'ofa ke foaki ki he Kāingalotu faivelengá ha "ngaahi tāpuaki 'o liunga lahi,"¹⁴ pea na'á Ne fakahā 'e hoko 'a e tempalé "ko ha potu ke fakafeta'i ai 'a e kāingalotu kotoa pē, pea . . . mo ha potu ke ako'i ai 'a kinautolu kotoa pē kuo ui ki he ngāue fakafaifekau 'i honau ngaahi uí mo e ngaahi lakanga kehekehe kotoa pē; koe'uhí ke fakahaohaoa'i 'a kinautolu 'i he 'ilo'i 'o 'enau ngāue fakafaifekau, 'i he tefito'i fakakaukau, 'i he tefito'i mo'oni, pea 'i he tokāteline, 'i he ngaahi me'a kotoa pē 'oku kau ki he pule-anga 'o e 'Otuá 'i he māmaní."¹⁵

Na'e toe fekau 'e he 'Eikí 'a e Kāingalotú ke langa ha tempale 'i Nāvū, peá Ne folofola te Ne toe fakafoki 'i ai 'a e "kakato 'o e lakanga fakataula'eikí" mo "fakahā 'i ai ['Ene] ngaahi ouau".¹⁶

Na'e fetokoni'aki 'a e kau Fine'ofá 'i he teuteu ki he ngaahi ouaú ni mo 'enau ngaahi fuakava 'e fakahokó. Na'a nau tokoni ki hono langa 'o e tempalé, ako mei he Palöfitá pea nau feako'aki 'iate kinautolu 'i he ngaahi fakataha 'a e Fine'ofá, nau fetauhi'aki 'i he 'ofa faka-Kalaisí, mo feinga ke nau mo'ui mā'oni'oni ange.

'I he ofi ke 'osi hono langa e tempalé, na'e ui ha kau fafine 'e toko 36 ke nau hoko ko e kau ngāue ouau 'i he tempalé. Ko e manatu 'eni ki ai 'a 'Ilisapesi 'Ana Uiteni, ko e taha 'o e kau fuofua ngāue ouaú: "Ne u foaki 'eku mo'uí, hoku taimí mo 'eku tokangá ki he misiona ko iá. Na'á ku ngāue ta'etuku he

Tempalé 'i he 'aho kotoa pē 'o a'u pē ki hono toki tāpuní."¹⁷

Na'e fakahā 'i he ngaahi ouau 'o e lakanga fakataula'eiki lahi angé 'a ia ne ma'u 'e he Kā-ingalotú 'i he Tempale Nāvuú, "'a e mālohi 'o e anga faka-'Otuá."¹⁸ 'I hono tauhi 'e he Kāinga-lotú 'enau ngaahi fuakavá, na'e fakamālohia mo tokoni'i kinautolu 'e he mālohi ko 'eni 'i honau ngaahi 'ahi'ahi 'i he ngaahi 'aho mo e ngaahi ta'u ne hanga mei mu'a (vakai ki he vahe 3).

'I he Siasí he 'ahó ni, 'oku kei hokohoko atu pē 'a e ngāue 'a e hou'eiki fafine mo tangata 'i he tempalé 'i māmani kotoa 'o nau ma'u 'a e mālohi 'i he ngaahi tāpuaki ko ia 'e toki lava pē ke ma'u 'o fakafou 'i he ngaahi ouau 'o e

Na'e 'i ai ha fuakava 'i he vā 'o 'Ātama mo 'Ivī ke na ngāue fakataha.

temipalé. Hangē ko e lea ‘a Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmīta, ko e Palesiteni hono hongofulu ‘o e Siasí, “Ko e faingamālie ia ‘o e hou’eiki fafine ‘o e Siasí ni ke ma’u ‘a e hakeaki ‘i ‘i he pule’anga ‘o e ‘Otuá pea ma’u ‘a e mafai mo e mālohi ko e ngaahi kuini mo e kau taula’eiki fefine.”¹⁹

Siosefa Filitingi Sāmīta

Ko e Lakanga Fakataula’eikí ‘i ‘Api

‘Oku tokoni e kau Fine’ofá ‘i hono fakamālohia ‘o e ‘apí mo e fāmīlī, ‘o lava ke fakakakato ai ‘a e taha ‘o e ngaahi tefito ‘i taumu’a ‘o e

lakanga fakataula’eikí. Na’e pehē ‘e ‘Eletā Lāsolo M. Nalesoni ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Ua, “Kuo toe fakafoki mai ‘a e mafai ‘o e lakanga fakataula’eikí ke lava ‘o [sila’i] e ngaahi fāmīlī ke ta’engata.”²⁰ Na’e toe akonaki foki mo ‘Eletā Lisiate G. Sikoti ‘o e Kōlomu ‘o e Toko Hongofulu Mā Uá ‘o pehē: “Ko e fāmīlī mo e ‘apí ‘a e fakava’e pe makatu’unga ‘o e mo’ui mā’oni’oni. Ko e mālohí ‘a e lakanga fakataula’eikí, pea ko e laine ‘o e mafai ‘o e lakanga fakataula’eikí ‘a e founa kuo fokotu’u ‘e he ‘Eikí ke pou pou ‘i ‘aki ‘a e fāmīlī.”²¹ ‘Oku tokoni ‘a e Fine’ofa ‘i he ngāue ni ‘aki hono tokoni ‘i e hou’eiki fafine mo honau ngaahi fāmīlī ke nau mo’ui ‘aki ‘a e ongoongolelé ‘i ha founa ‘e lava ke nau ma’u

PAPULĀ B. SĀMĪTA

Palesiteni Lahi hono Hongofulu ‘o e Fine’ofá

“Lolotonga ‘oku kei ma’u ‘a e fale ‘i mei he lakanga fakataula’eikí mo ha kau taki ‘i he Fine’ofá kuo uiui ‘i ‘e he ‘Eikí ‘i he ue ‘i ‘a e Laumālie, ‘oku ‘i ai ha ma’u’anga fakahinohino fakalangi ‘a e kakai fefine ‘o e Siasí ke fakahoko ‘aki ‘a e ngāue ‘oku ‘anautolu ke faí, pea ‘oku ‘omi ‘e he Kautahā ha founa ke fakakakato ‘aki ‘a e ngāue ko iá.”

Barbara B. Smith

Ensign, Mar. 1983, 23

'Oku tokoni 'i 'e he Fine'ofá 'a e kakai fefiné 'i he'enua lehilehi 'i 'enua fānaú.

ai 'a e ngaahi tāpuaki 'o e lakanga fakataula-eikí kuo 'osi talá'ofa maí.

Husepāniti mo e Uaifi

Na'e pehē 'e 'Eletā Tāleni H. 'Oakesi 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá: ["Ko e tumutumumu mo e mā'olunga taha 'o e tu'unga fakaefefiné mo e fakaetangatá 'oku 'i he fuakava fo'ou mo ta'engata ia 'o e malí 'i he vaha'a 'o ha tangata mo ha fefine. Ko e vā fetu'utaki pē 'eni 'oku iku ki he hakeakí'í. Hangē ko e akonaki 'a e 'Aposetolo ko Paulá, "'Oku 'ikai ai 'a e tangatá kae 'i he fefiné, pea 'oku 'ikai ai 'a e fefiné kae 'i he tangatá, 'i he 'Eikí.'" ²² "'Oku fakamo'oni ki ai 'a e folofola 'o

ono'ahó 'i he fakamatala ki he ngaahi mali 'i he fuakavá 'i he vaha'a 'o 'Ēpalahame mo Selá, 'Aisake mo Lepeká, mo Sēkope mo Lesielí. 'Oku ha'i fakataha 'e he ngaahi ouau 'o e silá 'a e husepāniti mo e uaifi, ha'i kinaua ki he'ena fānaú, pea ki he'ena Tamai 'i Hēvaní. Na'e hoko atu e lea 'a 'Eletā 'Oakesí, "Ko ia ai, ko e taumu'a tatau . . . 'i he'etau ngaahi kōlomu 'o e lakanga fakataula'eikí pea . . . 'i he'etau ngaahi Fine'ofá ke 'omi fakataha 'a e tangatá mo e fefiné 'i he mali toputapu pea mo e ngaahi fetu'utaki fakafānili 'oku iku ki he mo'ui ta'engatá, "ko e me'a'ofa 'oku mahu'inga taha 'i he ngaahi me'a'ofa kotoa pē 'a e 'Otuá.'" ²³

'I he taimi 'oku tāpuaki'i 'aki ai ha husepāniti mo ha uaifi 'a e faingamālie ke na hoko ko ha mātu'á, 'okú na 'inasi 'i ha fatongia molu-malu ke tokoni'i 'ena fānaú ke mahino kiate kinautolu mo nau ma'u 'a e ngaahi ouau mo e ngaahi fuakava 'o e lakanga fakataula'eikí. ²⁴

Na'e tā 'e he'etau 'uluaki ongomātu'á, 'a 'Ātama mo 'Ivi, ha sīpinga 'o e fefakafalala'aki pea mo ha vā fetu'utaki 'o e uouangatahá 'i he'ena akonekina 'ena fānaú. Na'e akonaki 'a 'Eletā Pulusi R. Makongikí 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'o pehē:

"Na'e 'ikai ko 'Ātama pē na'e kau 'i he ngaahi me'a ni. . . .

"Na'e kau pē mo 'Ivi. Na'á ne fanongo ki he ngaahi me'a kotoa pē na'e lea 'aki 'e 'Ātamá. Na'á ne lea 'o kau ki 'he'eta maumaufonó,' ki

he 'fiefia 'o hota huhu'í, ki he 'hako' te na ma'ú, pea ki he 'mo'ui ta'engata' 'a ia 'e 'ikai ke na ma' u tautau toko taha pē, ka 'oku fakatatali ma' u pē ki ha tangata fakataha mo ha fefine.

Na'á ne fakatou lotu mo 'Ātama; na'á na fakatou fakafeta'i ki he huafa 'o e 'Eikí; na'á na fakatou akonekina 'ena fānaú; na'á na fakatou ma' u fakahā; pea na'e fekau 'e he 'Eikí kiate kinaua fakatou'osi ke na hū pea tauhi kiate ia 'i he huafa 'o Sīsū Kalaisí 'o ta'engata."²⁵

Kuo poupou 'a e kau palōfita mo e kau 'apōsetolo 'o e ngaahi 'aho kimui ní ki he ngaahi husepānití mo e uai'í ke nau muimui 'i he sīpinga ko 'ení 'i honau ngaahi 'apí: "Tū'unga 'i ha palani fakalangi, 'oku 'a e ngaahi tamaí ai ke nau pule'í honau fāmilí 'i he 'ofa mo e mā'oni'oni pea ko honau fatongia ke tokonaki 'a e ngaahi fie ma' u 'o e mo'uí pea mo ha malu'í ma'a honau ngaahi fāmilí. Ko e tefito'í fatongia 'o e ngaahi fa'eé ke lehilehi'í hake 'a 'enau fānaú. 'I he ngaahi fatongia toputapú ni, 'oku ha'isia ai 'a e ngaahi tamaí mo e ngaahi fa'eé ke nau fetokoni'aki ko ha kaungā ngāue tu'unga tatau. Ka 'e fie ma' u ke fai ha liliu fakafo'ituitui ia 'o ka hoko ha faingata'a'ia fakaesino, mate, pe ko ha toe ngaahi tūkunga kehe. 'Oku totonu ai ke tokoni 'a e kāinga ofí 'i hano fie ma' u."²⁶

'Oku muimui 'a e Kāingalotu kotoa 'i he māmaní 'i he fale'í ni 'i ha ngaahi founa faingofua kae mālohi. 'Oku fakataha'í mai 'e he husepānití mo e uai'í 'a 'ena fānaú ke nau lotu mo lau

folofola. 'Oku fokotu' u 'i he ngaahi 'api lahi ha feitu' u makehe—mahalo ko ha funga laupapa pē—ke tauhi ai 'enau ngaahi folofolá mo e ngaahi tohi ma' u'anga tokoni kehe 'a e Siasí. 'Oku nau ako'í 'a e ongoongoleléi 'i he lea mo hoko ko e fa'ifa'itaki'anga. 'Oku nau tokoni ki he' enau fānaú ke nau teuteu ke ma' u e ngaahi tāpuaki 'o e temipalé, ngāue fakafaifekau taimi kakato, fokotu' u hanau ngaahi 'api 'onautolu pē, pea hokohoko atu 'enau ngāue 'i he Siasí. 'Oku totonu ke nau hangē pē ko 'Ātama mo 'Ivī, 'o nau vahevahe 'a e ngaahi fatongia ke faiako, ke lotu, ke tokoni, pea ke hū ki he 'Eikí.

'Oku hoko he taimi 'e ni'íhi 'a e ongo'í tuēnoa 'a ha husepāniti pe uai'í 'i he ngaahi fatongia ni koe'uhí he kuo te'eki fai 'e hono hoá ha ngaahi fuakava pe kuo 'ikai ke ne tauhi e ngaahi fuakava kuó na fakahokó. Na'a mo e ngaahi taimi pehení, 'oku 'ikai fie ma' u ke ongo'í tuēnoa 'a e kau mēmipa faivelenga ia 'o e fāmilí. 'Oku faitāpuekina mo fakamālohia kinautolu 'o fakafou 'i he ngaahi ouau 'o e lakanga fakataula'eikí kuo nau 'osi ma' u pea mo e ngaahi fuakava ko ia 'oku nau tauhí. 'E lava foki ke nau kole ke tokoni mai e kau mēmipa 'o e kāinga ofí mo e Kāingalotu kehé pē.

Kau Fafine Tāutahá mo e Lakanga Fakataula'eikí

'Oku tokolahi e Kāingalotu 'o e Siasí kuo te'eki ai pē ke nau mali. 'Oku tāutaha honau

ni'ihī ko e mate 'a hono hoá, li'aki ia, pe vete. 'E fai-
tāpuekina 'a e kāingalotú ni 'o hangē ko e kāingalotu
kotoa pē 'o e Siasí, 'i he'enu kei tauhi faivelenga 'enu
ngaahi fuakavá mo fai 'a ia kotoa te nau lavá ke feinga
ke nofo 'i ha fāмили ta'engata. 'E lava ke nau fiefia 'i he
ngaahi tāpuaki, mālohi, mo e ivi tākiekina 'o e lakanga
fakataula'eikí 'i he'enu mo'uí mo honau ngaahi 'apí
'o fakafou 'i he ngaahi ouau kuo nau má'ú pea mo e
ngaahi fuakava ko ia 'oku nau tauhí.

Na'e fakamatala 'a 'Eletā Tāleni H. 'Oakesi ki he faive-
lenga 'a 'ene fá'eé, 'a ia ná'á ne uitou kei sí'i pē. Na'e 'ikai
ke ne lau 'okú ne toko taha he kuó ne sila ki hono huse-
pānití; kae kehe, ná'á ne 'ohake toko taha pē 'ene fānu
'e toko tolú. Ko e manatu 'eni 'a 'Eletā 'Oakesi ki aí:

*"Kuo pau ke ohi hake 'i he loto 'o e fefine kotoa pē" ha ongo'i 'oku
nau kau ki he Fine'ofá (Poiti K. Peeká).*

*“'Oku ou lotua ke
mafola 'i he Siasí kotoa
[ha] laumālie 'o e hoko 'o
tahá, pea ke hoko ia ko ha
'ulungāanga 'o e Kau
Palesitenisí 'o e Ngaahi
Siteikí mo e Ngaahi
Fakataha Alēlea Mā-
'olungá, Kau Pīsopelikí,
[Kau Faiako Faka'apí],
kae tautautefito ki he
ngaahi kōlomu mo e
ngaahi houalotu 'o e
Siasí, koe'uhí ke lava 'o
nau taha kotoa pē, 'o
hangē ko e folofola 'a e
Fakamo'uí, ke hangē ko
'Ene taha mo 'Ene
Tamaí.”*

Tēvita O. Makei

*The Conference Report,
Apr. 1937, 121–22;
peá ne lau ki he Sione 17:21*

“Ne mālōlō ‘eku tangata‘eikí ‘i hoku ta‘u fitú. Ko e lahi taha au ‘i ha kí‘i fānau iiki ‘e toko tolu ne feinga ‘emau fine‘eiki uitoú ke ohi haké. ‘I hono fakanofu au ko e tikoní, na‘á ne fakahā mai ‘ene fiefia ke ‘i ai ha taha ma‘u lakanga fakataula‘eiki ‘i homau ‘apí. Ka ne kei tataki pē ‘e he Fine‘eikí e fāmilí, kau ai hono ui pe ko hai ‘e lotu he‘emau tū‘ulutui fakataha he pongipongí. . . .

“‘I he mālōlō ‘eku tangata‘eikí, ne tokanga‘i leva he‘eku fa‘eé homau fāmilí. Na‘e ‘ikai hano fatongia fakataula‘eiki, ka ‘i hono tu‘unga ko ia pē ‘oku mo‘ui ‘i he ongomātu‘á, na‘á ne hoko ai ko e ‘ōfisa pule ‘i hono fāmilí. Ka ‘i he taimi tatau pē, na‘á ne faka‘apa‘apa‘i kakato ma‘u pē ‘a e mafai fakataula‘eiki ‘o ‘emau pīsope mo e toenga ‘o e kau taki faka-Siasí. Na‘e pule

ia ki hono fāmilí, ka nau pule kinautolu ki he Siasí. . . .

“Na‘e ‘ikai veiveiua ‘a e fa‘ē uitou na‘á ne ohi hake kinautolú fekau‘aki mo e natula ta‘engata ‘o e fāmilí. Na‘á ne faka‘apa‘apa‘i ma‘u pē e tu‘unga ‘o ‘emau tamaí kuo pekiá. Na‘á ne feinga pē ke ‘i homau ‘apí. Na‘á ne talanoa ki he ta‘engata ‘o ‘ena mali temipalé. Na‘á ne fa‘a fakamanatu mai e loto ‘o ‘emau tamaí ki he me‘a ke mau fai ke mau ‘ilo ai e tala‘ofa ‘a e Fakamo‘uí ke mau lava ai ‘o hoko ko ha fāmilí ‘o ta‘engata.”²⁷

Na‘e fakamatata mo ha tangata ‘e taha ki hono pule‘i ‘e he‘ene fa‘eé honau ‘apí: “Lolotonga ‘eku teuteu ke u ‘alu ‘o ngāue fakafaifekau taimi kakató, na‘e mavahe ‘eku tangata‘eikí mei homau ‘apí mo e Siasí.

PAPULĀ W. UINITĀ

Palesiteni Lahi hono Hongofulu Mā Taha ‘o e Fine‘ofá

[“‘Oku ou loto, mo faka‘amu, ke tau taha pē, ‘o taha fakataha mo e lakanga fakataula‘eikí ‘i he ngāue mo hono langa hake e pule‘anga ‘o e ‘Otuá ‘i heni he ‘ahó ni pea fakamafola atu ‘a e fiefia ‘o e ongoongoleléi kiate kinautolu ‘oku nau fie ma‘u iá. Ko Hono pule‘angá ‘eni. ‘Oku ‘i ai hotau fatongia ma‘ongo‘onga ke vahevahe ia mo e ni‘ihi kehé.]”

Barbara W. Wender

I the Conference Report, Apr. 1990, 62; pe Ensign, May 1990, 47.

Na'e faingata'a kiate au ke u mavahe mei 'api 'i ha ta'u 'e ua 'i he ngaahi tūkunga ko 'ení, ka na'á ku 'alu. Pea lolotonga 'eku ngāue ma'á e 'Eikí 'i ha fonua mama'o, ne u 'ilo'i 'a e mālohi 'o 'eku fa'eé 'i homau 'apí. Na'á ne fie ma'u pea hounga kiate ia 'a e tokanga mavahe na'á ne ma'u mei he kau tangata na'a nau ma'u 'a e lakanga fakataula'eikí— 'a 'ene tamaí mo e ngaahi tuonga'ané, 'ene ongo faiako faka'apí, mo e kau tangata kehe pē 'i he uōtí. Neongo ia, na'e ma'u hono mālohi lahi tahá mei he 'Eikí tonu pē. Na'e 'ikai fie ma'u ia ke ne tatali ki ha 'a'ahi ange ke ne ma'u ai 'a e ngaahi tāpuaki 'o e lakanga fakataula'eikí 'i hono 'apí, pea 'i he taimi ne mavahe atu ai e kau 'a'ahí, na'e 'ikai ke nau mavahe kinautolu mo e ngaahi tāpuaki. Tupu mei he'ene tauhi faivelenga ki he ngaahi fuakava na'á ne fai 'i he vai 'o e papitaisó pea 'i he temipalé, na'á ne ma'u e ngaahi tāpuaki 'o e lakanga fakataula'eikí 'i he'ene mo'uí 'i he taimi kotoa pē. Na'e 'oange 'e he 'Eikí 'a e ue'i fakalaumālie mo e mālohi kiate ia na'e 'ikai te ne malava ke ma'ú, pea ne 'ohake ha fānau 'oku nau tauhi he taimí ni 'a e ngaahi fuakava tatau pē na'á ne tokoní 'i ia.'²⁸

Na'e mahino ki he kau fafiné ni ko 'enau ma'u ko ia 'o e mālohi mo e tokoni mavahé, na'e fakafou ia 'i he ngaahi fuakava kuo nau fai mo nau tauhi.

T he Siasí, 'oku ngāue fakataha 'a e kakai tangatá mo e kakai fefiné 'i he uouangataha.

Ko e Ngāue 'i he Siasí

Ko kinautolu kotoa pē 'oku nau ngāue 'i ha lakanga 'i he Siasí 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 'oku nau fai ia 'i he malumalu 'o e tataki mo e mafai 'o kinautolu 'oku nau ma'u e ngaahi kī 'o e lakanga fakataula'eikí, hangē ko e kau pīsopé mo e kau palesiteni fakasiteikí. Na'e fokotu'u e sīpinga ko 'ení 'i he Fine'ofá 'i he 'uluaki fakataha 'a e Fine'ofá. 'I hono fakahinohino 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'a 'Eletā Sione Teila 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, na'á ne hilifaki tahataha hono ongo nimá 'i he 'ulu 'o Sisitā 'Ema Sāmitá mo hono ongo tokoní, ko Sisitā Sela M. Kilivileni mo 'Ilisapesi 'Ana Uitení. Na'á

ne tāpuakí 'i ke tataki 'a kinautolu 'i he 'enau ngāue. Tālu mei ai mo e ngāue 'a e kau fafine kuo nau ngāue 'i he ngaahi fatongia 'i he Fine'ofá, pea 'i he ngaahi fatongia kehe pē he Siasí, pea mo 'enau hoko ko e kau faiako 'a'ahí, 'i he mafai 'o kinautolu 'oku nau ma'u e ngaahi kī 'o e lakanga fakataula'eikí.

Na'e pehē 'e Palesiteni Poiti K. Peeka, ko e Palesiteni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá:

“Oku ngāue 'a e Fine'ofá 'o fakataau mo e fakahinohino 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí, he ko e ngaahi mafai pe lakanga kotoa pē 'i he siasí ko e konga kinautolu 'o e lakanga fakataula'eikí ni.' Na'e fokotu'u ia “i he sipinga 'o e lakanga fakataula'eikí.' . . .

'Oku 'ilo'i 'e he Hou'eiki Tangatá 'oku nau kau ki ha kōlomu 'o e lakanga fakataula'eikí. Neongo ia, 'oku tokolahi ha kakai fefine 'oku nau fakakaukau ko e Fine'ofá ko ha kalasi pē ke nau ō ki ai. Kuo pau ke fakaili 'i he loto 'o e fefine kotoa pē ke nau ma'u 'a e ongo tatau 'oku nau kauki he Fine'ofá ka 'oku 'ikai ko ha'anau 'alu pē ki ha kalasi.”²⁹

'Oku fokotu'utu'u 'e he ngaahi kōlomu 'o e Lakanga Fakataula'eikí 'a e kakai tangatá 'i ha feohi fakatokoua ke nau tokoni, ke nau ako mo fakahoko honau ngaahi fatongia, pea ke ako e ngaahi tokāteline 'o e ongoongolelé. 'Oku fakahoko 'e he Fine'ofá 'a e ngaahi taumu'a tatau pē ko 'ení ma'á e kakai fefine 'o e Siasí.

“Oku mālohi mo ivi lahi 'a e kakai fefine 'o e Siasí [ni]”
(Kōtoni B. Hingikeli).

'Oku kau 'a e kakai fefine kotoa pē 'i he Siasí ki he Fine'ofá, na'a mo e taimi 'oku 'i ai ai hanau ngaahi fatongia kehe 'o faingata'a ai ke nau 'alu ki he ngaahi fataka kotoa pē 'a e Fine'ofá. 'Oku kei hokohoko atu pē hono tokanga'i mo ako'i kinautolu 'o fakafou 'i he feohi fakatokoua 'a e Fine'ofá.

Uouangatahá: “Kuo Pau ke Ngāue Fakataha Kotoa”

'I he Siasí 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 'oku fie ma'u ke fefakamālohia'aki mo fepoupouaki 'a e kakai

tangata mo fefiné pea nau ngāue fakataha 'i he uouangataha. Na'e folofola 'a e 'Eikí, "Ke mou taha pē; pea kapau 'oku 'ikai te mou taha, 'oku 'ikai 'a'aku 'a kimoutolu."³⁰

Na'e akonaki 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitā 'o pehē, "Kuo pau ke ngāue fakataha kotoa, he ka 'ikai, he 'ikai lava ha ngāue."³¹ Peá ne tā ha sīpinga 'aki 'ene ngāue fakataha mo e ní'ihī kehé. Na'e manatua mo mahu'inga'ia 'a Sisitā 'Ilisa R. Sinou 'i he sīpingá ni 'i hono kotoa 'o 'ene mo'uí. Na'á ne vahevahe ia mo e kau taki fakalotofonua 'o e Siasí 'i he taimi na'e toe fokotu' ai 'a e Fine'ofá 'i 'Iutaá. Na'á ne ako 'aki 'oku totonu "ke ma'u [e he kau pīsopé] 'a e fakahā tatau" mo e Fine'ofá 'o hangē pē ko Siosefa Sāmita mo e Fine'ofá 'i Nāvuú. Na'á ne ako 'aki foki 'o pehē "he 'ikai lava ke 'i ai 'a e Fine'ofa takitaha . . . ta'ekau ai e fale'i [a e pīsopé]."³²

Na'e manatu'i 'e Sisitā Patisepa W. Sāmita 'a e ngaahi akonaki mo e tā sīpinga 'a Siosefa Sāmitā 'i he taimi ne hoko ai ko e palesiteni lahi hono fā 'o e Fine'ofá. Na'á ne fakahinohino e kau Fine'ofá ke nau ngāue mo 'enua kau taki lakanga fakataula'eikí 'i he uouangataha. Na'á ne pehē: "'Oku tau faka'amu 'i he loto fakatō-kilalo ke fua totonu 'a e ngaahi uui'i 'oku fai mai 'e he 'Eikí kiate kitautolú, pea ke lava ke tau tali lelei 'ení, te tau fie ma'u 'a e tui mo e poupou 'a e Kau Palesitenisi 'Uluaki 'o e Siasí, Kau 'Aposetoló, kau palesiteni 'o e Ngaahi

Siteikí mo e Kau Pīsopé, 'a ia 'oku tau ongo'i ma'u pē ke tau poupou'i, pea ma'u 'a e holi ke ngāue mo kinautolu 'i he uouangataha."³³

Kuo tolonga mai 'a e sīpingá ni 'i ha ngaahi ta'u lahi. Na'e pehē 'e Palesiteni Heneli B. 'Aealingi, ko e tokoni 'i he Kau Palesitenisi 'Uluakí, "Ko ha kongá faka'ofó'ofa 'e taha 'o e tukufakaholo 'o e Fine'ofá 'oku hāsino ma'u pē ia 'i he founga kuo faka'apa'apa'i ai 'e he lakanga fakataula'eikí 'a e Fine'ofá mo ma'u 'a e faka'apa'apa meiate kinautolú."³⁴

'I he kamata ngāue 'a Sisitā Papulā W. Uunitā ko e palesiteni lahi hono hongofulu mā taha 'o e Fine'ofá, na'e kole ange ki ai 'a Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí, 'a ia ne lolotonga tokoni 'i he Kau Palesitenisi 'Uluakí, ke ne fakatahataha 'i 'a e kau fafine na'e ngāue 'i he Fine'ofá, Kau Finemuí, mo e Palaimelí ke nau taha 'i he malumalu 'o e lakanga fakataula'eikí. Na'e 'ilo'i 'e Sisitā Uunitā ko e uouangatahá 'oku "'ikai ko e ngāue fakataha pē 'a e hou'eiki fafiné, ka koe kau hoa ngāue kitautolu mo e hou'eiki tangata ma'u lakanga fakataula'eikí. Ko e ngaahi hoa ngāue kitautolu."³⁵

Na'e pehē 'e Sisitā Uunitā na'e 'ikai fuoloa mei hono ui ia ko e palesiteni lahi 'o e Fine'ofa mo e kole ange 'a 'Eletā Tāleni H. 'Oakesi ke na fakataha. Kuo kole ange ke ne teuteu'i ha fakamatala ma'á e Siasí 'o kau ki ha me'a na'e mahu'inga, pea na'á ne ongo'i pē ke 'omi ha fakamatala mei he kau fafine taki 'o e Siasí.

Na'á ne fakahā 'a 'ene faka'apa'apa mo e hounga'ia 'i he 'ilo mo e ngaahi fakakaukau 'a Sisitā Uinitāá, pea mo hono ue'i ia ke ne kole mo faka'aonga'i 'ene tokoní.

Ne toki ako 'aki 'e Sisitā Uinitā kimui 'o pehē 'oku fie ma'u ke fetokoní'aki 'a e kakai tangata mo e kakai fefine 'i he Siasí 'i he ngāue. Na'á ne pehē, "Ne u 'ilo'i ko e taimi 'oku fakaafe'i ai koe ki ha fakatahá, 'oku 'ikai ko hano fakaafe'i koe ke ke ha'u 'o lāunga 'i ho'o ngaahi palopalemá, ka 'oku fakaafe'i koe ke ke ha'u mo ha ngaahi founga ke fakalelei'i 'aki. Pea 'e toki lava leva ke mou talanoa ki ha ngaahi fakakaukau ke vakai'i pe ko e hā e me'a 'e 'aongá. 'Oku 'amanaki mo fie ma'u 'e he kau taki lakanga fakataula'eikí 'a e fakakaukau 'a e kakai fefine 'o e Siasí. 'Oku fie ma'u ke tau mateuteu pea ke tau tokoni kiate kinautolu."³⁶

'Oku 'ilonga 'a e uouangataha 'o e taumu'á 'i he ngaahi fakataha alēlea 'a e Siasí. 'I he fefakaongoongo'aki 'a e hou'eiki tangata mo fefine 'i he ngaahi fakataha alēlea ko 'ení, fefakumi ki he tataki 'a e Laumālié, pea ngāue 'i he uouangatahá, 'oku nau ma'u 'a e ue'i fakalaumālie ke 'ilo'i e founga ke feau 'aki e ngaahi fie ma'u 'a e ní'ihí fakafo'ituítui mo e ngaahi fāmilí. Na'e folofola 'a e 'Eikí 'o pehē, "Ko e potu ko ia 'oku fakataha ai 'a e toko ua pe toko tolu 'i hoku hingoá, 'o kau ki ha me'a 'e taha, vakai, te u 'i honau lotolotonga 'o kinautolu."³⁷

Na'e vahevahe 'e Palesiteni Tōmasi S. Monisoni, ko e Palesiteni hono hongofulu mā ono 'o e Siasí, ha sippinga 'o e me'a 'e lava ke hoko 'i he taimi 'oku ngāue fakataha ai 'a e kau Fine'ofá mo e kau ma'u lakanga fakataula'eikí 'i he ngāue 'a e 'Eikí:

["I he 'aho 24 'o 'Aokosi [1992] na'e ha'aki ai e Matangi ko 'Aniteluú 'i he matāfanga fakatonga 'o Folōlita ko Maiemí. Ne laka hake he maile 'e uangeau he houá e mālohi 'o e matangi. . . . Ne 'auha ha ngaahi 'api 'e valu mano fitu afe, pea mole ha 'api 'e 150,000. . . .

"Ne fokotu'utu'u fakavavevave hake 'e he kau taki fakalotofonua 'o e lakanga fakataula'eikí mo e Fine'ofá ke fakafuofua'i 'a kinautolu na'e laveá mo e maumu'á pea tokoni ki he fakamā'opo'opó. Ne laka hake he toko nima afé 'a e kulupu Siasi ngāue tokoni 'e tolu ne nau ngāue fakataha mo e kakai ne uesia 'e he faingata'á, 'o nau tokoni ki hono monomono ha ngaahi 'api 'e toluafe, falelotu faka-Siu, falelotu Penite-kosi, mo ha 'apiako 'e ua."³⁸

"Ngāue Fakataha mo e Lakanga Fakataula'eikí": Fale'i Fakalaumālie mei he kau Palōfita 'o e Ngaahi 'Aho Kimui Ní

Kuo lea e kau palōfita 'o e ngaahi 'aho kimui ní 'o kau ki he ngaahi tāpuaki 'oku ha'u ki he Siasí pea ki he ngaahi fāmilí 'i he taimi 'oku ngāue fakataha ai 'a e kau ma'u lakanga fakataula'eiki pea mo e kau Fine'ofa faivelengá.

Na'e pehē 'e Palesitēni Sīpenisā W. Kimipolo, ko e palesitēni hono hongofulu mā ua 'o e Siasī, "'Oku 'i ai ha mālohi 'i he kautahā ni [‘o e Fine'ofā] kuo te'eki ai faka'aonga'i kakato ke fakamālohia e ngaahi 'api 'o Saioné mo langa hake 'a e Pule'anga 'o e 'Otuá—pea he 'ikai pē hoko ia kae 'oua kuo fakatou mahino ki he hou'eiki fafiné mo e lakanga fakataula'eikí 'a e vīsonē 'o e Fine'ofā."³⁹

Na'e fakamatala fakanounou'i 'e Palesitēni Siosefa Filitingi Sāmita 'a e vā fetu'utaki 'i he Fine'ofā mo e ngaahi kōlomu 'o e lakanga fakataula'eikí 'o pehē:

"'Oku nau [‘a e kau fafiné] fakahoko 'enau ngaahi fakataha'anga pē 'anautolu, hangē ko e Fine'ofā, 'a ia kuo foaki ai kiate kinautolu 'a e mālohi mo e mafai ke fakahoko ha ngaahi me'a ma'ongo'onga lahi. . . .

"Kuo ui 'e he 'Eikí 'i he'ene fakakaukau fakapotopotó 'etau kau fafiné ke nau hoko ko ha kau tokoni ki he Lakanga Fakataula'eikí. Tupu mei he'enua fie kaungā ongo'í, loto 'ofā, mo e angalelei, kuo 'afio hifo 'a e 'Eikí kiate kinautolu mo foaki kiate kinautolu 'a e ngaahi ngafa mo e fatongia ke nau tokanga'i 'a e faingata'a'ia mo e loto mamahí. Kuó ne fakahinohino 'a e hala ke nau muimui aí, peá ne foaki kiate kinautolu 'a e kautaha ma'ongo'onga ni 'a ia 'oku nau ma'u ai 'a e mafai ke ngāue 'i he malumalu 'o e fakahinohino 'a e kau pīsope 'o e ngaahi uōtí pea 'i he ma'uma'uluta mo e kau pīsope 'o e ngaahi

uōtí, 'i hono tokanga'i hotau kakaí 'i he me'a fakalaumālie mo fakatu'asinó fakatou'osi."⁴⁰

Na'e vahevahe 'e Palesitēni Kōtoni B. Hingikeli 'a e ngaahi me'á ni mo e kau Fine'ofā 'i he taimi na'á ne hoko ai ko e Palesitēni hono hongofulu mā nima 'o e Siasī:

"Tuku mu'a ke u fakahā atu kiate kimoutolu ngaahi tuofāfine, 'oku 'ikai ke mou fika ua 'i he palani 'a 'etau Tamai ki he fiefia ta'engatā pea mo e tu'umālie 'a 'Ene fānaú. Ko ha kongā mātu'aki mahu'inga mo'oni kimoutolu 'o e palani ko iá.

"Ka ne ta'e 'oua kimoutolu he 'ikai lava ke ngāue 'a e palani ni. Ka ne ta'e 'oua kimoutolu 'e movete e palani ni. . . .

"Ko e 'ofefine fakatāutaha kimoutolu 'o e 'Otuá, kuo fakakoloa 'aki ha tāpuaki fakalangi. 'Oku 'ikai fie ma'u ke ke fakakikihí 'i ho tu'unga ko iá. . . .

". . . 'Oku mālohi mo ivi lahi 'a e kakai fefine 'o e Siasí [ni]. 'Oku 'i ai hanau tu'unga fakatakimu'a mo fai fakahinohino, ko ha laumālie pau 'o e tau'atāinā, ka 'oku nau fiefia 'i he'enua hoko ko ha kongā 'o e pule'anga ko 'eni 'o e 'Eikí, pea mo 'enua [ngāue fakataha] mo e lakanga fakataula'eikí 'i hono paotoloakí."⁴¹

“Kau Tauhi ‘o e ‘Apí”

*Ko hono Fokotu‘u, Lehilehi‘i
mo Malu‘i ‘o e Fāmilí*

*“Ko ha uiui‘i faka‘ei‘eiki makehe ke
hoko ko ha fefine anga mā‘oni‘oni lolotonga
‘a e ngaahi kuonga faka‘osi ‘i he māmaní, ki mu‘a
pea hā‘ele ‘angaua mai ‘a hotau Fakamo‘uí. . . . Kuo
tuku ia ‘i heni ke tokoni ‘i hono fakakoloa‘i, malu‘i,
pea mo le‘ohi e ‘apí—‘a ia ko e tefito‘i fa‘unga
faka‘ei‘eiki taha ia ‘i he sosaietí.*

Sipenisā W. Kimipolo

O LE AIG O SE FOLAFOLA LALOLAG

O LE AU PERESITENE SILI MA LE AUFONO A APO
O LE EKALESTIA A IESU KERISO O LE AU PAI

O I MATOU, O LE AU PERESITENE SILI MA LE AUFONO A Aposetolo e Toseselulua O Le Ekalesia a Iesu Keriso o le Au Paia o Aso e Gata Ai, matou te fa'itino atu ma le faamaoni, o le faaiipooga i le va o se ali'i ma se tamaiti, ua faauaina e le Atua, ma o le aiga o le totomagaletu lea o le faafuaga a Le Fofa, mo le tasmuga e faavavau o Lana fanau.

O TAGATA UMA—tane ma le fafine—ua fofoaina i le faatusa o le Atua. O'i latou taitoatasi o se atali po o se atafine apaga faacelerale a ni matua faalelei, ma o lea ua tofua ai ma se

le Ali'i" (Salam a latou fanau mea e mara latou a le Atua ma aveve te nonofo atu i le Atua.

O LE AIGA ua ali'i ma le tam

“Kau Tauhi ‘o e ‘Apí” Ko hono Fokotu‘u, Lehilehi‘i mo Malu‘i ‘o e Fāmili

Na‘e tu‘u ‘a Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli, ko e Palesiteni hono hongofulu mā nima ‘o e Siasí ‘i mu‘a he kau fafine ‘o e Siasí ‘i ha fakataha lahi ‘a e Fine‘ofá na‘e fai ‘i he ‘aho 23 ‘o Sepitema, 1995. Na‘á ne fakahā ‘a e hounga kiate ia ‘a e faivelenga mo e ngāue mālohi ‘a e kakai fefine ‘o e Siasí—‘a e kei talavou‘u mo e matu‘otu‘á, ‘osi mali pe te‘eki malí, kinautolu ‘oku ‘i ai ‘enau fānaú mo kinautolu ‘oku hala he fānaú. Na‘á ne fakahā ange ‘a e ngaahi faingata‘a lahi ‘oku nau fehanganagai mo iá, peá ne fai ange ha fakalotolahi, fale‘i, mo ha fakatokanga ke tokoni kiate kinautolu ‘i hono fakahoko honau ngaahi fatongiá pea fiefia ‘i he mo‘uí. ‘I he faka‘osi‘osi ‘ene leá, na‘á ne pehē:

Kōtoni B. Hingikeli

“Koe‘uhí ko e fu‘u lahi pehē fau ‘o e ngaahi faka‘uhinga ‘oku lau pē ko e mo‘oní, fu‘u lahi mo e taki hala‘i e kakai ‘o fekau‘aki mo e ngaahi tu‘unga mo‘uí pea mo e ngaahi me‘a ‘oku mahu‘ingá, fu‘u lahi mo e fakatauelé ‘o fakautuutu māmālie ai pe‘a e

faiangahala ‘a e māmaní, kuo mau ongo‘i ai ke tomu‘a ‘oatu ha fakatokanga. Ko ia ‘oku ‘oatu ai meiate kimautolu ko e Kau Palesitenisí ‘Uluakí mo e Fakataha Alēlea ‘o e Kau ‘Apose-tolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá ha fanongonongo ki he Siasí pea ki māmani ko ha fakalahi ki heni, ke fakahā mo fakapapau‘i ‘a e ngaahi tu‘unga mo‘uí, ngaahi tokāteline, mo e ngaahi ngāue ‘oku felāve‘i mo e fāmili‘a ia kuo toutou lea ‘aki ‘e he kau palōfitá, kau tangata kikite, mo e kau tangata ma‘u fakahā ‘o e siasí ni ‘i he kotoa ‘o hono hisitōliá.”¹ Na‘á ne toki lau leva ‘a e “Ko e Fāmili: Ko ha Fanongonongo ki Māmani.” Ko e fuofua taimi ‘eni na‘e lau ai ‘a e fanongonongó ki he kakai.

Na‘e fakahā ‘e he Kau Palesitenisí ‘Uluakí mo e Kōlomu ‘o e Kau ‘Apose-tolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá ‘i he fanongonongó “ko e fiefia ko ia ‘i he mo‘uí fakafāmili‘oku meimeie ke toki a‘usia pē ia ‘i he taimi kuo langa ai ‘a e fāmili ‘i he ngaahi akonaki ‘a e ‘Eiki ko Sīsū Kalaisí. “Oku nau “fakahā heni ‘i he loto mālu‘ia, ko e mali ‘i he vā ‘o ha tangata mo ha

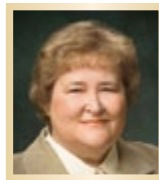
fefine na'e tu'utu'uni ia 'e he 'Otuá pea ko e fāmilí ko e uho ia 'o e palani 'a e Fakamo'uí ki he iku'anga ta'engata 'o 'Ene fānaú. "'Oku nau fakamanatu ki he husepānití mo e uaiif 'a hona "fatongia toputapu ke na fe'ofa'aki mo fetauhi- 'aki pea ki he'ena fānaú foki."²

Hangē ko hono fakamamafa'i 'e he hingoa 'o e fanongonongó, na'e pulusi ia ke hoko "Ko ha Fanongonongo ki Māmani"—ke fakamanatu ki he kakai kotoa pē, kau ai e kau taki 'o e ngaahi pule'angá, 'a e mahu'inga ta'engata 'o e fāmilí. Hili ha māhina 'e valu mei hono fakahā 'o e fanongonongó, na'e lea 'a Palesitēni Hingikeli 'i ha konifelenisi mo e kau faiongoongó 'i Tokiō Siapani. Na'á ne pehē: Ko e hā 'oku mau fai ai he taimí ni 'a e fanongonongo ko 'eni fekau'aki mo e fāmilí? Koe'uhí he 'oku fai hono 'ohofi 'o e fāmilí. Kuo movete 'a e ngaahi fāmilí 'i he feitu'u kotoa pē 'i māmani. Ko e feitu'u ke kamata ai hono fakalelei'i e nofo 'a e sosaieti ko 'api. 'Oku fai 'e he fānaú 'a e kongā lahi 'o e me'a 'oku ako'i kiate kinautolú. 'Oku mau feinga ke ngaohi 'a māmani ke hoko ko ha feitu'u lelei ange 'aki hono fakamālohia ange 'o e fāmilí."³

'Oku fakahā 'e he ngaahi fakamo'oni 'a e Kau Fine'ofá 'oku fakalahi atu 'aki ki he hoko 'a hono fakamatala'í ko 'eni 'o e tokātelinē ko ha fanongonongo ki he māmani hono kotoa, ka 'oku 'uhingamālie ia ki he fāmilí takitaha mo e tokotaha fakafó'ituitui kotoa pē 'i he Siasí. Kuo ongo 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'i

he fanongonongó ki he loto 'o e kakai fefiné 'i he ngaahi tūkunga kotoa pē.

Na'e 'i he Tāpanekale 'i Sōleki 'a Sisitā Papulā Tomisoni, 'a ia na'e uiui'i kimui ko ha

Papulā Tomisoni

tokoni 'i he kau palesitenisī lahi 'o e Fine'ofá, 'i he taimi na'e lau ai 'e Palesitēni Hingikeli 'a e fanongonongó. Ko 'ene manatu 'eni ki aí, "Ko ha me'a faka'ofa'ofa ia. Na'á ku ongo'i 'a e mahu'inga 'o e pōpoakí. Na'á ku fakakaukauloto 'o pehē, 'Ko ha fakahinohino lelei 'eni ma'á e mātu'á. Ko ha fatongia mamafa foki ia ki he mātu'á.' Ne u ki'i fakakaukau 'oku 'ikai ha'ane kaunga kiate au he 'oku te'eki ke u mali pea 'ikai ha'aku fānau. Ka ne toe vave pē ['eku fakakaukau hake, "Ka 'oku 'i ai 'ene kaunga kiate au. Ko e mēmipa au 'o ha fāmilí. Ko ha 'ofefine au, tuofefine, mehikitanga, tokoua, fakafotu pea mo ha mokopuna fefine au. 'Oku 'i ai hoku ngaahi fatongia—mo ha ngaahi tāpuaki—koe'uhí ko e mēmipa au 'o ha fāmilí. Neongo kapau ko au pē 'oku kei mo'ui 'i hoku fāmilí, 'oku ou kei hoko pē ko e mēmipa 'o e fāmilí 'o e 'Otuá, pea 'i ai hoku fatongia ke fakamālohia e ngaahi fāmilí kehé."⁴

Na'e 'i he Tāpanekalé foki mo Sisitā Poni D. Pākini, 'a ia ne hoko ko e palesitēni lahi hono hongofulu mā fā 'o e Fine'ofá, 'i he taimi na'e lau ai 'e Palesitēni Hingikeli 'a e fanongonongó. Ko 'ene manatu 'eni ki aí: "Na'e lōngonoa 'a e

*"[Ko e] ngaahi fa'éé, ko e mafu mo e mo'ui ia 'a ha fāmili pē:
(Sēmisi E. Fausi).*

ha'ofangá ka ne 'i ai ha ongo'i fiefia; ko ha tali ne pehē,
'Io—'oku fie ma'u tokoni 'a homau ngaahi fāmili!' 'Oku
ou manatu'i 'eku ongo'i na'e tonu mo'oni ia. Ne lelenoa
pē hoku lo'imamtá. 'I he'eku vakai ki he kau fafine hoku
tafa'akí, ne hangē ne nau ongo'i e me'a tatau pē. Ne lahi
fau e me'a ne hā he fanongonongó pea 'ikai ai ke u fa'a
tatali ke ma'u hano tatau pea ako ia. 'Oku fakapapau'i
mai 'e he fanongonongó 'a e faka'e'i'eiki 'o e hou'eiki
fafiné. Mo u fakakaukau atu ki hono fuofua 'omi ia ki he
kakai fefine 'o e Siasí 'i he fakataha lahi 'a e Fine'ofá."⁵

Ko e hā ne fili ai 'e he Kau Palesitenisí 'Uluakí ke
lau 'a e fanongonongo ki he fāmili 'i ha fakataha lahi 'a
e Fine'ofá? Hili hono lau 'e Palesiteni Hingikelí, na'á
ne 'omi ha tali ki he fehu'i ko iá. [Na'á ne pehē ki he

*“Oku mau kole atu ai
ki he mātu'á ke fai mu'a
honau lelei tahá 'i hono
ako'i mo ohi hake 'enau
fānaú 'i he ngaahi tefito'i
mo'oni ko ē 'o e ongo-
ongolelé te ne 'ai ke nau
mālohi ma'u ai pē 'i he
Siasí. Ko e 'apí ko e
fakava'e'anga ia 'o e
mo'ui angatonú, pea he
'ikai ha toe fa'ahinga
me'a ia te ne lava ke
fetongi pe fakahoko hono
ngaahi fatongia mahu-
'inga ki hono fakahoko 'o
e fakatongia ko 'eni kuo
tuku mei he 'Otuá.”*

*Kau Palesitenisí 'Uluakí
(Kōtoni B. Hingikelí,
Tōmasi S. Monisoni,
Sēmisi E. Fausi)*

Liahona, Tisema 1999, 1

kau Fine'ofá, "Ko e kau tauhi kimoutolu 'o e 'apí. Ko kimoutolu 'oku mou fá'ele'í 'a e fānau. Ko kimoutolu 'oku mou lehilehi'í hake mo fokotu'u 'a e ngaahi 'ulungāanga 'i he'enau mo'uí. 'Oku 'ikai mo ha toe ngāue 'e ofi ange ki he faka-'Otuá ka ko hono tokanga'í 'o e ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine 'o e 'Otuá.]"⁶

Ne fakalahi atu ki ai 'e Palesiteni Sēmisi E. Fausi, ko e tokoni ua 'o Palesiteni Hingikelií, 'aki e fakamatala ko 'ení: "Na'e taau pē ke fuofua lau ia ['a e fanongonongó] 'i he fakataha lahi

Na'e ma'u 'e he ngaahi foha 'o e kau 'Anitai-Nifai-Lihai 'a 'enau fu'u tui lahi mei he ngaahi akonaki 'a 'enau ngaahi fa'éé (vakai, 'Alamā 56:47).

fakakātoa 'a e Fine'ofá, he ko kimoutolu ngaahi fa'éé, ko e mafu mo e mo'uí ia 'a ha fāmilī pē."⁷

Ko Hano "Toe Fakapapu'í 'o e Ngaahi Tu'unga Mo'uí, Ngaahi Tokāteliné, mo e Ngaahi Founa Ngāué"

Na'e 'ikai ke fo'ou 'a e ngaahi akonaki ia 'i he fanongonongo ki he fāmilī 'i he 1995. Hangē ko e lea na'e fai 'e Palesiteni Hingikelií, ko ha'anau "toe fakapapu'í 'o e ngaahi tu'unga mo'uí, ngaahi tokāteliné, mo e ngaahi founa ngāué."⁸ Ko e "uho ia 'o e palani 'a e Faka-mo'uí" kimu'a peā Ne fakatupu 'a e māmaní.⁹

Na'e ako 'aki 'e Sisitā Suli B. Peki, ko e palesiteni lahi hono hongofulu mā nima 'o e Fine'ofá, 'o pehē: "'Oku tau ma'u 'i he Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní hono fakalangi 'o e fāmilī 'a ia 'oku makatu'unga 'i he Fakatupú, Hingá, mo e Fakalelé. Na'e 'omi 'e hono Fakatupu 'o e māmaní ha feitu'u ke nofo ai e ngaahi fāmilī. . . . Na'e 'omi 'e he Hingá ha founa ke tupulaki ai 'a e fāmilī. . . . 'I he Fakalelé 'oku malava ai ke sila'í fakataha e fāmilī ke ta'engata."¹⁰

Kuo tauhi mo'oni 'e ha kakai fefine mo e kakai tangata faivelenga ki hono fakalangi ko 'eni 'o e fāmilī mo nau muimui ki he ngaahi tu'unga mo'uí, ngaahi tokāteliné, mo e ngaahi founa ngāue ko 'ení 'i he taimi kotoa pē na'e

‘i māmani ai ‘a e ongoongolelei. Na’e hoko “etau Fa’ē nāunau’ia ko ‘Ivi” mo ‘etau “Tamai ko ‘Ātamá” ko e ongo taki ki he’ena fānaú, ‘o na ako’i kiate kinautolu ‘a e “fiefia ‘o hota huhu’í, pea mo e mo’ui ta’engata ‘a ia ‘oku foaki ‘e he ‘Otuá kiate kinautolu kotoa pē ‘oku talangofuá.”¹¹ Na’e fakapapau’i ‘e Lepeka mo ‘Aisake he ‘ikai mole ‘a e ngaahi fuakava mo e ngaahi tāpuaki ‘o e lakanga fakataula’eikí mei hona fāmilí.¹² Na’e lava ke tauhi ‘e ha uitou ‘i he kolo ko Salifatí ‘a ‘ene tama tangatá koe’uhi ko ‘ene tui ke muimui ‘i he palōfita ko ‘Ilai-siaá.¹³ Na’e tau ha kau talavou loto to’a ‘e toko uaafe onongofulu ke malu’i honau ngaahi fāmilí, ‘o nau falala ki he palōmesi ‘enau ngaahi fa’ee “‘e fakahaofi kinautolu ‘e he ‘Otuá.”¹⁴ ‘I he kei si’i ‘a Sīsū Kalaisí, na’e “tupulaki ‘a e potó [‘iate Ia] mo e lahí, pea na’e ‘ofeina ia ‘e he ‘Otuá mo e tangatá,” pea na’e tauhi Ia ‘aki ‘a e ‘ofa mo e tokanga ‘a ‘Ene fa’ee, ‘a Mele, pea mo hono husepānití, ko Siosefa.¹⁵

‘I hono toe fakafoki mai ‘o e ongoongolelei, ne tupulaki e mahino ‘a e kāingalotu ‘o e Siasí ‘i mu’á ki hono mahu’inga ‘o e fāmilí.¹⁶ Ne ‘ilo’i ‘e he Kāingalotú ‘e lava ke nau ma’u ‘a e ngaahi ouau mo e ngaahi fuakava ‘o e temipalé ‘a ia ‘e ha’i ‘aki honau fāmilí ki he ta’engatá ‘aki e mālohi ‘o e lakanga fakataula’eikí. Ne hanga ‘e he tala’ofá ni ‘o fakamālohia e Kāingalotú ‘i hono fakahoko honau ngaahi fatongia ko e ngaahi foha mo e ngaahi ‘ofefine ‘o e ‘Otuá.

Na’e mahino kia Lepeka, ‘oku ‘i heni mo e tamaio’eiki ‘a ‘Ēpalahamé, ‘a hono mahu’inga ‘o e mali ‘i he fuakavá (vakai, Sēnesi 24:1–28).

Na’e fakalotolahi’i ‘e he kau taki ‘i mu’a ‘o e Fine’ofá ‘a e kau fafiné ke tuku ‘enau tokangá ‘i honau fāmilí. Na’e ‘ikai ‘aupito pē ha fānau ia ‘a Sisitā ‘Ilisa R. Sinou, ko e palesiteni lahi hono ua ‘o e Fine’ofá. Ka neongo ia, na’á ne ‘ilo’i ‘a e mahu’inga ‘o e ivi tākiekina ‘o ha fa’ē. Na’á ne fale’i e kau Fine’ofá, “‘Ai ke hoko ko ho’omou ‘uluaki ngāué ‘a hono fakahoko homou ngaahi fatongia ‘i ‘apí.”¹⁷ Na’e akonekina ‘e Sisitā Sina D. H. ‘Iongi, ko e palesiteni lahi hono tolu ‘o e Fine’ofá ‘a e kau fafiné ke “ngaohi ‘a e ‘apí ke hoko ko e feitu’u ke fakama’unga ki ai ‘a e tokangá, ko e feitu’u ‘e nofo ai ‘a e laumālie ‘o

e 'ofá, melinó mo e uouangatahá, pea mo e 'ofa faka-Kalaisí 'o 'ikai teitei 'i ai ha fakakaukau 'e nofo'ia 'e ha kovi."¹⁸

Na'e tā 'e Mele Filitingi Sāmita ha sīpinga 'o e fa'ē mālohi mo 'ofá. Ko e manatu 'eni 'a 'ene tama ko Siosefa F. Sāmitá, 'a ia ne hoko ko e palesiteni hono ono 'o e Siasí:

“'Oku ou kei lava pē 'o manatu 'i 'eku fa'éé 'i he ngaahi 'aho 'i Nāvuú. 'Oku ou manatu 'i ha 'aku mamata ki hono 'oatu fakavave ia mo sí'ene fānau faingata 'a 'iá ki ha vaka lafalafa mo e fanga kí 'i me'a pē ko ē na'e lava ke ne to'o mei honau falé 'i he kamata ko ia hono pomu e kolo ko Nāvuú 'e he kau fakatangá. 'Oku ou manatu 'i e faingata 'a 'ia 'a e Siasí 'i aí pea 'i he fononga ki he Ngaahi Nofó'anga 'i he Fa'ahita'u

Momokó, 'i he vaitafe Misulí, pea mo e anga 'o sí'ene lotua 'a sí'ene fānau mo hono fāmilí 'i he fononga fakaongosiá ni. . . 'Oku ou kei lava pē 'o manatu 'i 'a e ngaahi faingata 'a ne hoko 'i he'emaui feinga ke hiki fakataha mo e Nofó'anga 'o 'Isilelí, 'o hiki mai ki he ngaahi tele'a 'o e 'otu mo'ungá ni, ta'e 'i ai ha fanga pulu toho fe'unga ke nau toho 'a e ngaahi salioté; pea 'ikai foki 'i ai ha fa'ahinga founga ia ne mei lava ke ma'u ai 'a e fanga pulu toho ko ia ne fie ma'ú, na'á ne faka'ioke fakataha ai 'a e fanga pulu fe'ine mo e fanga kí 'i 'uhiki 'i pulú, ha 'i fakataha ha ongo salioe, pea mau kamata fononga mai ki 'Iutaá ni 'i he tu'unga kovi mo masivesiva ko iá, ka ne pehē mai 'e he'eku fine'e'iki—' 'E fakaava 'e he 'Eiki 'a e halá; 'ka 'e anga fēfē [Ha'ane] fakaava

PONI D. PĀKINI

Palesiteni Lahi hono Hongofulu Mā Fā 'o e Fine'ofá

“Kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku ou lotu ke hoko ki he mātu'a mo e kau taki 'o e Siasí ni, ke nau ongo 'i e 'ofa 'a e 'Eiki [i he'enaui mo'ui] 'i he'enaui tokanga 'i faka'aho e fānau 'a e Tamai Hēvaní. . . 'Oku ou fakaafe 'i kimoutolu ke mou tui 'a e pulupulu 'o e manava 'ofá, [ke fālute homou fāmilí 'e he] 'ofa haohaoha 'a Kalaisí.”

Bonnie D. Parkin

Liahona, Sune 2006, 61, 65

‘a e hala ‘oku ‘ikai ‘ilo ‘e ha tahá. . . ‘Oku mou pehē ‘oku ‘i ai ha ivi ‘o e me‘á ni ki he ‘atamaí? ‘Oku mou pehē ‘e toe lava ‘o ngalo ‘iate au e sipnga ‘a ‘eku fa‘eé? He ‘ikai; ‘e ma‘uí‘uí ma‘u ai pē ‘a ‘ene tuí mo ‘ene sipinga leleí ‘i he‘eku manatú. Ko e hā leva ha‘aku fakakaukau! ‘I he he‘aki kotoa ‘o ‘eku mānavá, pea mo e ongo kotoa ‘i he‘eku mo‘uí, ‘oku ‘alu hake ia ki he ‘Otuá ‘i he fakafeta‘i kiate Ia ‘i he hoko ‘a ‘eku fa‘eé ko ha Tokotaha Mā‘oní‘oní, ‘i he‘ene hoko ko ha fefine mei he ‘Otuá, ‘o haohaoa mo faivelenga, pea mo ‘ene loto ke fekukí mo e maté kae ‘oua na‘á ne lavakí‘i ‘a e falala ne fai kiate iá; ‘a ‘ene fie fekukí mo e masivá mo e faingata-‘a‘ia ‘i he toafá kae kei feinga pē ke ne pukepuke fakataha hono fāmilí ‘o ‘ikai nofo ‘i Papilone. Ko e fa‘ahinga laumālie ia na‘á ne nofo‘ia ia mo sí‘ene fānaú.”¹⁹

Ngaahi Fatongia Fakatu‘asinó mo e Ngaahi Ngāue ‘Oku Ta‘engata

‘Oku tokoni ‘a e ngaahi kōlomu ‘o e Lakanga Taula‘eiki Faka-Melekisētekí ki he hou‘eiki tangatá ke fakahoko honau ngaahi fatongia ko e foha, tokoua, husepāniti, mo e tamai, ‘o fenāpasi ia mo e ngaahi tefito‘i mo‘oni ta‘engata fekau‘aki mo e natula toputapu ‘o e ‘apí mo e fāmilí. ‘Oku tokoni ‘a e Fine‘ofá ki he hou‘eiki fafiné ke fakahoko honau ngaahi fatongia ko

e ‘ofefine, tokoua, uaifi, mo e fa‘ē. Kuo fepou-pouaki ma‘u ai pē ‘a e kau Fine‘ofá ‘i he ngaahi ngāue ‘oku fai ke fakamālohia e ngaahi fāmilí, ako e ngaahi poto fakangāue ke fakalalakaka ai honau ngaahi ‘apí, pea ngaohi honau ‘apí ko ha feitu‘u ‘e lava ke nofo‘ia ‘e he Laumālie.

Ko Hono Lehilehi‘i ‘o e Ngaahi Fāmilí

Ko ha fa‘ē ‘ofa ‘a Sisitā Sina D. H. ‘Tongi mo lehilehi‘i fānau, pea na‘á ne ako‘i ki he kau Fine‘ofá ‘a e ngaahi tefito‘i mo‘oni ko ia na‘á ne fakahinohino ia ‘i he‘ene ngaahi ngāue ‘i ‘apí. Na‘á ne fale‘i ‘o pehē: “Kapau ‘oku ‘i hen

‘Oku tokoni ‘i ‘e he Fine‘ofá ‘a e ngaahi fa‘eé ‘i honau ngaahi tufakanga toputapú.

'E lava ke teuteu 'i 'e he ngaahi fa'ée mo e ngaahi kui fefiné 'a 'enau fānau fefiné mo e makapuna fefiné ke nau hoko ko ha ni 'ihi ke fai 'a e lehilehi'í.

ha fa'ē 'e toko taha 'oku 'ikai te ne akonaki'i mo fakahinohino'i totonu 'ene fānau, 'oku ou kole atu ke ke fai mu'a ia. Ui ho'o fānau ke nau ha'oha'o takai 'iate koe . . . pea ke lotu mo kinautolu. . . . Fakatokanga ki he fānau 'o kau ki he ngaahi kovi 'oku 'ākilotoa 'a kitautolú . . . koe'uhí ke 'oua na'á ma'u kinautolu 'e he ngaahi kovi ni, ka nau tutupu hake 'i he anga mā'oni'oni pea 'i he haohaoa 'i he 'ao 'o e 'Eiki. ²⁰ Na'á ne akonaki foki 'o pehē: "Faive-lenga 'i he ngaahi fatongia kotoa 'o e mo'uí, 'i ho'omou hoko ko e ngaahi fa'ē mo e uaií.

. . . Tau tokanga ke fakapotopoto 'etau leá ke fanongo 'etau fānau ikí, 'o tau faka'ehi'ehi mei he fakaangá, . . . pea tanumaki 'a e ngaahi 'ulu-ngāanga mā'olunga ange 'o hotau natulá, 'a ia 'oku ngalingali te nau hiki'i hake, fakalelei'i mo fakama'a e lotó. . . . 'Oku totonu ke tau feinga lahi 'aupito ke akonekina e fānau 'o Saioné ke nau faitotonu, angama'a, angatonu mo tauhi taimi 'i he kotoa honau ngaahi fatongiá, pea ke nau fa'a ngāue pea tauhi e 'aho Sāpaté ke mā'oni'oni. . . . 'Oku totonu ke 'oua 'aupito na'a teitei lea 'aki 'e he ngaahi fa'ée ha lea 'e

.. ————— ..

fakatupu maumau ki hono husepānití ke fanongo ki ai e fānaú, he 'oku nau fakatokanga 'i lelei ha ngaahi me'a 'oku hoko. Fakahū ki honau 'atamai kei si'i mo pelepele- ngesí ha ngaahi fakakaukau 'oku lelei, peá ke ngāue 'aki ma'u pē 'a e tefito'i mo'oní kae 'ikai ko e tu'utu'uní, 'o mou fokotu'u ai ma'amoutolu ha koloa 'i he langí."²¹

'I he hoko 'a Sisitā Patisepa W. Sāmita ko e palesiteni lahi hono fā 'o e Fine'ofá, na'á ne 'ilo'i 'a e fie ma'u ke fakamālohia e ngaahi fāmílí, ko ia na'á ne fokotu'u ai ha ngaahi lēsoni ako fakafa'ē ma'á e kau Fine'ofá. Na'e kau he ngaahi lēsoní 'a e fale'i ki he nofo malí, tokanga'i 'o e fa'éé kimu'a pea fā'ele'i ha pēpeé, pea mo e 'ohake 'o e fānaú. Na'e poupou'i 'e he ngaahi lēsoni ko 'ení 'a e ngaahi akonaki 'a Palesiteni Siosefa F. Sāmita 'o kau ki hono tokoni'i 'e he Fine'ofá 'a e kakai fefiné 'i honau ngaahi fatongia 'i 'apí:

"Ko e fē pē ha feitu'u 'oku 'i ai ha mūnoa pe si'i ai e mahinó fekau'aki mo e fāmílí, ngaahi fatongia 'o e fāmílí, pea fekau'aki mo e ngaahi tufakanga 'oku totonu ke 'i aí pea 'oku totonu ke 'i he vā 'o e husepānití mo e uaiifí pea 'i he vā 'o e mātu'á mo e fānaú, 'oku 'i ai 'a e houalotú ni pe 'oku ofi ai, pea makatu'unga mei he ngaahi fakakoloa mo e ngaahi fakahinohino fakalaumālie 'oku ma'u 'e he houalotú ni, 'oku nau mateuteu ai ke nau fai ha fakahinohino 'o fekau'aki mo e ngaahi fatongia mahu'inga ko iá. Ko e fē pē ha feitu'u 'oku 'i ai ha fa'ē fo'ou, 'oku te'eki ai ke ne ma'u 'a e taukei 'oku totonu ke ne ma'u ke lehilehi'i mo tauhi ha'ane tama, pe ke 'ai hono 'apí ke lelei mo manakoa mo fakalata kiate ia mo hono husepānití, 'oku 'i ai 'a e houalotú ni, 'i hano ngaahi kongá, ke fai ha fakahinohino ki he fa'ē fo'ou ko iá, pea mo

"Ko e taimi [pē] . . . ne fakau ke mālohi fau ai 'a e ngaahi fakatauelé mo e ngaahi 'ahi'ahi kiate aú, ko e fuofua fakakaukau pē 'eni ne ake 'i [hoku lotó]: Manatu'i e 'ofa 'a ho'o fa'éé. Manatu'i si'ene tou'anga ma'aú. Manatu'i si'ene fie feilaulau'i 'a 'ene mo'ui koe'uhí ke ke lelei aí. Manatu'i e me'a ne ne ako'i koe ki ai 'i ho'o kei si'i. . . . Na'e hoko 'eku ongo'i si'eku fa'éé ko ha malu'i, ko ha 'ā vahevahe 'iate au mo e 'ahi'ahi."

Siosefa F. Sāmita

Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasí: Siosefa F. Sāmita (1998), 41.

'Oku 'i ai ha fatongia toputapu 'o e ngaahi fa'ēē mo e ngaahi tama'i ke ako 'i mo lehilehi 'i 'enau fānaú.

tokoni ke ne fakahoko hono ngaahi fatongiá pea mo fakahoko lelei ia. Pea ko e fē pē 'oku si'i ai ha taukei ki hono fakahoko hano fafanga'i fakanatula pea mo fafanga 'aki e me'atokoni totonu ki he fānaú, pe 'oku 'i ai ha fie ma'u ke fai ha fakahinohino fakalaumālie totonu mo ha me'atokoni fakalaumālie ki he fānaú, 'oku 'i he houalotu ma'ongó'onga 'o e Fine'ofa 'o e Siasi 'o Sisu Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní pea mo e ngaahi houalotu 'a e ngaahi fa'ē mo e ngaahi 'ofefine 'o Saioné, ha ni'ihi kuo 'osi mateuteu ke nau fakahoko 'a e fakahinohino ko iá."²²

'Oku 'ikai fakangatangata pē 'a e malava ko ia ke lehilehi'i e fānaú ki he kakai fefine 'oku 'i

ai 'enau fānaú. Na'e pehē 'e Sisitā Seli L.Tiu: "I ha ngaahi 'uhinga ko e 'Eiki pē 'okú Ne 'afio'í, na'e fie ma'u ai ha hou'eiki fefine 'e ni'ihi ke nau tatali kae toki ma'u ha fānaú. 'Oku 'ikai fa'a faingofua 'a e tatali ko 'ení ki ha fefine angatonu. Ka 'oku 'ikai to'o atu 'e he taimitē-pile 'a e 'Otuá ia ma'atautolú 'a 'etau holi fakanatula ke lehilehi'i mo 'ofá. Ko ia 'oku 'i ai ha ni'ihi kuo pau leva ke nau kumi ha ngaahi founga kehe ke fakakakato 'aki honau loto ke tauhi mo 'ofa'í ha fānaú. Pea 'oku 'ākilotoa kitautolu 'e he ni'ihi 'oku fie ma'u ke 'ofa'í mo tatakí."²³

'Oku ma'u 'e he kakai fefine 'i he Siasí 'a e ngaahi faingamālie ke lehilehi'i ha ni'ihi 'i he'enau ma'u 'a e ngaahi uiui'i ke hoko ko ha kau taki mo ha kau faiakó, pea mo e taimi 'oku nau hoko ai ko e kau faiako 'a'ahí. 'Oku foaki 'e ha hou'eiki fefine 'e ni'ihi 'a e 'ofa fakafa'ēē mo e ivi tākiekina mā'á ha fānaú na'e 'ikai ke nau fā'ele'i. 'Oku fa'a tāimu'a ma'u pē 'a e kakai fefine te'eki malí 'i he ngaahi ngāue pehení, 'o nau faitāpuekina ai e mo'ui 'a e fānaú 'oku nau fie ma'u e ivi tākiekina 'o e kau fefine anga mā'oni'oní ki he lelei. Taimi 'e ni'ihi 'oku fai hokohoko e tauhi ko 'ení 'i ha ngaahi 'aho lahi, ngaahi uike, mo lauita'u. Kuo fakahaofi 'e he hou'eiki fefine ha fānaú tokolahi mei he fakatu'utāmaki fakaelotó, fakalaumālié, mo fakatu'asinó 'i he'enau ngāue tokoni ta-esiokitá pea mo 'enau tui fakatāutahá.

*Ngaohi 'a 'Api ke Hoko ko ha Senitā ke
Ma'u Ai 'a e Mālohi*

Talu mei he ngaahi 'aho ne fuofua fokotu'u ai e Fine'ofa 'i Nāvū 'i Illinoisī, mo e fakataha 'a e hou'eiki fafiné ke ako ki honau ngaahi fatongia 'o e 'ofá mo e ngāué. Kuo nau ako 'a e ngaahi poto ke tokoni kiate kinautolu 'i hono fakatupulaki 'o e tuí mo e mā'oni'oni fakatāutahá, fakamālohia honau ngaahi fāmili mo ngaohi honau ngaahi 'apí ke hoko ko ha ngaahi senitā ke ma'u mei ai 'a e mālohi fakalaumālié, mo tokoni 'i 'a e faingata'a'ia. Kuo nau 'osi fakaaonga 'i 'a e ngaahi tefito 'i mo'oni 'o e mo'ui fakapotopotó mo e fakafala pē kiate kita 'i he mo'ui fakalaumālié mo fakatu'asinó. Kuo nau tupulaki foki 'i he anga fakatokouá mo e uoua-ngatahá 'i he 'enau feako 'i aki mo fetauhi 'akí. Kuo faitāpuekina e hou'eiki fafiné 'i he ngaahi tūkunga kotoa ko 'ení. Na'e lea 'a Sisitā Poni D. Pākini 'o kau ki hono fakamālohia ia 'e he ngaahi fakataha'anga ko 'ení:

"I he'etau kau ki he Fine'ofa 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Nī ko hatau tāpuaki mo e fatongia ia ke lehilehi 'i mo paotoloaki 'a e 'iuniti fakafāmili. 'Oku kau e taha kotota pē ki ha fāmili pea 'oku fie ma'u 'e he fāmili kotoa pē ke fakamālohia mo malu 'i.

Ko e tokoni lahi taha ne hoko mai kiate au 'i hoku fatongia faka'apí, na'e ma'u ia mei he'eku fa'eé mo 'eku kuí pea mo e kau Fine'ofa he

ngaahi uooti kehekehe ne u nofo ai. Ne u ako ha ngaahi taukei, ne u sio tonu ki he fiefia 'oku ma'u mei hono fa'ufa'u ha 'api 'oku fie nofo ai 'a e ni'ihī kehé . . . Ko ia 'e kau taki 'o e Fine'ofá, fakapapau 'i ko e ngaahi fakataha mo e ngaahi 'ekitiviti 'oku mou palaní, te ne fakamālohia e 'api 'o e Fine'ofa kotoa pē."²⁴

Na'e fakamanatu mai 'e Sisitā Papulā W. Uunitā, ko e palesiteni lahi hono hongofulu mā taha 'o e Fine'ofá, ki he kakai fefiné 'a e ngaahi tāpuaki ko ia 'oku ma'u 'i he 'enau tauhi ke ma'a mo maau honau ngaahi 'apí: "'Oku 'i ai e fa'ahinga poto 'i he'ete hoko ko e tokotaha tauhi'apí. 'Oku mahu'inga kiate kitautolu pea ki hotau ngaahi fāmili ke 'i ai hatau hūfanga'anga—ha feitu'u ke tau malu ai mei māmani pea tau ongo 'i fiemālie ai, pea ka ha'u ki ai mo ha ni'ihī kehe, 'e lava ke nau ongo 'i foki ai 'a e fiemālie 'i ai."²⁵

'Oku hoko fakafo'ituitui mo fakakātoa e kau Fine'ofá ko ha sīpinga 'iate kinautolu pē 'i he ngāue ko ia ke fakamālohia e ngaahi 'apí mo e fāmili. Na'e vahevahe 'e Sisitā Pele S. Sipāfooti, ko e palesiteni lahi hono hiva 'o e Fine'ofá, 'a 'ene fakamo'oni ki he tupu'anga fakalangi 'o e Fine'ofá pea mo 'ene ngāue 'i hono tokoni 'i 'o e hou'eiki fafiné 'i honau ngaahi fatongia ko e uaifi mo e fa'eé. Na'á ne pehē, "'Oku ou tui 'oku 'i ai hono ivi tākiekina lahi ma'á e lelei 'o e 'apí. Kapau 'oku 'i ai ha fa'ē lelei 'a ha taha, 'okú ne ma'u ha 'api lelei, pea kapau 'oku 'i ai

ha'ane fa'ē lelei 'i he Fine'ofá, ko e me'a pau pē ia 'e nofo'ia 'i hono 'apí 'a e potó mo e ivi tākiekina ki he lelei."²⁶

'Oku 'inasi 'a e kakai fefine kotoa pē 'i he fatongia ke lehilehi'í, pe ke "tauhi." Na'e akonaki 'a 'Eletā M. Lāsolo Pālati 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'o pehē: "Ngaahi tuofāfine, he 'ikai lava 'e kimautolu hou'eiki tangatá 'o fai 'a e me'a na'e fokotu'utu'u mei langi ke mou fakahoko 'i he te'eki 'ai e tu'unga 'o e māmaní. Te mau feinga pē, ka he 'ikai ha taimi te mau teitei 'amanaki

ai ke fakatataua ho'omou ngaahi me'afoaki ta'e-hano-tataú. 'Oku 'ikai ha me'a fakatāutaha 'i he māmaní te ne lehilehi'í, pe liliu e mo'uí 'o hangē ko e ivi tākiekina 'o ha fefine angatonu. . . . 'Oku fakatou ma'u 'e he hou'eiki fefine kotoa pē' i honau natula faka-'Otuá 'a e talēniti mo e tufakanga tauhi ke hoko ko ha fa'éé."²⁷

'Oku faka'uhinga' i 'e he lea ko e tu'unga faka-fa'éé 'a e ngaahi tufakanga ta'engata 'o e hou'eiki fafiné; 'okú ne fakamatala' i honau natulá 'i he'enau hoko ko ha ní'hi ke fai 'a e lehilehi'í. Ko e fo'i lea mahu'inga 'a e lehilehi'í. 'Oku

SULI B. PEKI

Palesiteni Lahi hono Hongofulu Mā Nima 'o e Fine'ofá

"Ko e poto mahu'inga taha 'e lava ke ma'u 'i he mo'ui ní ko e malava ko ia ke te fe'unga ke ma'u ha fakahā fakatāutaha pea ngāue ki aí. . . . 'Oku fie ma'u ki ai 'a e feinga mālohi ke to'o atu 'a e ngaahi me'a 'okú ne fakahoha'asi kitautolú, kae tuku-ange ke ikuna' i 'e he laumālie 'o e fakahaá 'a e fakafepakí pea vilitaki atu 'i he tu'í 'i he ngaahi 'aho faingata'á mo e ngaahi ngāue angamaheni faka'ahó. . . . 'I he taimi kuo tau 'osi fai ai hotau lelei tahá, 'e kei ala siva pē 'etau ngaahi 'amanakí, ka he 'ikai ke tau ta'efiemālie 'i he ngaahi me'a kuo tau fakahokó. 'E lava ke tau ongo' i fakapapau 'oku hōifua 'a e 'Eiki ki ai 'i he taimi 'oku tau ongo' i ai e ngāue 'a e Laumālie kiate kitautolú."

The Conference Report, Apr. 1990, 62; pe Liahona, Mē 2010, 11–12

‘uhinga ia ki he fakahinohino, ke akonekina, ke ako’i, ke fakatupu ha fakalalakaka, ke fakatupulaki, pea ke fafanga’i. Kuo foaki ki he hou’eiki fafiné ‘a e faingamālie mo e fatongia ma’ongo-’onga ko ia ke lehilehí ‘i he ngaahi ‘uhinga kotoa ‘o e fo’i leá, pea ko e fatongia ia ‘o e Fine’ofá ke ako’i mo tokoni’i ‘a e hou’eiki fafiné ‘i honau ngaahi fatongia fakalangi kuo fakanofokinautolu ki ai pea ‘ikai lava ke toe foaki ki ha taha kehé, ‘a ‘enau hoko ko ha ngaahi fa’ē mo ha ní’ihi ke fai ‘a e lehilehí’i.²⁸

Na’e ako ‘aki ‘e Sisitá Suli B. Peki ‘a e ngāue ‘o e lehilehí’i: “‘Oku ‘uhinga ‘a e [lehilehí’i] ke fakaili, tokanga’i pea mo fakatupu. ‘I he’ene peheé, ‘oku [totonu] ke fakatupu ‘e he ngaahi fa’ēé ha [‘ātakai ki he] tupulekina fakalaumālie mo fakatu’asino ‘i honau ‘apí. Ko ha lea ‘e taha ki he [lehilehí’i] ko e tauhi’api. ‘Oku kau he [tauhi’api] ‘a e feime’atokoní, foó, fufulu peletí mo hono tauhi maau ‘o e ‘apí. Ko ‘api ‘a e feitu’u ‘oku ma’u ai ‘e he kakai fefiné ‘a e mālohi mo e ivi lahi tahá; ‘i he’ene peheé, ‘oku tonu ke hoko ‘a e kakai fefine ‘o e Siasí ko e kau tauhi-’api lelei taha he māmaní. ‘Oku fakatupu ‘e he ngāue fakataha mo e fānaú ‘i he tauhi ‘apí ha ngaahi faingamālie ke ako’i ‘a e ngaahi tō’onga lelei ko ia ‘oku tonu ke fa’ifa’itaki ki ai ‘a e fānaú. ‘Oku ‘ilo lahi e ngaahi fa’ē [‘oku nau fai ‘a e lehilehí’i] ka ko e poto kotoa pē ‘e ma’u ‘e he kakai fefiné he ‘ikai hano fu’u ‘aonga ‘o kapau he ‘ikai ke nau ma’u ‘a e ngaahi taukei ko ia

‘E lava ke ako ‘e he kau Fine’ofa kei talavouú ‘a e ngaahi poto fakatauhi’apí mei he kau fafine ‘oku nau taukei angé.

‘okú ne ngaohi ‘a ‘api ke hoko ko ha ‘ātakai ‘o e tupulaki fakalaumālié. . . . ‘Oku fie ma’u ‘i he [lehilehí’i] ‘a e fokotu’utu’u leleí, fa’a kātakí, ‘ofá mo e ngāué. ‘Oku hoko e tokoni ko ia ke fakatupulaki ‘i he [lehilehí’i] ko ha mālohi mo ha ivi kuo hilifaki mo’oni ki he kakai fefiné.”²⁹

Ko Hono Malu’i ‘o e Fāmilí mo e Tu’unga Fakafa’ēé

‘Oku ‘ikai ngata pē ‘i hono fakamālohia ‘e he Fine’ofá ‘a e ngaahi ‘apí mei lotó, ka kuó ne fakahoko hano malu’i ta’etuku mei he ngaahi ivi tākiekina ‘oku nau ‘ohofi ‘a e fāmilí mei tu’á. Na’e pehē ‘e Palesiteni Hauati W. Hanitá, ko e Palesiteni hono hongofulu mā fā ‘o e Siasí:

“Hangē kiate au ‘oku fie ma’u lahi ke fakatahaha’i mai e kakai fefine ‘o e Siasí ke nau tu’u fakataha mo tokoni’i ‘a e Kau Takí ‘i hono tu’utu’u hifo ‘o e kovi ‘oku hu’a mai ‘o takataka’i kitautolú pea ‘i hono ‘unuaki ki mu’a e ngāue ‘a e Fakamo’uí. . . .

Ko ia ‘oku mau kole atu ai ke mou tokoni ‘aki homou ivi tākiekina mālohi ki he lelei ki hono fakamālohia hotau ngaahi fāmīlī, hotau siasí, pea mo hotau tukui koló.”³⁰

Kuo lea ma’u pē ‘a e kau taki ‘o e Fine’ofá ke ‘oua na’a tau fai ‘a e ngaahi ngāue te ne fakavai-vai’i ‘a e tukufakaholo ‘o e fāmīlī mo fakasí’isi’i ‘a e ngaahi fatongia toputapu ‘o e uaiíf mo e fa’ée. Na’e fakamamafa’i ‘e Sisitā ‘Eimi Palauni Laimani, ko e palesiteni lahi hono valu ‘o e Fine’ofá, ‘a e fie ma’u ke fakataha ‘a e ngaahi fa’ée mo ‘enua fānaú. Na’á ne hoko ko e palesiteni lolotonga ‘a e Tau Lahi hono II ‘a Māmaní, ‘a ia ko ha taimi na’e pou pou’i ai ‘e he kau taki fakapule’angá ‘a e kakai fefiné ke nau ngāue mavahe mei ‘api ke tokoni ki he ngaahi me’a faka’ekonómika honau pule’angá lolotonga e mama’o ‘a honau ngaahi husepānīti ‘i he taú. Na’e fie ma’u ‘e he kakai fefine ‘e ni’ihi ke nau ngāue mavahe mei ‘api ke ma’u ‘a e ngaahi fie ma’u ‘o e mo’uí ma’a honau ngaahi fāmīlī. Ne-ongo na’e fakahā ‘e Sisitā Laimani ‘a e ngaahi faingata’a ko ‘ení, ka na’á ne kei fakalotolahi’i pē ‘a e kakai fefiné ke nau fai kotoa ‘a ia te nau lavá ke nau nofo pē ‘i ‘api mo ako’i ‘enua fānaú.

Na’e fenāpasi e ngaahi pōpoaki ‘a Sisitā Laimani mo e ngaahi akonaki ‘a e Kau Palesitenisí ‘Uluakí, ‘a ia ne nau fakamanatu ki he kāinga-lotu ‘o e Siasí ‘a e “mateaki toputapu “‘oku fai ‘e he tu’unga fakafa’ée.³¹ Na’e fakahā ‘e Palesiteni Hiipa J. Kalānite, ko e Palesiteni hono fitu ‘o e Siasí, mo hono ongo tokoní, ko Palesiteni J. Lūpeni Kalake ko e Sí’i mo Tēvita O. Makei:

‘Oku ofi ‘a e tu’unga fakafa’ée ki he anga faka-‘Otuá. Ko e ngāue mā’olunga mo mā-oni’oni taha ia ke fakahoko ‘e he fa’ahinga ‘o e tangatá. ‘Okú ne fokotu’u ‘a e fefine ‘okú ne faka’apa’apa’i ‘a hono uiui’i mo ‘ene ngāue mā’oni’oni ‘o hoko hake ki he kau ‘āngeló. ‘Oku mau pehē kiate kimoutolu ngaahi fa’ē ‘i ‘Isilelí, ke faitāpuekina mo malu’i kimoutolu ‘e he ‘Otuá, pea foaki atu ‘a e mālohi mo e loto to’a, ‘a e tui mo e ‘ilo, ‘a e ‘ofa mā’oni’oni mo e fakatapui ‘o e fatongiá, koe’uhí ke mou lava ‘o fakahoko ki hono kakató ‘a e uiui’i toputapu ko ia ‘oku ‘amoutolú. Kiate kimoutolu ‘a e ngaahi fa’ē mo e ni’ihi ‘oku teu ke mou hoko ko e ngaahi fa’ée, ‘oku mau pehē: Mou angama’a, tauhi kimoutolu ke mou ma’a, mo’ui angatonu, koe’uhí ke ui ‘a kimoutolu ‘e homou hakó ‘o a’u ki he to’u tangata faka’osí, ko e monū’ia.”³²

‘I he ngaahi ta’u lahi hili e Tau Lahi Hono II ‘a Māmaní, ne fakautuutu ‘a e ngaahi ivi tākiekina na’e ‘ikai lelei ‘i he ngaahi fāmīlī mo e ngaahi ‘apí. ‘I hono vahe’i ‘e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo, ko e Palesiteni hono

“Ko e mali ‘i he vā ‘o ha tangata mo ha fefine na ‘e tu‘utu‘uni ia ‘e he ‘Otuá” (Kau Palesitenisī ‘Uluaki mo e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá).

hongofulu mā ua ‘o e Siasī, ‘a Sisitā Papulā B. Sāmīta ke hoko ko e palesiteni lahi hono hongofulu ‘o e Fine‘ofá, na‘e ma‘u ‘e Sisitā Sāmīta “ha ongo mafatukituki ‘i he fatongia . . . ke malu‘i ‘a e ‘apí mo e kau ‘a e fefiné ‘i he siakale toputapu ko ia ‘o e fāmīlī.”³³ Lolotonga e taimi na‘á ne palesiteni aí, na‘á ne taukave‘i ‘a e ngaahi mo‘oni fekau‘aki mo e fatongia fakalangi ‘o e kakai fefiné pea mo e tāpuaki ‘o e ngaahi fāmīlī ta‘engatá. ‘I he‘ene vakai‘i fakamātoato mo hono ongo tokoní pea

“‘A e ngaahi fa‘ē ‘i Saioné, ‘oku fu‘u mātu-‘aki mahu‘inga homou ngaahi tufakanga kuo tuku mai ‘e he ‘Otuá kiate kimoutolú ki homou hakeaki‘i pea ki hono fakamo‘ui mo hakeaki‘i homou fāmīlī. ‘Oku fie ma‘u ‘e he fānaú ha fa‘ē ‘o lahi ange ia ‘i he ngaahi me‘a kotoa pē ‘e lava ke fakatau ‘aki ‘a e pa‘angá. Ko e me‘a‘ofa ma‘ongo‘onga tahá ‘a ho‘omou fakamoleki homou taimí mo ho‘omou fānaú.”

‘Eselā Tafu Penisoni

The Teachings of Ezra Taft Benson (1988), 200.

mo e kau taki lakanga fakataula'eikí 'a e ngaahi me'a fakasōsiale na'e hoko 'i he 'aho ko iá, na'a nau 'ilo'í ai he 'ikai malu'í 'e he ngaahi me'a ia na'e tu'uaki mai 'e he tokolahi 'a e ngaahi faingamālie 'o e kakai fefiné 'i honau ngaahi fatongia ko e uaifi mo e fa'éé pea te ne fakatupu e vaivai 'a e ngaahi fāmilí.

Na'e fakanounou'í 'e ha taha faiongoongo nusipepa 'a e pōpoaki ne toutou fai 'e Sisitā Sāmitá: "A kimoutolu ko e ngaahi uaifi, fa'ē, mo e kau tauhi'apí, manatu'í homou natula faka-'Otuá. 'Oku mou fakatupu 'a e mo'uí pea fakalahi ki ai. 'Oua na'a mou fakafetongi 'a e mālohi ko iá 'aki ha ngaahi me'a ta'emahu'inga 'oku fakataimi pē. Tukulotoa ia, fakatupulaki,

E lava 'e he kakai fefine angamā'oni'ontí 'o ngaahi honau ngaahi 'apí ke hoko ko ha taulanga ū 'e lava ke nofo'ia 'e he Laumālie.

pea ngāue totonu 'aki. 'Oku mou ma'u ha lakanga kāfakafa.' Ko e pōpoaki ia 'a e taki 'o e kakai fefine Māmongá, ko Papulā B. Sāmita."³⁴

Kuo fakautuutu 'a hono 'ohofi 'o e toputapu 'o e tu'unga fakafa'eé pea mo e fāmilí talu mei he taimi na'e palesiteni ai 'a Sisitā Sāmitá. Ka 'i he tui 'a e kau Fine'ofá ki he 'Otuá mo e mahino kiate kinautolu 'a e mahu'inga ta'engata 'o honau ngaahi fatongiá, 'oku kei hokohoko atu pē hono poupu'í mo taukave'í 'e he kau Fine'ofa 'o e kuonga kotoa pē 'a e ngaahi mo'oni ko ia 'oku nau fakamālohia 'a e ngaahi 'apí mo e fāmilí. 'Oku nau le'ohi 'a e toputapu 'o e fāmilí 'i he ngaahi ngafa lahi kehekehe: 'i he'enau hoko ko e fa'ē mo e kui fefine, 'ofefine mo e tokoua, mehikitanga, pea mo e kau faiako mo e kau taki 'i he Siasí. Ko e fē pē ha taimi 'oku fakamālohia ai 'e ha fefine 'a e tui 'a ha kí'i tamasi'i, 'okú ne tokoni ai ki he mālohi 'o ha fāmilí—'i he taimí ni pea 'i he kaha'ú.

Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palōfita 'o e Ngaahi 'Aho Kimui Ní 'o Kau ki he Fāmilí

Na'e 'eke ange 'e ha tamai mo ha fa'ē ki he'ena fānaú pe ko e hā e me'a na'a nau sai'ia ai 'i he konifelenisi lahi na'e toki 'osí. Na'e pehē ange 'e hona 'ofefine ta'ú 16: "Na'á ku sai'ia 'aupito ai. Na'á ku sai'ia hono fakamamafa'í 'o e tu'unga fakafa'eé 'e he kau

palōfitá mo e kau taki poto kuo fakalea'í 'e he Laumālié." Ko e ongo na'e mamafa taha ki he lotu 'o e finemuí ni ko 'ene fie ma'u ma'u pē ke hoko ko ha fa'ē, ka na'á ne ki'í hoha'a koe'uhí ko e 'ikai ke manakoa 'a e tu'unga fakafa'éé pea na'e a'u pē ki hono lau 'e he kakai tokolahi 'i māmani 'oku 'ikai ke mahu'inga. Na'á ne ongo'í fiemālie 'i he'ene fanongo ki hono fakapapau'í mai 'e he kau palōfitá mo e kau 'aposeitoló 'a hono lelei 'o e ngaahi me'a na'á ne faka'amu ki aí.³⁵ Kuo ō fakataha ma'u pē e ngāue 'a e Fine'ofá ke fakamālohia e 'apí mo e fāmilí pea mo e ngaahi akonaki 'a e kau palōfita 'o e ngaahi 'aho kimui ní.

Na'e fa'a akonaki 'a Palesiteni Tēvita O. Makei, ko e Palesiteni hono hiva 'o e Siasí 'o pehē "he 'ikai ha ngāue lavame'a te ne lava 'o totongi huhu'í 'a e [tōnounou] 'oku hoko 'i he 'apí."³⁶

Na'e fai 'e Palesiteni Hāloti B.Li, ko e Palesiteni hono hongofulu mā taha 'o e Siasí, 'a e fale'í tatau pē, "Ko e ngāue mahu'inga taha 'a e 'Eikí te mou lava ke fai 'oku fakahoko ia 'i lotu 'i he ngaahi holisi 'o homou ngaahi 'apí."³⁷

Na'e hoha'a e lotu 'o Palesiteni Sipenisā W. Kimipoló 'i he hokohoko atu ko ia hono 'ohofi 'o e fāmilí, ko ia na'á ne kikite ai mo fakatokanga:

"Ko e lahi taha 'o e ngaahi fakangatangata fakasōsiale ne nau tokoni he kuo hilí 'i hono fakamālohia mo fakalelei'í 'a e fāmilí kuo movete mo puli atu. 'E hokosia 'a e kuonga

ko kinautolu pē 'oku tui mo'oni mo mālohi 'i he fāmilí te nau lava 'o paotoloaki honau fāmilí 'i he uhohonga 'o e kovi 'oku tu'unuku mai kiate kitautolú.

". . . 'Oku 'i ai ha ní'ihí 'oku nau faka'uhinga'í 'a e fāmilí 'i ha ngaahi founga 'oku 'ikai tukufakaholo pea a'u ai pē ki ha'anau fakapuliki atu ia. . . .

"'Oku 'ikai totonu ke tau tui kitautolu . . . ki he ngaahi faka'uhinga hala 'oku pehē ko e 'iuniti fakafāmilí 'oku 'i ai 'ene fekau'aki mo ha tu'unga pau 'o e fakalakalaka 'oku lolotonga fou ai 'a e nofo fakasosaieti 'a māmaní. 'Oku tau tau'atāina ke ta'ofi e ngaahi me'a ko ia 'oku hoko mo nau fakafofonga'í hala 'a e mahu'inga 'o e fāmilí mo fakamamafa'í hono mahu'inga 'o e ngāue fakafō'ituitui 'oku fakahoko 'i he siokitá. 'Oku tau 'ilo'í 'oku ta'engata 'a e fāmilí. 'Oku tau 'ilo'í ko e taimi pē 'oku fehālaaki ai e ngaahi me'a 'i he fāmilí, 'oku fehālaaki mo e ngaahi me'a 'i he ngaahi fa'unga kotoa pē 'i he sosaieti."³⁸

Kuo vahevahe mai 'e he kau palōfita 'o e ngaahi 'aho kimui ní ha ngaahi lea 'o e 'amanaki lelei, fakataha mo e ngaahi fakatokanga mamafa ko 'ení, ma'á e ngaahi mātu'a faivelenga kuo hē atu 'enau fānaú mei he hala 'o e ongoongolelei. Na'e pehē 'e Palesiteni Sēmisi E. Fausi: "Kiate kinautolu 'a e ngaahi mātu'a lotu mamahi 'a ia 'oku nau mo'ui angatonu mo faivelenga mo fa'a lotu 'i he'enau ako'í 'a 'enau fānau talangata'á, 'oku tokanga'í

kinautolu 'e he Tauhisipi Leleí. 'Oku 'afio'í 'e he 'Otuá pea 'oku tokaima'ananga kiate Ia 'a ho'omou ngaahi mamahí. 'Oku kei 'i ai pē ha 'amanaki lelei."³⁹

Na'e fakahā 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli 'a 'ene falala 'e lava 'e he kakai fefine 'o e Siasí kuo 'osi fakamālohia 'e he'enu feohi 'i he Fine'ofá, 'o tokoni'i honau ngaahi fāmilí ke nau matu'uaki 'a e ngaahi 'ohofi 'oku fai ki he 'apí. Na'á ne fakamamafa 'i 'e lava ke fāitaha 'a e kau Fine'ofá 'i hono malu'í 'o e fāmilí:

“Oku mahu'inga 'aupito ke tu'u mālohi mo ta'eue'ia 'a e kakai fefine 'o e Siasí 'i he me'a 'oku totonu mo mo'oní 'i he palani 'a e 'Eikí. 'Oku ou tui 'oku 'ikai mo ha toe kautaha 'i ha feitu'u kehe 'oku tatau mo e Fine'ofa 'o e Siasí ko 'ení. . . 'Oku ta'e hano tatau honau iví, kapau te nau faaitaha mo le'o taha pē.

“Oku mau kole ki he kakai fefine 'o e Siasí ke nau tu'u fakataha ke poupuu'í 'a e mā'oni-oní. Kuo pau ke nau kamata 'i honau ngaahi 'apí. Te nau lava 'o ako'í ia 'i he'enu ngaahi kalasí. Te nau lava 'o fakahā ia 'i honau tukui koló.

“Kuo pau ke nau hoko ko e kau faiako mo e kau tauhi 'o 'enu fānau fefiné. Kuo pau ke ako'í ki he fānau fefine ko iá 'i he Palaimelí mo e ngaahi kalasi 'a e Kau Finemuí, 'a e ngaahi tu'unga 'ulungāanga mahu'inga 'o e Siasí 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní. 'Oku mou fakahaofi ha to'u tangata 'i he taimi 'oku mou fakahaofi ai ha

finemuí. Te ne tupulaki 'i he ivi mo e mā'oni-oni. Te ne mali 'i he fale 'o e 'Eikí. Te ne ako'í ki he'ene fānau 'a e ngaahi hala 'o e mo'oní. Te nau 'a'eva 'i hono ngaahi halá pea te nau ako'í pehē 'enu fānau. 'E 'i ai ha ngaahi kui fefine faka'ofa'ofa ke tokoni ki hono fakalotolahi'i kinautolú."⁴⁰

“Ngaahi 'Ata 'o Hēvani”

Na'e 'eke ange 'e ha tangata kia Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo, “Kuó ke 'osi 'alu ki hēvani?” Na'e tali 'e Palesiteni Kimipolo 'a e fehu'í ko 'ení 'aki 'ene talaange kuó ne 'osi mamata 'i ha 'ata 'o hēvani 'i he 'aho ko ia na'á ne fakahoko ai hono sila 'o ha ongomā-tu'a, pea ko e taha 'o kinaua, ko e fakamuimui-taha ia 'o ha fānau 'e toko 8 ke ne ma'u 'a e ouau toputapú ni. Na'e pehē ange 'e Palesiteni Kimipolo, “Na'e 'i ai 'a kinautolu na'e loto ma'á. Na'e 'i ai 'a hēvani.” Na'á ne fakamatala ki ha taimi na'á ne mamata ai 'i ha 'ata 'o hēvani 'i he 'api 'o ha palesiteni fakasiteiki. Ko e ki'í fale si'isi'í ka na'e tokolahi e fāmilí. Na'e ngāue fakataha e fānau ke fokotu'utu'u e tēpilé pea fai 'e ha taha e fānau ikí 'a e lotu kaí. Na'e pehē 'e Palesiteni Kimipolo na'á ne mamata 'i ha 'ata 'o hēvani 'i he taimi na'á ne talanoa ai mo ha ongome'a na'e 'ikai ke 'i ai ha'ana fānau ka na'á na “fakafonu hona 'apí” ‘aki ha fānau paea 'e toko 18. Na'á ne

'Oku 'ohake 'e he ngaahi fa'ē angamā'oni'oni 'a 'enau fānaú 'i he maama 'o e ongoongoleléi.

vahevahe ange mo ha ngaahi me'a kehe na'e hoko 'o ne mamata ai 'i ha 'ata 'o hēvani 'i he mo'ui 'a ha Kāingalotu faivelenga na'a nau vahevahe 'enau ngaahi fakamo'oni 'i he 'enau leá mo e ngāue. Na'e akonaki 'a Palesiteni Kimipolo 'o pehē, "Ko hēvani ko ha feitu'u, pea ko ha tu'unga foki ia; ko ha 'api mo e fāмили. Ko e loto mahino mo e anga'ofa. Ko e ngāue 'oku fai 'i he fefalala'aki mo e ta'esiokita. Ko e mo'ui 'oku lelei pea fai fakalongolongo pē; ko e feilaulau fakatāutaha, anga'ofa mo'oni, mo e tokanga kakato ki he ni'ihi kehé. Ko

hono mo'ui 'aki e ngaahi fekau 'a e 'Otuá, 'o 'ikai fakahāhā pe 'i he mālualoi. Ko e ta'esiokita. 'Oku fekau'aki ia mo kitautolu. 'Oku fie ma'u ke tau lava 'o 'ilo'i ia 'i he taimi 'oku tau ma'u ai pea fiefia aí. 'Io, 'e hoku tokoua. Kuó u 'osi mamata 'i ha ngaahi 'ata lahi 'o hēvani."⁴¹

Kuo 'unu'unu ha kau Fine'ofa mo honau ngaahi fāмили 'i māmani kotoa 'o ofi ki hēvani 'aki 'a 'enau founa mo'ui.

Na'e tokanga 'i 'e ha ta'ahine 'i he 'Tunaiteti Siteiti 'a 'ene fa'éé 'a ia ne ofi pē ke mate, 'i ha ta'u 'e 3. 'Ikai 'osi ha ta'u 'e taha mei ai kuo hoko ha fa'ahinga mahaki na'e tātātaha pē 'ene hokó ki he'ene tamá. Na'e tauhi 'e he fa'ē mo'ui lí'oa ni 'a 'ene tamá 'i he 'aho ki he 'aho 'o fe'unga mo e ta'u 'e 10 pea toki mālōlō 'ene tamá 'i hono ta'u 17.

Na'e 'i ai ha fa'ē 'i Tonga na'e si'isi'i pē hono ki'i 'api 'a ia na'á ne lehilehi'i hake ai ha fānau tokolahi. Ko 'ene faka'amu lahi tahá pē ke tauhi 'ene fānau tangata mo fefiné ki he 'Eiki pea fakalalakaka ki mu'a 'enau mo'ui. Na'á ne tauhi ki he ngaahi me'a ko 'eni na'á ne fakamu'omu'á 'o ne tokoni ki he'ene fānaú 'i hono fokotu'u e ngaahi sipinga 'o e ongoongoleléi 'i he 'enau mo'ui. Na'á ne tataki kinautolu 'o nau ma'u ha ako lelei. Na'a nau lotu, ako folofola, ngāue, mo hū fakataha.

Na'e 'i ai ha fefine 'i he 'Tunaiteti Siteiti na'e toko 8 'ene fānaú pea ko e lahi tahá na'e te'eki ai ke ta'u 14. Na'á ne faingata'a'ia

fakatu'asino, faka'atamai, fakalaumālie, mo fakaeloto 'i he 'aho kotoa pē, ka na'á ne tokanga ki he ngaahi me'a na'e totonu ke faí. Na'á ne pou pou ki hono husepānití 'i hono fatongia he Siasí pea mo 'ena ngaahi feinga ke tauhi honau fāmili. Na'á na lotua fakataha 'a 'ena fānaú fakafo'ituitui mo fakakaukauloto ki ha ngaahi founga ke tokoní 'i ai kinautolu takitaha 'i honau ngaahi fatongia mo 'enau ngaahi taumu'a fakatāutahá. Ko e ngāue lahi ki he fefiní ni 'a e feime'atokoní, tokanga 'i e 'apí, fakakaukaú, mo e lotú. 'Ikai ko ia pē, ka na'á ne tali e ngaahi fatongia 'o e faiako 'a'ahí

pea tokanga 'i e kau fafine 'i hono uōtí 'a ia ne fie ma'u ke tokoní 'i. Na'á ne lotua kinautolu, hoha'a kiate kinautolu, 'a'ahi kiate kinautolu, pea vakai 'i tu'o lahi kinautolu 'i he māhina takitaha.

Na'e nofo ha fāmili faivelenga 'i Mekisikou 'i ha 'api he kolo femo'uekina mo longoa'a 'a ia na'e tu'u 'i mui 'i ha fu'u 'ā na'e holisi mo ha matapā ukamea. Na'e tā valivali 'e he fa'eé he tafa'aki ki loto 'o e 'aá ha ngoue faka'ofa'ofa, mo ha 'ulu'akau, matala'í'akau, mo ha fauniteni. 'I loto he 'apí, na'e tauhi ai 'e he fāmili ha ngaahi tohi 'i he ngaahi funga laupapá pea 'ai

*“Ko ha uiu 'i faka'e'i'eiki . . . ke hoko ko ha fefine angamā'oni'oni lolotonga 'a e ngaahi 'aho faka'osi 'i he māmani?”
(Sipenisā W. Kimipolo).*

mo e ngaahi feitu'u ke nau fakatahataha ki ai, ako, mo va'inga fakataha ai.

Na'e tokanga'i 'e ha fefine 'i Kana 'enau faama fakafamili. Na'a ne to 'akau'i e tafa'aki ki tu'a 'o e 'aa. Na'a ne tauhi 'i loto ha fanga kosi. Na'a ne tauhi foki ha fa'ahinga 'o e pamé 'a ia na'a ne haka ke ma'u mei ai ha lolo 'o ne fakatau atu he ma'keti. Na'e fakahaa'i 'e he me'a kotoa pe 'i hono 'api mau 'a 'ene 'ofa ki hono famili. Na'a ne leiki, fakama'a, mo tafi 'a tu'a. Na'e 'i ai ha tangutu'anga na'a nau fa'u 'i ha lalo mango 'o nau nofo ai he taimi efiafi fakafamili 'i 'api mo 'enau ngaahi fakataha fakafamili kehe pe.

Na'e nofo ha fefine ta'utaha na'e faingata-'a'ia fakaesino 'i he fungavaka 80 'o ha fale ma'olunga 'i Hongo Kongo. Na'a ne nofo toko taha pe pea ko ia pe 'i hono famili na'e kau ki he Siasi, ka na'a ne ngaohi ha 'api na'e hoko ko ha malu'anga 'o ne ongo'i ai mo kinautolu na'e 'a'ahi ange kiate ia 'a e ma'lohi 'o e Laumalie. Na'a ne tauhi 'i ha ki'i funga laupapa 'a 'ene ngaahi folofola, 'ene ngaahi tohi lesoni Fine'ofa, mo 'ene tohi himi. Na'a ne fekumi ki he'ene ngaahi kui pea 'alu ki he tempale ke fakahoko e ngaahi ouau ma'anautolu.

Na'e tokoni ha fefine 'i Initia ki hono fokotu'u 'o ha kolo 'o e Siasi 'i hono koló. Ko hono husepaniti na'e palesiteni fakakoló, pea palesiteni Fine'ofa ia ki ha toko 20 nai. Na'a na 'ohake ha fanau fefine faivelenga 'e toko tolu,

pea malu'i 'aki honau 'api toputapu 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongoleli.

Na'e nofo ha fa'e 'i Palasila 'i ha 'api na'e fa'u 'aki ha piliki kulokula pea kulokula mo e kele-kele 'i tu'a pea atakai 'e ha holisi piliki kulokula. Na'e ongona he 'ea e ngaahi hiva Palaimeli, pea fakapipiki he ngaahi holisi 'a e ngaahi fakata'a na'e kosi mei he *Liahona* 'o e ngaahi tempale, kau palofita 'a e 'Otuá, mo e Fakamo'ui. Na'a na feilaulau mo hono husepaniti ke na sila 'i he tempale koe'uhi ke fa'ele 'i 'ena fanau 'i he fuakava. Na'a ne lotua ma'u pe ke tokoni 'i ia 'e he 'Eiki mo foaki ange 'a e ivi mo e ue'i fakalaumalie fe'unga ke ne 'ohake 'aki 'ene fanau 'i he maama, mo'oni, mo e ma'lohi 'o e ongoongoleli koe'uhi ke nau lava 'o fai mo tauhi 'a e ngaahi fuakava ko ia na'a ne feilaulau mo hono husepaniti ke fai ma'anautolu.

'Oku fakafofonga 'i mo'oni 'e he kau fefine ko 'eni ha tokolahi ange 'o kinautolu 'o hangé na'e pehé 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli ko e "kau tauhi 'o e 'api."⁴² 'Oku nau taau mo e ngaahi lea na'e fai 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimipoló:

"Ke hoko ko ha fefine angama'oni'oni ko ha me'a nāunau'ia ia 'i ha fa'ahinga kuonga pe. Ke hoko ko ha fefine angama'oni'oni lolotonga 'a e ngaahi kuonga faka'osi 'i he māmani, ki mu'a pea hā'ele 'angaua mai 'a hotau Fakamo'ui ko ha uiui 'i faka'e'i'eiki mo'oni ia. 'E lava ke liunga hongofulu 'a e ma'lohi mo e ivi takiekina 'o e fefine angama'oni'oni he 'ahó ni 'i ha toe

ngaahi taimi na'e nonga ange. Kuo tuku ia 'i heni ke ne tokoni 'i hono fakakoloa'i, malu'i, mo le'ohi 'a e 'apí—a ia ko e tefito'i fa'unga faka'e'i'eiki taha ia 'o e sosaietí. 'E 'i ai e ngaahi fa'unga kehe 'i he sosaietí 'e tu'u pea a'u pē ki ha'ane movete, ka 'e lava ke tokoni 'a e fefine angamā'oni'oní ke fakahaofi 'a e 'apí, 'a ia ko e hūfanga'anga fakamuimuitaha pē ia 'e taha 'e 'ilo 'e ha kakai 'e ní'ihí 'i he lotolotonga 'o e afaá mo e faingata'á."⁴³

tokolahi kuo hoko 'eni. 'Ofa ke tāpuaki'i kimoutolu 'e he 'Eikí 'i he taimí ni pea 'i he ngaahi ta'u ka hoko maí, ko 'eku lotú ia 'i he loto fakatōkilalo."⁴⁴

“Ofa ke Fakaivia Kimoutolu ki he Ngaahi Faingata'a 'o e 'Ahó”

'I he pō fakahisitōlia ko ia na'e lau ai 'e Palesiteni Hingikelí 'a e fanongonongo ki he fāmílí, na'á ne faka'osi 'aki 'ene leá 'ene tuku ha tāpuaki 'o e kakai fefine 'o e Siasí:

[“Ofa ke tāpuaki'i kimoutolu 'e he 'Eikí, 'e hoku ngaahi tuofāfine 'ofeina. . . . 'Ofa ke fakaivia kimoutolu ki he ngaahi faingata'a 'o e 'ahó. 'Ofa ke fakakoloa'i kimoutolu 'aki 'a e poto lahi ange 'i he poto 'oku mou ma'ú ke veteki 'aki e ngaahi palopalema 'oku mou fehangahangai mo iá. 'Ofa ke tali 'aki ho'omou ngaahi lotú mo e tautapá 'a e ngaahi tāpuaki ki homou 'ulú mo e 'ulu 'o kinautolu 'oku mou 'ofa aí. 'Oku mau tuku mo kimoutolu 'a 'emau 'ofá mo 'emau tāpuakí, koe'uhí ke fakafonu ho'omou mo'uí 'aki 'a e melinó mo e fiefiá. 'E lava ke hoko 'eni. 'E fakamo'oni hamou

Ko e Fāmilí

Ko Ha Fanongonongo ki Māmani

*Ko e Kau Palesitenisī 'Uluakí pea mo e Fakataha Alēlea
'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Ua 'o e Siasi 'o
Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní*

Ko kimautilo, ko e Kau Palesitenisī 'Uluaki pea mo e Fakataha Alēlea 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Ua 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 'oku mau fakahā heni 'i he loto mālu'ia, ko e mali 'i ha vā 'o ha tangata mo ha fefine na'e tu'utu'uni ia 'e he 'Otuá pea ko e fāmilí ko e uho ia 'o e palani 'a e Fakamo'uí ki he iku'anga ta'engata 'o 'Ene fānaú.

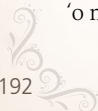
Ko e kakai kotoa pē—'a e tangata mo e fefine—na'e fakatupu ia 'i he tatau 'o e 'Otuá. Ko e toko taha fakafo'ituitui kotoa pē ko e foha mo e 'ofefine ia 'o ha mātu'a fakalangi, pea 'i he'ene peheé, 'oku ma'u ai 'e he toko taha kotoa pē ha natula fakalangi pea mo ha iku'anga pau. Ko e tu'unga tangata pe fefinē ko ha 'ulungāanga mahu'inga ia 'oku 'ilo' i ai 'a e tu'unga mo e taumu'a 'o e tokotaha fakafo'ituitui, 'i he maama fakalaumālié, mo e mo'ui fakamatelié pea mo e ta'engata.

'I he maama fakalaumālié, na'e 'ilo' i ai mo hū 'a e ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine fakalaumālié ki he 'Otuá ko 'enau Tamai Ta'engata mo nau tali 'a 'Ene palani 'e tu'unga ai ha lava 'a 'Ene fānaú 'o ma'u ha sino fakamāmani pea mo ha taukei 'i

he māmani ke fakalalaka hake ki he haohaoá mo 'ilo' i fakapapau 'a honau iku'anga fakalangi 'i he'enau tu'u ko e 'ea hoko ki he mo'ui ta'engata. 'Oku fakangofua 'i ai 'e he palani fakalangi 'o e fiefiá 'a e feohi fakafāmilí ke tolonga atu 'o 'oua na'a ngata pē 'i he fa'itoká. 'Oku faka'atā foki 'e he ngaahi ouau mo e ngaahi fuakava toputapu 'i he ngaahi tempale toputapú ki he toko taha kotoa pē ke ne foki ki he 'ao 'o e 'Otuá pea mo e ngaahi fāmilí ke fakataha 'i 'o ta'engata.

'Oku fekau'aki 'a e fuofua fekau na'e tuku 'e he 'Otuá kia 'Ātama mo 'Ivī pea mo e me'a te na malava 'i hona tu'unga fakaemātu'á, ko e husepāniti mo e uaifí. 'Oku mau fakahā ai heni 'oku kei tu'u ma'u pē 'a e fekau ko ia 'a e 'Otuá ki He'ene fānaú ke nau fanafanau mo fakatokolahi 'a māmani. 'Oku mau toe fakahā foki heni kuo 'osi tu'utu'uni 'e he 'Otuá ke toki ngāue'aki pē 'a e ngaahi mālohi topu-tapu 'o e fakatupú 'e ha tangata mo ha fefine, kuo na 'osi mali fakalao ko ha husepāniti mo ha uaifi.

'Oku mau fakahā heni ko e founa ko ia 'oku fakatupu ai 'a e mo'ui fakamatelié, ko ha tu'utu'uni fakalangi ia. 'Oku mau fakamo'oni atu ki hono

haohaoa 'o e mo'uí pea mo hono mahu'inga 'i he palani ta'engata 'a e 'Otuá.

'Oku 'i ai ha fatongia toputapu 'o e husepānití mo e uaifí ke na fé'ofa'aki mo fetauhi'aki pea ki he'ena fānaú foki. He "Ko e fānaú ko ha tofi'a mei he ['Eikí]" (Saame 127:3). 'Oku ma'u 'e he mātu'á ha fatongia toputapu ke ohi hake 'a 'enau fānaú 'i he 'ofa mo e mā'oni'oni, mo tokonaki ma'a 'enau ngaahi fie ma'u fakatu'asinó mo fakalaumālié, pea hinoi'i kinautolu ke nau fé'ofa'ofani mo fetauhi'aki, tauhi 'a e ngaahi fekau 'a e 'Otuá, pea hoko ko ha kau tangata'i fonua tauhi lao 'i ha feitu'u pē 'oku nau nofo ai. Kuo pau ke 'eke'i mei he husepānití mo e uaifí—'a e fa'ē mo e tamai—'i he 'ao 'o e 'Otuá 'a e anga 'o 'enau fakahoko 'o e ngaahi fatongia ni.

Ko e fāmili ko e tu'utu'uni ia 'a e 'Otuá. 'Oku mahu'inga 'a e mali 'a e tangatá mo e fefiné ki He'ene palani ta'engata. 'Oku ma'u ai'e he fānaú ha totonu ke fanau'i kinautolu 'i he ngaahi ha'i 'o e nofo malí, pea ke ohi hake kinautolu 'e ha tamai mo ha fa'ē 'okú na tauhi 'a e ngaahi fuakava 'o e malí 'i he faitōnunga kakato. Ko e fiefia ko ia 'i he mo'ui fakafāmili 'oku meimei ke toki a'usia pē ia 'i he taimi kuo langa ai 'a e fāmili 'i he ngaahi akonaki 'a e 'Eiki ko Sisū Kalaisí. 'Oku fa'u mo pukepuke 'a e nofo-malí mo e ngaahi fāmili 'oku fiefiá 'i he ngaahi tefito'i mo'oni 'o e tuí, lotú, fakatomalá, fa'a fakamolemolé, faka'apa'apa, 'ofá, manava'ofá, ngāuē, pea mo e ngaahi 'ekitiviti 'oku fakatupulakí. Tu'unga 'i ha palani fakalangi, 'oku 'a e ngaahi tamaí ai, ke nau pule'i honau fāmili 'i he 'ofa mo e mā'oni'oni

pea ko honau fatongia ke tokonaki 'a e ngaahi fie ma'u 'o e mo'uí pea mo ha malu'i ma'a honau ngaahi fāmili. Ko e tefito'i fatongia 'o e ngaahi fa'éé ke lehilehi'i hake 'a 'enau fānaú. 'I he ngaahi fatongia toputapú ni, 'oku ha'isia ai 'a e ngaahi tamaí mo e ngaahi fa'éé ke nau fetokoní'aki ko ha kaungā-ngāue tu'unga tatau. Ka 'e fie ma'u ke fai ha liliu fakafō'ituitui ia 'o ka hoko ha faingata'a ia fakasino, mate, pe ko ha ngaahi toe tūkunga kehe. 'Oku totonu ke tokoni 'a e kāinga offi 'i hano fie ma'u.

'Oku mau fakatokanga atu ko e ni'ihī fakafō'ituitui ko ia 'oku nau maumau'i 'a e ngaahi fua-kava 'o e anga-ma'á, 'a kinautolu 'oku nau ngaohi kovi'i 'a e malí pe fānaú, pe 'oku 'ikai ke nau fakahoko honau ngaahi fatongia fakafāmili, te nau tu'u 'i ha 'aho 'o fai ha fakamatala 'i he 'ao 'o e 'Otuá. Ko e tahá, 'oku mau toe fakatokanga atu 'e hanga 'e he movetevete 'o e fāmili 'o 'omi ki he kakaí fakatāutaha, tukui koló mo e ngaahi pule'angá 'a e ngaahi fakamamahi na'e kikite'i 'e he kau palōfita 'o e kuonga muá mo onopōni.

'Oku mau kole ai ki he tangata'i fonua falala'anga mo e kau 'ōfisa fakapule'anga 'i he feitu'u kotoa pē ke mou poupou'i 'a e ngaahi lao kuo fokotu'u ke ne pukepuke mo fakamālohia 'a e fāmili 'i he'ene hoko ko e tefito'i 'iuniti mahu'inga 'o e sosaietí.

Na'e lau 'a e fanangonongó ni 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí ko ha kongá ia 'o 'ene pōpoaki 'i he Fakataha'anga Lahi 'a e Fine'ofá 'a ia na'e fakahoko 'i he 'aho 23 'o Septema 1995, 'i Sōleki Siti 'i 'Iutā.

“Faka‘aonga‘i Homou Faingamālié”

*‘I he taimi ní kuo tuku ‘a kimoutolu ‘i ha
tu‘unga ‘e lava ke mou ngāue ai ‘o fakatatau ki he
ngaahi ongo‘i ‘ofa kuo tuku ‘e he ‘Otuá ‘i homou lotó.
Hono ‘ikai lahi mo nāunau‘ia kapau te mou mo‘ui
fakatatau mo e ngaahi tefito‘i mo‘oni ko ‘ení!—kapau
te mou mo‘ui fakatatau mo e ngaahi faingamālié ni,
he ‘ikai lava ‘o ta‘ofi ‘a e kau ‘āngeló mei ha‘anau
hoko ko [homou takaua]. . . . Kapau te mou mo‘ui
ma‘a, [he ‘ikai ha me‘a te ne lava ke ta‘ofi ia.]*

Siosefa Sāmita

3
... Room
... 1842.
... Taylor,
... by Rev.
... ounted Secretary,
... it of God
... Taylor.
... and secured
... if all
... willing to
... about them
... to be performed.

... and
... Mrs. Hawley
Elizabeth Jones
Sophia Packard
Philinda Merrick
Martha Knight
Dorcasina Gulon
Elizabeth Ann White
Levora Taylor
...
Rev. W. Smith, &

A collage featuring a green background with a repeating pattern of hands holding hearts. The collage includes a framed painting of a woman in a red dress, a dried red flower stem, a black and white photograph of a woman praying, a photograph of a large classical building, and a circular seal with the text 'CHARITY NEVER FAILS' and '1842'. Handwritten text is visible on the right side of the collage.

“Faka’aonga’i Homou Faingamālié”

‘I he taha ‘o e ngaahi ‘uluaki fakataha ‘a e Kautaha Fefine ‘Ofa ‘o Nāvuú, na’e enginaki ai ‘a Siosefa Sāmita ki he kau fafiné ke nau “faka’aonga’i [honau] faingamālié.”¹ ‘I he hoko ‘a e fakalotolahi ko iá ko ha fakava’e ma’á e hou’eiki fafine ‘i he Siasi ‘o Sīsū Kalaisi ‘o e Kau Mā’oni’oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní, na’e akonekia ai kinautolu ke nau faka’aonga’i ‘a honau mālohi fakalangí ‘i hono fakahoko ‘o e ngaahi taumu’a ‘a e ‘Otuá ma’anautolú. ‘I he

Kuo tāpuaki ‘i ‘e he ‘Otuá ‘a Hono ngaahi ‘ofefiné ‘aki ‘a e ivi lahi ke nau ‘ofa mo fai ‘a e lehilehi’i.

mahino kiate kinautolu pe ko hai ‘a kinautolú— ‘a ia ko e ngaahi ‘ofefine ‘o e ‘Otuá, pea na’e fā’ele’i mai pē kinautolu ke nau lava ‘o ‘ofa mo lehilehi’i—‘oku nau a’usia ai ‘a e me’a te nau malavá ko ha kau fafine angamā’oni’oni. ‘Oku nau fakakakato e ngaahi taumu’a ‘o e Fine’ofá ‘i he manava’ofa ‘i honau lotó: ke fakatupulaki ‘a e tuí mo e angamā’oni’oni fakatāutahá, fakamālohia ‘a e ngaahi fāmilí mo e ngaahi ‘apí, pea fekumi mo tokoni’i ‘a e faingata’a’iá.

Na’e fokotu’u ‘a e Fine’ofá ko ha kongá ‘o hono Toe Fakafoki Mai ‘o e ongoongoleleí, ke tokoni’i e kau fafine Siasí, ke nau faka’aonga’i ‘a honau faingamālié. ‘Oku ma’u ‘e he hou’eiki fafiné ‘i he houalotú ni ha mahino mo ha ‘ilo pau ko e ngaahi ‘ofefine kinautolu ‘o e ‘Otuá. ‘Oku nau ma’u fokí mo ha ngaahi faingamālie ke tokoni pea ma’u mo e tataki mo e mafai ‘oku nau fie ma’u ke fakahoko ‘aki ‘a e ngaahi fatongia ko iá.

Ngaahi ‘Ofefine ‘o e ‘Otuá

Na’e ako’i ‘e Siosefa Sāmita ‘a e kau Fine’ofá ‘i honau tu’unga faka’ei’eiki ko e ngaahi ‘ofefine ‘o e ‘Otuá, mo tokoni ke mahino ‘oku ‘ofa ‘a e ‘Otuá ‘iate kinautolu pea ‘i ai mo e

ngaahi taumu'a molumalu ke nau fakahoko. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi ngāue 'a e kakai fefine 'i he Siasí 'i he palani 'o e fakamo'ui 'a e Tamai Hēvaní—'o mahu'inga tatau pē mo e ngaahi ngāue 'a e kakai tangata 'oku nau ma'u 'a e lakanga fakataula'eikí. Kuo fakakoloa 'i 'e he 'Eikí 'a e kakai fefiné 'aki 'a e holi ke tokoní 'i mo faitāpuekina 'a e ní'ihī kehé, pea kuó Ne foaki kiate kinautolu 'a e fatongia toputapu ke faka'aonga 'i 'enau ngaahi me'afaoakí ke tokoní 'i hono fakahaofi 'o 'Ene fānaú.

Taimi 'e ní'ihī 'oku fa'a ngalo 'i he kakai fefiné honau tu'unga faka'eí'eiki mo'oní 'o nau tukulolo ai ki he ngaahi fakatauele pea mo e ngaahi 'ahí'ahi 'a māmaní. Na'e hoha'a ki ai 'a Sisitā Mele 'Eleni Simuti, ko e palesitēni lahi hono hongofulu mā tolu 'o e Fine'ofá, mo hono ongo tokoní, ko Sisitā Veisinia U. Senisoni mo Seli L. Tiu, 'o nau ongo 'i ai 'oku fie ma'u ke tokoní 'i e kakai fefine 'o e Siasí ke nau manatu 'i pe ko hai 'a kinautolu. Na'a nau fakahā 'i ha fakataha lahi 'a e Fine'ofá 'a hono 'uhinga 'o e hoko ko ha ngaahi 'ofefine 'o e 'Otuá:

"Ko e ngaahi 'ofefine [fakalaumālie] 'ofeina kitautolu 'o e 'Otuá, pea 'oku 'i ai ha 'uhinga, taumu'a, mo ha hu'unga 'o 'etau mo'uí. 'I hotau tu'unga fakatokoua 'i he funga māmaní, 'oku tau [faaitaha] ai 'i he lí'oa kia Sīsū Kalaisi, ko hotau Fakamo'ui mo hotau Fa'ífa'ítaki'angá. Ko ha kau fafine tui, angama'a, vīsone mo 'ofa faka-Kalaisi kitautolu 'oku tau:

"Fakatupulaki 'etau fakamo'oni kia Sīsū Kalaisí 'i he lotu mo e ako folofolá.

"Feinga ke ma'u ha mālohi fakalaumālie 'aki 'etau muimui ki he ngaahi ue 'i 'a e Laumālie Mā'oni'oní.

"Fakatapui kitautolu ke fakamālohia 'a e nofo-malí, ngaahi fāmílí, mo e ngaahi 'apí.

"Lāngilangi 'ia 'i he tu'unga fakafa'eé mo fiefia 'i he tu'unga fakaefefiné.

"Fiefia 'i he tokoní mo e ngaahi ngāue leleí.

"[Manako ke mo'ui mo] ako.

"Tu'uaki 'a e mo'oní mo e angatonú.

"Poupou 'i 'a e lakanga fakataula'eikí ko e mafai ia 'o e 'Otuá he māmaní.

"Fiefia he ngaahi tāpuaki 'o e temipalé, 'ilo 'i hotau iku'anga fakalangí, mo faifeinga ki he hakeaki'í."²

Kuo toe fakamanatu foki 'e he kau taki lakanga fakataula'eikí ki he kau fafiné 'a honau natula faka-'Otuá mo honau ngaahi fatongia toputapú. Na'e pehē 'e 'Eletā M. Lāsolo Pālati 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá: "'Oku mau tui mo falala atu ki ho'omou ngaahi leleí pea mo homou iví, 'a ho'omou fili ki he angama'á pea mo homou mālohí pea mo ho'omou matu'uaki 'a e filí. 'Oku mau tui ki homou misiona ko e kau fafine 'a e 'Otuá. . . . 'Oku mau tui he 'ikai lava 'o fakahoko 'e he Siasí 'a e me'a kuo pau ke fakahokó 'o ta'ekau mai ki ai ho'omou tuí mo ho'omou faivelengá, 'a homou anga fakanatula

I hono fakahoko 'e he kakai fefiné 'a e ngaahi me'a 'oku nau malava 'i he 'enau hoko ko e ngaahi 'ofefine 'o e 'Otuá, 'oku nau teuteu 'i ai kinautolu ki he ngaahi tāpuaki 'o e mo'ui ta'engatá.

ke fakamu'omu'a 'a e fie ma'u 'a e ni'ihi kehé 'i ho-
 'omou fie ma'u 'amoutolú, kae 'uma'ā homou ivi faka-
 laumālié mo e vilitakí. Pea 'oku mau tui ko e palani 'a e
 'Otuá ma'amoutolú ke mou hoko ko e ngaahi kuini mo
 ma'u 'a e ngaahi tāpuaki mā'olunga taha 'e lava ke ma'u
 'e ha fefine 'i he mo'ui ni [pe] ta'engatá."³

'I he faka'aonga 'i 'e he kakai fefiné 'a honau fainga-
 mālié mo ia te nau malavá ko e ngaahi 'ofefine 'o e
 'Otuá, 'oku nau teuteu 'i ai kinautolu ki he tāpuaki 'o
 e mo'ui ta'engatá. Ko e iku'anga nāunau'ia 'eni 'oku

*[“Kuo lea 'aki 'o pehē,
 'Fai 'a e lelei taha te ke
 lavá.' Ka 'oku ou fie
 fakamamafa' i atu ko e
 lelei tahá te ke faí. 'Oku
 tau fa'a fiemālie pē
 kitautolu 'i he saisai pē
 'etau ngāué. 'Oku tau
 malava 'o ngāue ke toe
 lelei ange 'aupito ai.]*

Kōtoni B. Hingikelī

*Ako Fakatakimu'a Fakamā-
 māni Lahí, 10 Sānuali 2004, 2*

tuku fakatatali 'e he 'Otuá ma'a Hono ngaahi 'ofefine faivelengá.

Ko e 'Ofa Faka-Kalaisi Mo'oni, ko ha Tukufakaholo 'Oku Tuku'au mei he Loto ki he Loto

Na'e akonaki 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'o pehē, "Oku fakanatula pē ke ongo'i 'e he kakai fefiné 'a e 'ofa faka-Kalaisi." 'I hono fokotu'u 'o e Fine'ofá, na'á ne talaange ki he kau fafiné, "Kuo tuku 'eni kimoutolu 'i ha tu'unga 'e lava ke mou ngāue ai 'o fakatau ki he ngaahi ongo'i 'ofa kuo tuku 'e he 'Otuá 'i homou lotó."⁴ Kuo pau ke fakataha 'i 'e he kakai fefiné 'a e ongo ko 'eni ne nau tupu mo iá mo e tui kia Sīsū Kalaisi pea mo 'Ene Fakalelei kae tupu 'i honau lotó 'a e 'ofa faka-Kalaisi mo'oni. Na'e fakamatala 'i 'e Palesiteni Heneli B. 'Aealingi, ko e tokoni 'i he Kau Palesiteni 'Uluaki, 'o pehē ko e talatukufakaholo ia 'o e Fine'ofá 'a e 'ofa faka-Kalaisi mo'oni ko 'eni:

"Te u lea atu . . . 'o fekau'aki mo e tuku-fakaholo ma'ongo'onga kuo tuku'au mai kiate kimoutolu 'i he Fine'ofá mei ha ni'ihi ne mu'omu'a 'iate kimoutolu. Ko e kongá ko ia . . . [oku] hangē kiate au ko e mahu'inga taha mo tu'uloá ia, ko e hoko ko ia 'a e 'ofa faka-Kalaisi ko e uho 'o e kautahá pea 'oku pau ke uho 'aki ia pea hoko ko e momona 'o e natula 'o e mēmipa kotoa pē. Na'e mahulu ange kiate

kinautolu 'a e 'uhinga 'o e 'ofa faka-Kalaisi 'i he'ene hoko pē ko ha ongo'i manava'ofá. 'Oku [tupu] 'a e 'ofa faka-Kalaisi [mei] he tui ki he 'Eiki ko Sīsū Kalaisi pea ko e ola ia 'o e ngāue 'a 'Ene Fakalelei 'i he loto 'o hono kau mēmipá. . . .

"Oku kau ki he kautahá ni ha kau fafine 'oku mapuna mei honau lotó 'a e ongo'i 'ofa faka-Kalaisi, 'o liliu ia 'e he'enu mo'ui taau ke fakahoko mo tauhi 'a e ngaahi fuakava 'oku toki fakahoko pē 'i he Siasi mo'oni 'o e 'Eiki. 'Oku ma'u 'enu ongo'i 'ofa faka-Kalaisi meiate Ia 'o fakafou He'ene Fakalelei. 'Oku tākiekina 'enu ngaahi tō'onga faka-Kalaisi 'e He'ene tā sipingá—pea 'oku fai ia tu'unga 'i he loto houngá ia koe'uhí ko 'Ene me'a'ofa ta'efakangatangata 'o e 'alo'ofá—pea mo e Laumālie Mā'oni'oni, 'a ia 'okú Ne fekau mai ke hoko ko e takaua ki He'ene kau tamaio'eiki 'i he'enu ngaahi ngāue 'o e 'alo'ofá."⁵

Na'e kamata 'a e tukufakaholo ko 'eni 'o e 'ofa faka-Kalaisi 'e he kau fafine 'i Nāvuú, 'a ia ne nau fokotu'utu'u ha ngaahi ngāue tokoni mo ma'u e ngaahi fuakava 'o e tempalé. Na'e hoko atu 'eni 'i he Mālōlō'anga 'o e Fa'ahita'u Momokó pea 'i he'enu fononga faingata'a ki he Tele'a Sōlekí. Na'e tokoni 'eni ki he kakai fefine 'o e Siasi 'i he'enu nofo'i e ngaahi fuofua

Heneli B. 'Aealingi

koló, kātekina 'a e fakatanga fakapolitikalé mo e ongo tau lahi 'a māmaní, pea nau kei ma'u pē 'a e 'amanaki lelei lolotonga e tō lalo 'a e tu'unga faka'ekonōmiká. Kuó ne fakatupu 'a e 'ofá mo e angaleléi 'i 'api pea mo e ngaahi ngāue tokoni 'i māmaní fakakātoa. Kuó ne faka'ai'ai e kau Fine'ofá 'i he'enua ngāue 'i he ngaahi falemahakí mo tokoni 'i he ohi 'o e fānaú, tānaki mo tauhi 'o e uité, tokoni 'ofa fakaetangatá, mo e uelofeá. 'Oku kei hokohoko atu ai pē hono faka'ai'ai 'e he 'ofa haohaoa 'a Kalaisí 'a e kau Fine'ofá he 'ahó ni 'i he'enua fakatahataha ke feako'í'aki mo fetauhi'akí, pea

'i he'enua fefakamālohia'aki mo fetauhi'aki fakatāutahá.

'Oku hoko 'a e fefine Siasi kotoa pē ko ha kongá 'o e tukufakaholo ko 'eni 'o e 'ofá pea 'okú ne ma'u 'a e fatongia mo e faingamālie ke vahevahe 'a e tukufakaholó ni mo e ni'ihí kehé.

'Oku faka'ali'ali mai 'e he hisitōlia fakafāмили 'e taha 'a e tuku'au mai 'a e tukufakaholo 'o e Fine'ofá mei he fa'ē ki he 'ofefine 'i ha ngaahi to'u tangata lahi. Kuo tali 'e he 'ofefine takitaha 'a e moto 'o e Fine'ofá, "'Oku 'ikai faka'au 'o ngata 'a e 'ofá.'"

"'Oku hiki 'a e hisitōlia 'o e Fine'ofá 'i he lea mo e mata'ifika, ka 'oku tuku'au 'a e tukufakaholó mei he loto ki he loto" (Heneli B. 'Aealingi).

Na'e kamata 'a e tukufakaholó 'ia 'Ilisapesi Heiveni Pālou, 'a ia ne kau ki he Siasí 'i he 1837. Ne hoko 'a 'Ilisapesi ko e mēmipa 'o e Kautaha Fine'ofa 'o Nāvuú 'i he 'aho 28 'o 'Epeleli 1842, pea na'á ne fanongo 'i hono akonaki 'aki 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'a e ngaahi tefito 'i mo'oni 'oku makatu'unga ai 'a e kautahá. Na'e tokoni 'i ia 'e he ngaahi akonaki ni 'i he'ene mo'uí 'a ia ne kau ai hano 'ohofi 'e he kau fakatangá, fá'ele'í ha tama lolotonga 'enau fononga ki he Tele'a Sōlekí, mo hono tokanga 'i hono fāmilí 'a ia ne nau kei iiki lolotonga e 'alu hono husepānití 'o ngāue fakafaipekaú. Na'á ne hoko ko ha palesiteni Fine'ofa 'i Paunitifulu 'i

'Oku kei hokohoko atu pē hono ue 'i 'e he 'ofa haohaao 'a Kalaisí 'a e kau Fine'ofá 'i he'enau feako 'i'aki mo fetauhi'aki.

'Iutā, mei he 1857 ki he 1888, 'i ha ta'u 'e tolu kimu'a peá ne mālōlō 'i hono ta'u 81.

Ne hoko atu e talanoá ki he'ene tama ko Pāmela Pālou Tomisoní. Na'e ui 'a Pamela mo hono husepānití ke na nofo 'i Panaka 'i Nevata, peá ne hoko ai ko ha palesiteni Fine'ofa. Na'á ne ako 'i 'a e ngaahi poto fakatauhi'apí ki he kau fafiné, kau ai hono faka'aonga 'i 'o ha me'a fakamīsini fakafo'ou: 'a e mīsini tuituí. Lolotonga 'enau nofo 'i Nevatá, na'e tamate'í ai hono malí. Na'á ne hiki leva mo hono fāmilí tokolahí ki Paunitifulu 'i 'Iutā, pea na'e toe ui ia ai ke ne ngāue 'i he kau palesitenisí 'o e Fine'ofá.

Na'e 'ohifo 'e Pāmela 'a e tukufakaholo ko 'ení ki he'ene tama ko Teulesa Tomisoni Koló. Taimi nounou pē mei he mali 'a Teulesá, na'á ne hiki mo hono husepānití ki Mekisikou. 'I he kongá lahi 'o 'ene mo'uí, na'á ne hoko ko e palesiteni Fine'ofa mo ha tokoni 'i he Kau Palesitenisí 'o e Palaimelí. Na'e 'iloa ia 'i he'ene ngāue tokoní, 'ave me'akai ki he kau faingata-'a'ía. Na'á ne anga 'aki hono 'ave 'o e keke ki hono ngaahi kaungá'api toulekeleká 'i he hoko honau 'aho fá'ele'í. Taimi 'e taha, na'á ne toki manatu 'i pē 'a e 'aho fá'ele'í 'o hano kaungá'api kuo 'osi e kai efiáfí. Koe'uhí ko 'ene loto 'aki 'a e tefito 'i mo'oni "'oku 'ikai faka'au 'o ngata 'a e 'ofá," na'á ne toe fakamo'ui e afi he sitoú pea tā ha fo'i keke. 'I he'ene a'u atu ki he matapaá kuo fuoloa e po'ulí, na'e tangi 'a e fine'eikí mo pēhē ange, "Talu 'eku tali atu he

‘ahó kakato ke ke ha‘u, pea ne u mei pehē kuo ngalo au ‘iate koe.”

Na‘e sai‘ia foki mo e tama ‘a Teulesa ko ‘Atilia Kolo Siá ‘i he Fine‘ofá. Na‘á ne fakavavevave he pongipongi Tūsité kotoa pē ke ‘osi ‘ene haeané kae lava ke ne ‘alu ki he fakataha ‘a e Fine‘ofá he efiafi Tūsité. Na‘e uiui‘i ia ‘i hono ta‘u 70 tupú ke hoko ko e palesitini Fine‘ofa he uōtí. ‘I he taimi na‘e fie ma‘u ai ke fai ‘e he ngaahi uōtí ha kumi pa‘anga ki ha ngaahi nāunau mo e ngaahi ‘ekitivití, na‘á ne taki e kau Fine‘ofá ‘i hono kumi ha pa‘anga fe‘unga ke fakatau ‘aki e nāunau ngaahi kai ki he peito ‘o e falelotú, pea mo ha \$1,000 makehe ke faka‘aonga‘i ‘e he pīsopé ki he ngaahi fie ma‘u kehe ‘i he uōtí.

Na‘e uiui‘i ‘a e fa‘ē kei talavou ko ‘Atilia Sia Tená, ko e tama ‘a Sisitā Sia, ke hoko ko e palesitini Fine‘ofa ‘i he uōtí. Ko e konga lahi ‘o ‘ene ngaahi ngāue tokoní ko hono tokanga‘i mo ‘ave me‘akai ki he ngaahi fa‘ē ‘oku ‘i ai ‘enau pēpē fo‘ou. Ko ha faiako fakanatula pē ia pea mālohi ‘ene fakamo‘oni kia Sīsū Kalaisí, ko ia na‘á ne lehilehi‘i hake ‘ene fānau ‘e toko 13 mo tokoní‘i foki ha ni‘ihi kehe mo fakahaofi ha ngaahi laumālie ‘i he ngaahi uiui‘i kehekehe ‘i he Fine‘ofá ‘i he‘ene mo‘uí kotoa.

Kuo hokohoko mai ‘a e tukufakaholo ‘o e ‘ofa faka-Kalaisí ‘i he fāmilí ni. Kuo ngāue fai-velenga kotoa e fānau fine ‘a Sisitā Tená ‘i he Fine‘ofá, pea kuo muimui mo hono makapuna fefiné ‘i he tā sīpinga ‘enau ngaahi fa‘eé.⁶

‘E lava ke vahevahe ‘e he ngaahi fa‘eé ‘a e tukufakaholo ‘o e Fine‘ofá mo ‘enau fānau fefiné.

Ko e ngāue tokoní ‘a e tukufakaholo faka-laumālie ‘a e mēmipa kotoa pē ‘o e Fine‘ofá. Hangē ko e fakamatala ‘a Palesitini ‘Aealingí: “‘Oku mou ‘oatu ‘a e tukufakaholó ‘i ho‘omou tokoni ke ma‘u ‘e he ni‘ihi kehé ‘a e me‘afoaki ko e ‘ofa faka-Kalaisí ‘i honau lotó. Te nau lava ai ‘o foaki atu ia ki he ni‘ihi kehé. ‘Oku lekooti ‘a e fakamatalá mo fakafika e tukufakaholo mo e hisitōlia ‘o e Fine‘ofá, ka ‘oku tuku‘au ia mei he loto ki he loto.”⁷

“Ko e Taimi ‘Eni Ke u Tokoni Ai”

Hili ‘a e fakamatala ‘a e ‘Aposetolo ko Paulá ki ha ngaahi sīpinga ‘o ha kakai tui lahi, na‘á ne pehē, “Ko e me‘a ‘i he kāpui ‘a kitautolu ‘e he ‘ao ‘o e kau fakamo‘oni tokolahi peheé, ke

tau si'aki foki 'a e me'a mamafa kotoa pē, mo e angahala 'oku tau mo'uangofua ki ai, pea tau felele'i 'i he fakakukafi 'a e fakapuepue kuo tofi 'i hotau 'aó, 'o sio pē kia Sīsū ko e kamata'anga mo e ngata'anga 'o e tuí."⁸

'Oku takatakai'i e kakai fefine 'o e Siasí 'e ha kau fakamo'oni tokolahi, kau ai "'etau Fa'e nāunau'ia ko 'Ivī" mo e "tokolahi 'o hono ngaahi 'ofefine angatonu 'a ia [kuo] nau mo'ui 'i he ngaahi kuongá pea nau hū ki he 'Otuá mo'oni mo mo'uí."⁹ 'Oku faka'aonga'i 'e he ngaahi 'ofefine faivelenga 'o e 'Otuá 'a honau faingamālié 'aki 'enau molomolo muiva'e 'i he kau fakamo'oni ko 'ení, 'o nau tuku ki tafa'aki 'a e ngaahi palopalema mo e ngaahi 'ahi'ahi 'oku nau tolotó ai mo nau lele 'i he fakapuepue kuo tuku 'e he 'Eikí 'i honau 'aó.

'Oku 'i ai 'a e kakai fefine anga faka'e'i'eiki, anga'ofa, faivelenga, mo angamā'oni'oni 'i he to'u tangata kotoa pē. Neongo ko e tokosí 'i pē 'o e kau fafiné ni 'e hiki honau hingoá 'i he hisitōliá, ka 'oku 'afio'i lelei kinautolu 'e he'enua Tamai Hēvaní. Pea hangē ko e lea 'a 'Ilisa R. Sinoú, ko e me'a pē ia 'oku mahu-ingá: "'Oku tokolahi 'a e kakai fefine 'oku 'ikai 'iloa 'enau ngaahi ngāué kae ngata pē 'i honau ngaahi 'apí, pea mahalo 'oku 'ikai fakahounga'i ia ai, ka ko e hā hano faikehe-kehe? Kapau 'oku tali 'e he 'Otuá 'a ho'o ngaahi ngāué, neongo ko ha ngaahi fatongia faingofua pē, kapau na'e fakahoko 'i he

faivelenga, 'oku 'ikai 'aupito totonu ke ke lotosi'i."¹⁰

Ko e talanoa ko 'ení ko e taha ia 'o e ngaahi sīpinga lahi 'o e ivi tākiekina 'oku ma'u 'e he kau fefine faivelenga 'o e Fine'ofá. Ko e talanoa 'eni ia ki ha falukunga kakai fefine na'e ongo 'enau tokoní ki he mo'ui 'a ha ta'ahine lahi kei talavou ko Lini. 'I he sio 'a Lini ki he ngāue tokoní 'a e kau fafiné ni, na'á ne fakapapau'i te ne fai 'a e me'a tatau 'i he taimi 'e kau ai ki he Fine'ofá.

'I he ta'u hongofulu tupu lahi 'a Lini, na'á na fanongo mo 'ene fa'éé na'e lavea lahi e mali 'ene fa'éé 'i ha kolo mama'o mei ai. Na'á na heka fakavave 'i ha vakapuna ke o ki ai, ka na'á ne mālōlō pē 'oku te'eki ai ke na 'u ki ai. Na'e toki fakamatala 'a Lini kimui ki he me'a na'e hokó 'i he'ena foki ki 'apí:

"Na'á ma hela'ia mo loto mamahi mo 'eku fa'éé, pea 'i he'ema hifo he sitepú mei he vakapuná na'e tu'u ange he mala'e vakapuná [ha] tangata mo ha fefine, pea na lue ange 'o kuku atu kimaua. Ko e palesiteni fakakoló ia mo e palesiteni Fine'ofá. . . .

"Na'á ma puputu'u 'i he ngaahi 'aho ko iá 'i he'ema fāinga ke mahino kuo mālōlō [a e mali 'o 'eku fa'éé]. . . .Ka na'e 'i ai ma'u pē ha fefine ai, 'o ne tatali fakalongolongo pē mei homa tu'á—ke fai ha fekau, ke tali e matapaá, ke pukepuke homa nimá 'i he'ema telefoni ki homa ngaahi fāmilí mo e kaungāme'á. Na'a

nau 'i ai ke tokoni 'i hono fa' o 'ema kato letá, ke fai e me'a kotoa pē na'e fie ma'u ke faí.

“Na'e tupulaki 'iate au ha ongo'i loto hounga'ia 'i he ngaahi me'a ko 'eni na'e hokó 'o 'ikai ke u fa'a lava ke fakakaukau atu pe te u totongi fēfē si'i kau fafine 'ofá ni. Ne u feinga lahi ke fakakaukau 'i ha founga, ka ne iku 'o u hela'ia he fakakaukau.”

Hili ha ngaahi ta'u lahi mei ai, na'e mali 'a Lini pea 'i ai 'ene ki'i fānau 'e toko tolu, pea na'e ui ia ke ne kau 'i he kau palesitenisí 'o e Fine'ofá. Taimi 'e ni'ihina 'á ne fifili pe te ne lava koā 'o feau e ngaahi fie ma'u 'o hono fatongjá. Ka na'á ne manatu 'i hake 'a e tokoni na'e

“Koe'uhi ko ha kuonga peheni” (Ēseta 4:14)

“Oku ou tui ko e taimi
'oku fakapapau ai hotau
lotó pea fakataha mo e
finangalo ki ai 'a 'etau
Tamai Hēvoní, te tau
lava'i ha fa'ahinga ngāue
pē, pea 'e tuku mai 'e
he 'Otuá ha ivi ke tau
ikuna'i ia; ka ko e taimi
'e tuku ai 'etau feingá,
'o tau loto fo'i, pea tau
vakai ki he tumu'aki 'o e
mo'ungá mo pehē 'oku
faingata'a ke kaka ki he
tumu'akí, 'o 'ikai ke tau
teitei fai ha feingá, he
'ikai pē ke teitei lava'i ia.”

Hiipa J. Kalānite

Ngaahi Akonaki 'a e Kau
Palesiteni 'o e Siasí: Hiipa J.
Kalānite (2002), 41–42

fai ange 'i he mate 'a e mali 'ene fa'ee. Na'á ne pehē pē, "Ko e taimi 'eni 'o'okú." Na'á ne vahevahe 'a e ngaahi me'a ko 'eni na'e hokó: "Ne si'i mālōlō e tama fefine ta'u hongofulu mā fā 'a ha fefine 'i he uōtí. Na'e kole mai e fa'ee ke u fakatau mai mu'a ha kofu faka'ofofa ke fakatui 'i he sino 'o 'ene tamá 'i he teuteu ke tanú. Na'e lava ke u fai 'eni—pea na'e ongo mo'oni ia kiate au. Ko hoku taimi 'eni ke u tokoni ai, 'o hangē ko hono tokoni 'i au 'e he [kau fefine kehé].

"Na'e 'i ai ha fine'eiki toulekeleka he uōtí ne nofo toko taha pē pea na'e fu'u lahi e faito'o na'á ne faka'aonga'í 'o ne 'i ha tu'unga faingata'a'ia 'i ha 'aho 'e tolu. Na'á ma 'ilo ia mo hoku tokoni 'e tahá 'i hono falé 'oku kei mo'ui, peá ma tafitafi 'i ia kimu'a pea a'u ange e me'alele 'a e falemahakí. Na'á ma nofo leva 'o fakama'a e falé—'a e holisí mo e falikí—'aki ha faito'o. Ko e toe taimi pē 'eni 'o'oku.

"Na'e mālōlō fakafokifā 'a e ki'i ta'ahine ta'u tolu faka'ofofa 'a ha fa'e kei si'i 'i he uōtí, ko

E lava ke pehē 'e he kau Fine'ofa 'i he to'u tangata fo'ou kotoa pē, "Ko e taimi 'eni 'otautolu ke tau tokoni ai."

e taha 'o hoku ngaahi kaungāme'á, ko ha'ane puke ka na'e te'eki ai ke 'ilo 'e he kau toketaá ia na'á ne fu'u puke lahi. 'I he'ema fanongo pē mo hoku tokoni 'e tahá ki he mālōlō 'a Lōpiní, na'á ma ō ki honau falé. 'I he'ema ofi atu ki he matapā 'o e loki 'i mu'á, ne ma fanongo ki he tangi 'a e tamaí ('a ia na'e 'ikai ke ne Siasi) lolotonga 'ene talanoa ki he'ene fa'éé 'a ia na'e 'i ha feitu'u mama'o ia. Na'á ne hanga hake 'o sio mai kiate kimaua, pea na'á ne kei tangi pē mo pehē 'i he telefoni: "E sai pē ia, fine'eiki. Kuo 'i heni 'a e kau fafine Māmongá. Ko hoku toe taimi pē 'eni ke u tokoni aí."

Na'e toki fakamatala 'a Lini kimui 'o pehē, 'i he taimi na'e 'eke ange ai 'e he kakaí pe ko e hā 'ene fakakaukau ki he Fine'ofá, na'á ne talaange 'a e ngaahi me'a na'á ne a'usia 'i hono fai ange 'o e tokoni kiate iá pea mo 'ene fai e tokoni ki he ní'ihī kehé. Na'á ne pehē: "Ko e ongo ia 'oku ou ma'u ki he Fine'ofá 'i hoku lotó. Mo hono 'uhingá."¹¹

'Oku ma'u 'e he kau fafine Siasi 'i māmani kotoa 'a e ongo tatau kau ki he Fine'ofá, "'i honau lotó." Kuo nau ma'u ha lelei mei he tokoni 'a e Fine'ofá, hangē pē ko Lini, pea 'oku nau 'ilo'i ko e taimi 'eni 'onautolu ke tokoni 'i he 'ofa faka-Kalaisí pea mo e tui. 'Oku nau tokoni 'i he ngaahi tu'unga kehekehe—'i he'enau hoko ko e 'ofefine, uaifi, fa'ē, tokoua, mehikitunga, faiako 'a'ahi, kau taki Fine'ofa, kaungā-api, mo e kaungāme'a. Ko e ní'ihī 'o 'enau

ngaahi tokoní ko e vahe mai ia mei he kau taki 'o e Siasí, pea ko e ní'ihī 'oku fakahoko ia ko e tali ki he ngaahi ue'i fakalongolongo 'oku fai mei he Laumalie Mā'oní'oní. Pea 'i he'enau vakai 'oku "takataakai 'iate kinautolu 'a e ngaahi fakamo'oni lahi," 'oku nau mateuteu ai ke "lele 'i he fakapuepue kuo tuku 'i [honau] 'aó."

"Tataki 'a Māmani . . . 'i he Me'a Kotoa Pē 'Oku Taau mo Hono Vīkivikí'í"

Na'e tapou 'a Palesiteni Siosefa F. Sāmita, ko e Palesiteni hono ono 'o e Siasí, ki he kakai fefine 'o e Siasí ke nau "tataki 'a māmani pea fakatautefito ki hano tataki 'o e kakai fefine 'o e māmaní 'i he me'a kotoa pē 'oku taau mo hono vīkivikí'í, 'a e me'a kotoa pē 'oku faka-'Otuá, 'a e me'a kotoa pē 'oku fakatupulaki mo fakahao-haoá." Na'á ne pehē, "Kuo uiui 'i 'a kimoutolu 'e he le'o 'o e Palōfita 'a e 'Otuá ke fai ia, ke mou mu'omu'a taha pē, ke mou hoko ko e ma-'ongo'ongo taha mo e lelei taha, ko e haohaoa taha mo hono mateaki'i taha 'o e totonú."¹²

'I hono kotoa e hisitōlia 'o e Siasi 'o e 'Eikí kuo toe fakafoki maí, kuo mo'ui 'aki 'e he kau ākonga fefine 'a Kalaisí 'a e tu'unga mo'ui ko 'ení. Kuo nau faivelenga mo loto to'a 'i he fehangahagai mo e faingata'á, 'o hangē ko 'Ēsetá. Kuo 'i ai 'a e taumu'a 'o 'enau mo'uí, 'o hangē ko 'Ēsetá 'i he taimi na'e fehu'i ange ai

‘e Motekiaí, “Pea ko hai ‘okú ne ‘ilo’i na’á kuó ke hoko ai koe ki he pule’angá koe’uhi ko ha kuonga peheni?”¹³ Hangē ko Nehemaia ‘i he Fuakava Motu’á, na’e ‘ikai ke nau afe mei honau ngaahi tufakanga toputapú. ‘I he taimi na’e feinga ai e ngaahi fili ‘o Nehemaia ke fakatauele’i ia mei hono fatongia ke toe langa ‘a e ‘ā ‘o Selusalemá, na’á ne tali ange, “‘Oku ou fai ‘a e ngāue ‘oku lahi, ko ia ‘oku ‘ikai te u fa’á ‘alu hifo: ko e ‘uma’á ‘a ‘eku tuku ‘a e ngāué, ‘i he lí’aki ia, pea ‘alu hifo ai kiate kimoutolu?”¹⁴ Ne kei hokohoko atu pē hono fakatauele’i ia ‘e hono ngaahi fili, ka na’á ne tu’u mālohi mo mo’oni ‘i he ngāue mahu’inga na’á ne faí. Kuo feinga ‘a māmani ke fakaloto’i e kakai fefine ‘o e Siasí ke lí’aki honau ngaahi misiona kuo foaki ‘e he ‘Otuá, ka kuo ‘ikai “‘alu hifo “‘a e kau Fine’ofa tui faivelengá.

Ko e fekau faingata’a ‘a e talamai ke tau taki ‘i he me’a kotoa pē ‘oku taau mo hono vīkivīkí’i, faka-‘Otuá, fakatupulaki, mo faka-haohaoá. Kuo pehē ma’u pē ia. Ka ‘oku ‘ikai tuēnoa ‘a e kau Fine’ofá fakafo’ituitui ‘i hono tali ‘o e fekaú ni. Ko e kongá kinautolu ‘o ha kautaha ma’ongo’onga, ‘a ia na’e fokotu’u ‘i he mafai ‘o e lakanga fakataula’eikí pea fakamālohia ‘e he ngaahi akonaki mo e ngaahi me’a kuo tala ‘e he kau palōfitá. Ko e ngaahi ‘ofefine ‘ofefina kinautolu ‘o e ‘Otuá pea ‘oku ‘i ai honau ngaahi tufakanga toputapu. Ko e kakai ‘i he fuakavá kinautolu ‘o e Lami, kuo

“fakamahafu ‘a kinautolu ‘aki ‘a e mā’oni’oni pea mo e mālohi ‘o e ‘Otuá ‘i he fu’u nāunau lahi.”¹⁵ ‘I he’enu kau fakataha mo e Kāingalotu faivelenga kehé mo ako mei he ngaahi sīpinga ‘anautolu na’e mu’a ‘iate kinautolú, te nau lava’i ‘a e ngaahi faingata’a ‘o e mo’ui matelié. ‘E lava ke nau tokoni ‘i hono langa hake ‘o e pule’anga ‘o e ‘Otuá ‘i māmani kotoa pea ‘i honau ngaahi ‘apí. ‘E lava ke nau lea ‘o pehē, “Ko e taimi ‘eni ‘omautolú—ko homau taimi ke tokoni ai mo tohi’i ha vahe ‘i he hisitōlia ‘o e Fine’ofá. “‘I he’enu ‘ilo’i fakapapau e ‘ofa ‘a e Tamai Hēvaní kiate kinautolú pea mo e fakamo’oni ‘a e mālohi ‘o e Fakalelei ‘a Sīsū Kalaisí, ‘e lava ke nau mavahe ‘o mā’olunga hake ‘i he ngaahi fakakaukau mo e ngaahi kakapa angamahení, ‘o nau hoko ko e kongá ‘o ha “me’a ‘oku makehe atu.”¹⁶

‘Oku pau ‘a e ngaahi tala’ofa ‘a e ‘Eikí ‘i he taimi ‘oku muimui ai e hou’eiki fafiné ‘i he fale’i na’á Ne fai ki he ‘uluaki palesiteni ‘o e Fine’ofá: “Ko e mo’oni ‘oku ou pehē kiate koe, ko kinautolu kotoa pē ‘oku tali ‘a ‘eku ongo-ongoleléi ko e ngaahi foha mo e ngaahi ‘ofefine ‘a kinautolu ‘i hoku pule’angá. . . . Lí’aki ‘a e ngaahi me’a ‘o e māmani, pea fekumi ki he ngaahi me’a ‘o ha maama lelei ange. . . . Pīkitai ki he ngaahi fuakava ‘a ia kuó ke faí.”¹⁷ ‘I hono fakahā ‘e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá ki he kau Fine’ofá ke nau “faka’aonga’i ‘a [honau] faingamālié,” na’á ne fai fakataha ‘i

.. ..

‘a e enginaki ko iá mo ha tala’ofa: “E ‘ikai fa’a ta’ofi ‘a e kau ‘āngeló mei he’enau hoko ko homou takauá. . . . Kapau te mou ma’a, ‘e ‘ikai fa’a ta’ofi kimoutolu ‘e ha me’a.”¹⁸

NGAAHI ME'A MAHU'INGA NA'E HOKO 'I HE

Hisitōlia 'o e Fine'ofá

6 'EPELELI, 1830

Fokotu'u 'a e Siasí.

1830

Ma'u 'e Siosefa Sāmita ha fakahā ma'a hono uaifi ko 'Emá (vakai, T&F 25).

17 MĀ'ASI 1842

Fokotu'u 'a e Kautaha Fine'ofa 'a e Kakai Fefine 'o Nāvuú; fili 'a 'Ema Sāmita ko e palesiteni.

1843

Fili 'e 'Ema Sāmita mo hono ongo tokoní ha ngaahi kōmiti 'a'ahi 'i he ngaahi uooti 'i Nāvū, 'i 'Ilinoisí.

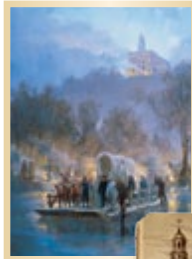
27 SUNE 1844

Fakapoongi 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá mo hono tokoua ko Hailamé 'i he Fale Fakapōpula ko Kātesí.

FĒPUELI 1846

Kamata mavahe 'a e Kāingalotú mei Nāvū.

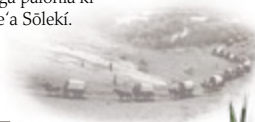

1846

Fakatapui e Temipale Nāvū.

SIULAI 1847

A'u 'a e 'uluaki kaungā fononga paioniá ki he Tele'a Sōleki.

1867

Ui 'a Pilikihami 'Tongi ki he kau pispopé ke toe fokotu'u 'a e Fine'ofá 'i he uooti kotoa pē.

1870

Fokotu'u 'a e Young Ladies Department of the Senior and Junior Cooperative Retrenchment Association ma'á e kau finemuí.

1872

Poupou'i 'e he Fine'ofá 'a hono pulusi 'o e *Woman's Exponent*.

1873

Poupou'i e kau Fine'ofá ke nau kau ki he ako fakafaifo'ó.

1876

Fokotu'u 'a e Kautaha Silika Teseleti, pea palesiteni 'a Sina D. H. 'Tongi.

1878

Fokotu'u e houalotu 'o e Palaimeli ma'á e fānaú.

1882

Fokotu'u 'e he Fine'ofá 'a e Falemahaki Teseleti.

1890

Ma'u 'e Uilifooti Utalafi ha fakahā 'o iku ai ki hono fakangata 'o e mali tokolahí.

1893

Fakatapui e Tempale Sōleki.

1913

Hoko 'a e "'Oku 'ikai faka'au 'o ngata 'a e 'ofá" ko e moto 'a e Fine'ofá.

1915

Kamata hono pulusi 'e he Fine'ofá 'a e Relief Society Magazine.

1916

Kamata ako'i 'e he kau faiaiko 'a'ahí 'a e ongoongoleléf ki he kau fafiné 'i he mähina takitaha.

1918

Fakatau atu 'e he Fine'ofá ha ha'inga uite (bushels) 'e 200,000 ki he pule'anga 'Tunaiteti Siteiti.

1921

Fokotu'u 'e he Fine'ofá ha falemahaki ki he fā'elē.

1936

Fokotu'u 'e he Kau Palesitenisi 'Uluaki 'a e polokalama uelofea 'a e Siasi.

1944

Ta'ofi hano tånaki 'e he kau faiaiko 'a'ahí 'a e ngaahi tokoni ka nau nofo taha pē 'i he tokoni 'i 'o e kau fafine 'oku nau 'a'ahi ki ai.

1954

'Oku taki 'a Pele S. Sipāfooti 'i hono fakafofonga 'i 'o e 'Tunaiteti Siteiti 'i he Kosilio Fakavaha 'apule'anga 'a e Kakai Fefiné.

1956

Fakatapui e Fale 'o e Fine'ofá 'i Soleki Siti.

1969

Fakakau atu 'a e Potungāue Tokoni Fakasōsiale 'a e Fine'ofá ki he Potungāue Uelofea mo e Ngaahi Tokoni Fakasōsiale 'a e Siasí.

1971

Fakangata 'a e *Relief Society Magazine* kae fetongí 'aki ia 'a e *Ensign*.

1978

Fakatapui 'i Nāvū 'a e Maka ki he Ngoue Fakamanatu 'o e Kakai Fefiné.

16 SEPTEMBER 1978

Fakahoko 'a e 'uluaki fakataha lahi 'a e Fine'ofá.

1987

Fakakau ha pōpoaki fakamāhina 'a e faiako 'a ahí 'i he makasini fakavaha'apule'angá ('oku ui he taimí ni ko e *Liahona*) mo e *Ensign*.

1992

Fakamanatu 'e he kau fafiné 'a e ta'u 150 'o e Fine'ofá 'aki 'enau kau 'i ha ngaahi ngāue tokoni 'i honau tukui koló.

23 SEPTEMBER 1995

Lau 'e Palesitini Kōtoni B. Hingikeli 'a e "Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmāni "'i ha fakataha lahi 'a e Fine'ofá.

1997

Kamata ako 'a e Fine'ofá, kau taula'eiki lahi, mo e kōlomu kaumātu'á mei he lēsoni tatau pē he Sāpaté.

2004

Kau atu 'a e kau palesitini lahi 'o e Fine'ofá, Kau Finemuí, mo e Palaimelí 'i he 'uluaki fakataha ako fakatakimu'a fakaemāmāni lahi ma'á e ngaahi houlotú.

2009

A'u 'a e tokolahi 'o e Fine'ofá ki he toko 6 milioná.

Ko ha kau fafine 'i he fakataha lahi 'a e Fine'ofá

2011

Fakamanatu 'e he Siasí 'a e ta'u 75 'o e polokalama uelofea.

Kau Palesitenisī Lahi ‘o e Fine‘ofá

Palesitení: ‘Ema Heili Sāmita, 1842–44.

Tokoni ‘Uluakí: Sela Malieta Kingisilī Kilivileni, 1842–44. **Tokoni Ua:** ‘Ilisapeti Ane Sāmita Uitenī, 1842–44.

Palesitení: ‘Īlisa Lokisī Sinou, 1866–87.

Tokoni ‘Uluakí: Sina Taiana Hanitingitoni ‘Iongi, 1880–88. **Tokoni Uá:** ‘Ilisapeti Ane Sāmita Uitenī, 1880–82.

Palesitení: Sina Taiana Hanitingitoni ‘Iongi, 1888–1901. **Tokoni ‘Uluakí:** Sēini Sinaita Lisiate, 1888–1901. **Tokoni Uá:** Patisepa Uilisoni Sāmita, 1888–1901.

Palesitení: Patisepa Uilisoni Sāmita, 1901–

10. **Tokoni ‘Uluakí:** ‘Eni Teila Haiti, 1901–9.

Tokoni Uá: ‘Aita Simuti Tūsenipeuli, 1901–10.

Palesitení: ‘Emeline Utiuooti N. Uele, 1910–21.

Tokoni ‘Uluakí: Kalālisa Sāmita Uiliamisi, 1910–

21. **Tokoni Uá:** Sulina Lemisoni Sāmita, 1910–21.

Palesitení: Kalālisa Sāmita Uiliamisi, 1921–28.

Tokoni ‘Uluakí: Seni Pilimiholo Naite, 1921–28.

Tokoni Uá: Lu‘isa Ieiti Lopiseni, 1921–28.

Palesiteni: Lu‘isa Ieiti Lopiseni, 1928–39.

Tokoni ‘Uluakí: ‘Eimi Palauni Laimani, 1928–39.

Tokoni Uá: Sūlia ‘Alemani Saili, 1928–35; Keiti Monikomeli Paaka, 1935–39.

Palesitení: ‘Eimi Palauni Laimani, 1940–45.

Tokoni ‘Uluakí: Masa Nolotoni Haueli, 1940–45.

Ongo Tokoni Uá: Tana Tuleni Solenisoni, 1940–42; Pele Sāmita Sipāfooti, 1942–45.

Palesitení: Pele Sāmita Sipāfooti, 1945–74.

Tokoni ‘Uluakí: Meleane Kalake Saapa, 1945–74.

Kau Tokoni Uá: Seletute Laipeeki Kaafi, 1945–47; Velemā Nepeka Saimoniseni, 1947–56; Hēleni Utalafi ‘Enitasoni, 1957–58; Lu‘isa Ualasi Matiseni, 1958–74.

Palesitení: Papulā Pelitisoa Sāmita, 1974–84.

Kau Tokoni ‘Uluakí: Sēneti Lāsolo Kēnōni, 1974–78; Mele‘ana Lisiate Poea, 1978–84.

Kau Tokoni Uá: Mele‘ana Lisiate Poea, 1974–78; Seli Uilikesi Tōmasi, 1978–83; ‘Ana Sōtati Lisi, 1983–84.

Palesitení: Papulā Utiheti Uunitā, 1984–90.

Tokoni ‘Uluakí: Sioi Feliuini ‘Ēvani, 1984–90.

Tokoni Uá: Sōana Pusimani Tokisī, 1984–90.

Palesitení: ‘Ileini Lou Siaki, 1990–97. **Tokoni**

‘Uluakí: Sieko Nisimula ‘Okasaki, 1990–97.

Tokoni Uá: ‘Ailini Heili Kalauta, 1990–97.

Palesitení: Mele ‘Eleni Uti Simuti, 1997–2002.

Tokoni ‘Uluakí: Veisinia ‘Tuli Senisoni, 1997–2002.

Tokoni Uá: Seli L. Tiu, 1997–2002.

Palesitení: Poni Tenisī Pākini, 2002–7.

Tokoni ‘Uluakí: Katalina Hesi Hiu, 2002–7.

Tokoni Uá: Ane Kalake Pinikeli, 2002–7.

Palesitení: Suli Penikaata Peki, kamata ‘i he 2007.

Tokoni ‘Uluakí: Silivia Henelikesi ‘Alaleti, kamata ‘i he 2007. **Tokoni Uá:** Papulā Tomisoni, kamata ‘i he 2007.

Ma'u'anga Fakamatalá

Talateú

1. Emma Smith, 'i he Tohi Miniti 'a e Fine'ofá, Návü, 'Illinois, 17 Mā'asi 1842, Church History Library, 12.
2. Spencer W. Kimball, "Ko e Ngaahi Monū'ia mo e Ngaahi Fatongia 'o e Kakai Fefiné," *Tūhulu*, Mā'asi 1979, 194.
3. Belle S. Spafford, *A Woman's Reach* (1974), 96–97.
4. 'Alamā 37:6

Vahe 1

1. James E. Talmage, *Jesus the Christ*, 3rd ed. (1916), 112.
2. Vakai, Sione 19:25–27.
3. Vakai, Sione 20:1–18.
4. Vakai, Luke 10:38–42.
5. Vakai, Sione 11:20–27.
6. Luke 8:1–3.
7. 1 Timote 5:10.
8. Taitusi 2:4.
9. Ngāue 9:36–40.
10. Vakai, Loma 16:3–5.
11. 1 Kolinitō 16:19; toki tānaki atu e fakamamafá.
12. Loma 16:6.
13. Vakai, Ngāue 16:14–15.
14. Loma 16:1–2; toki tānaki atu e fakamamafá.
15. Hā e lea 'a Siosefa Sāmítá 'i he Sarah M. Kimball,

"Auto-biography," *Woman's Exponent*, Sept. 1, 1883, 51; vakai foki, *Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasí: Siosefa Sāmítá* (2007), 522.

16. Eliza R. Snow, "Female Relief Society," *Deseret News*, Apr. 22, 1868, 1; toki fakalelei'í 'a e faka'ilonga leá.
17. *Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasí: Siosefa F. Sāmítá* (1998), 215.
18. Lorenzo Snow, 'i he "Pres. Snow to Relief Societies," *Deseret Evening News*, July 9, 1901, 1.
19. Julie B. Beck, "Ko e Me'a 'Oku Fakahoko Lelei Taha 'e he Kau Fafine 'o e Siasí: Tu'u Mālohi mo Ta'eue'ia," *Liahona*, Nōvema 2007, 109.

Vahe 2

1. Sarah M. Kimball, 'i he Lekooti 'a e Fine'ofá mei hono Fuofua Fokotu'ú ki he Konifelenisí, 5 'Epeleli 1892, Book II, Church History Library, 29; toki fakalelei'í 'a e sipelá mo e faka'ilonga mata'itohi lahí.
2. Sarah M. Kimball, "Auto-biography," *Woman's Exponent*, Sept. 1, 1883, 51.
3. Vakai ki he Relief Society Minute Book, Nauvoo, Illinois, Mar. 17, 1842, 6–7; ne kau atu ha kau fafine 'e toko uofulu ki he 'uluaki fakatahá, pea na'e 'í ai ha toko fitu ne 'íkai ke nau kau ki he fakatahá ka na'e tali ke nau kau ki he kautahá 'i he fakataha ko iá.

4. Joseph Smith, 'i he Relief Society Minute Book, Nauvoo, Illinois, Mar. 17, 1842, Church History Library, 7; toe fakalelei'í 'a e sipelá, faka'ilonga leá mo e mata'itohi lahí 'o fakatata mo hono fie ma'u 'i he fakamatala kotoa pē mei he tohi miniti ko 'ení.
5. Vakai, Relief Society Minute Book, Nauvoo, Illinois, Mar. 17, 1842, 8–9.
6. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 25:3, 7.
7. Vakai, Joseph Smith, 'i he Relief Society Minute Book, Nauvoo, Illinois, Mar. 17, 1842, 8.
8. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 25:2, 5–8, 10–11, 13–15.
9. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 25:16.
10. Joseph Smith, 'i he Relief Society Minute Book, Nauvoo, Illinois, Mar. 17, 1842, 8.
11. Emma Smith, 'i he Relief Society Minute Book, Nauvoo, Illinois, Mar. 17, 1842, 12.
12. Vakai, Relief Society Minute Book, Nauvoo, Illinois, Mar. 17, 1842, 14.
13. Joseph Smith, 'i he Relief Society Minute Book, Nauvoo, Illinois, Apr. 28, 1842, 40.
14. Joseph Smith, 'i he Relief Society Minute Book, Nauvoo, Illinois, Mar. 30, 1842, 22.
15. Joseph Smith, 'i he Relief Society Minute Book, Nauvoo, Illinois, Apr. 28, 1842, 38.

16. Boyd K. Packer, 'i he Conference Report, Oct. 1978, 9–10; pe *Ensign*, Nov. 1978, 8.
17. Vakai, Joseph Smith, 'i he Relief Society Minute Book, Nauvoo, Illinois, Mar. 17, 1842, 8.
18. Eliza R. Snow, 'i he Relief Society Minute Book, Nauvoo, Illinois, Apr. 28, 1842, 41.
19. Vakai, Joseph Smith, 'i he Relief Society Minute Book, Nauvoo, Illinois, June 9, 1842, 63.
20. Joseph Smith, 'i he Relief Society Minute Book, Nauvoo, Illinois, June 9, 1842, 63.
21. Joseph Smith, 'i he Relief Society Minute Book, Nauvoo, Illinois, June 9, 1842, 63.
22. Joseph Smith, 'i he Relief Society Minute Book, Nauvoo, Illinois, Apr. 28, 1842, 38.
23. Joseph Smith, 'i he Relief Society Minute Book, Nauvoo, Illinois, Apr. 28, 1842, 35.
24. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 20:69.
25. Joseph Smith, 'i he Relief Society Minute Book, Nauvoo, Illinois, Apr. 28, 1842, 38.
26. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 25:5.
27. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 68:25–28
28. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 93:40, 44, 49–50.
29. Emma Smith, 'i he Relief Society Minute Book, Nauvoo, Illinois, Mar. 9, 1844, 123.
30. Joseph Smith, 'i he Relief Society Minute Book, Nauvoo, Illinois, Apr. 28, 1842, 40.
31. *Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesitani 'o e Siasif: Siosefa Sāmīta* (2007), 558
32. 'I he Relief Society Minute Book, Nauvoo, Illinois, Apr. 14, 1842, 28.
33. 'I he Relief Society Minute Book, Nauvoo, Illinois, Aug. 5, 1843, 103.
34. 'I he Relief Society Minute Book, Nauvoo, Illinois, Aug. 13, 1843, 107.
35. 'I he Relief Society Minute Book, Nauvoo, Illinois, Fakataha 'a e Kautaha Fine'ofa 'a e Kakai Fefine 'o e Uooti Tolú, 'ikai hano 'aho, 112.
36. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 124:27–30.
37. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 131–32.
38. Sally Randall, 'i he Kenneth W. Godfrey, *Women's Voices: An Untold History of the Latter-day Saints* (1982), 138–39.
39. Mātiu 25:40
40. "R. S. Reports," *Woman's Exponent*, Sept. 1, 1876, 50.
41. Joseph Smith, quoted in Edward W. Tullidge, *The Women of Mormonism* (1877), 76.
42. 'I he Relief Society Minute Book, Nauvoo, Illinois, June 16, 1843, 91–92.
43. Joseph Smith, 'i he Relief Society Minute Book, Nauvoo, Illinois, Apr. 28, 1842, 39.
44. Joseph Smith, 'i he Relief Society Minute Book, Nauvoo, Illinois, June 9, 1842, 62.
45. Ellen Douglas, tohi 'o e 'aho 14 'Epeleli 1844, typescript, Church History Library.
46. John A. Widtsoe, *Evidences and Reconciliations*, arr. G. Homer Durham, 3 vols. in 1 (1960), 308.
47. Emily Woodmansee, "Kau Fefine 'o Saioné," *Ngaahi Himi*, fika 201.
48. M. Russell Ballard, "Women of Righteousness," *Ensign*, Apr. 2002, 70.
49. Lucy Mack Smith, 'i he Relief Society Minute Book, Nauvoo, Illinois, Mar. 24, 1842, 18–19.

Vahe 3

1. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 25:13.
2. 'Alamā 27:27.
3. Brigham Young, 'i he *History of the Church*, 7:567.
4. Sarah DeArmon Pea Rich, "Autobiography, 1885–93," Church History Library, 66; toe fakalelei 'i 'a e sipelá, faka'ilonga leá mo e mata'itohi lahi; lea 'aki 'e Richard G. Scott, 'i he Conference Report, Apr. 2009, 42; pe *Ensign*, May 2009, 44–45.
5. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 136:4
6. 'I he Charles Lanman, *A Summer in the Wilderness* (1847), 32.
7. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 136:1, 8
8. Presendia Lathrop Kimball, "A Venerable Woman," *Woman's Exponent*, June 1, 1883, 2.
9. Drusilla Dorris Hendricks, "Historical Sketch of James Hendricks and Drusilla Dorris Hendricks," in *Henry Hendricks Genealogy*, comp. Marguerite Allen (1963), 28.
10. Vakai, Jill Mulvay Derr, Janath Russell Cannon, and Maureen Ursebach Beecher, *Women of Covenant: The Story of Relief Society* (1992), 67.
11. Tohinoa 'a Eliza Partridge Lyman, July 14–Dec. 12, 1846, Church History Library, 32–35.
12. Tohinoa 'a Eliza Partridge Lyman, 38.
13. Hisitōlia 'o Bathsheba W. Smith, typescript, Church History Library, 13; toe fakalelei 'i 'a e faka'ilonga leá, sipelá mo e mata'itohi lahi.
14. Helen Mar Whitney, "Scenes and Incidents at Winter Quarters," *Woman's Exponent*, Dec. 1, 1885, 98.

15. Wallace Stegner, *The Gathering of Zion: The Story of the Mormon Trail* (1981), 13.
 16. 'Alamā 34:28.
 17. Emmeline B. Wells, "After the Days of Nauvoo," 'i he Record of the Relief Society from First Organization to Conference, Apr. 5, 1892, Book II, Church History Library, 234–35; toe fakalelei' i 'a e sipelā mo e mata'itohi lahi.
 18. Brigham Young, "Remarks," *Deseret News*, Oct. 15, 1856, 252.
 19. Lucy Meserve Smith, "Historical Sketches of My Great Grandfathers," manuscript, Special Collections, Marriott Library, University of Utah, 53–54; toe fakalelei' i 'a e sipelā, mata'itohi lahi mo e faka'ilonga leā.
 20. Molonai 7:47
 21. Lucy Meserve Smith, "Historical Sketches of My Great Grandfathers," 54.
- ### Vahe 4
1. Vakai, Journal of Wilford Woodruff, Dec. 26, 1866, Church History Library.
 2. Brigham Young, Remarks," *Deseret Evening News*, Dec. 14, 1867, 2; vakai foki, *Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasí: Pilikihami Tongi* (1997), 157.
 3. Joseph Smith, 'i he Relief Society Minute Book, Nauvoo, Illinois, Apr. 28, 1842, Church History Library, 38; toe fakalelei' i 'a e sipelā.
 4. Eliza R. Snow, "Female Relief Society," *Deseret News*, Apr. 22, 1868, 81.
 5. Eliza R. Snow, "Female Relief Society," 81.
 6. Eliza R. Snow, 'i he Relief Society Minutes, Third Ward, Salt Lake Stake, Sept. 23, 1868, Church History Library, 17.
 7. Brigham Young, hā 'i he *The Personal Writings of Eliza Roxcy Snow*, ed. Maureen Ursenbach Beecher (1995), 35.
 8. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 25:7.
 9. Eliza R. Snow, "Female Relief Society," 81.
 10. Brigham Young, "Remarks," *Deseret News Weekly*, May 13, 1868, 3; toe fakalelei' i 'a e faka'ilonga leā.
 11. 'I he Susa Young Gates, *History of the Young Ladies' Mutual Improvement Association* (1911), 9–10.
 12. Eliza R. Snow, 'i he Senior and Junior Cooperative Retrenchment Association Minutes, Feb. 20, 1875, typescript, Church History Library; toe fakalelei' i 'a e faka'ilonga leā.
 13. Tohi meia Eliza R. Snow kia Mary Elizabeth Lightner, May 27, 1869, Church History Library.
 14. Eliza R. Snow, "An Address by Miss Eliza R. Snow," *Millennial Star*, Jan. 13, 1874, 18.
 15. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 132.
 16. Eliza R. Snow, 'i he Relief Society Minutes, Fifteenth Ward, Salt Lake Stake, Jan. 6, 1870, Church History Library, 140; toe fakalelei' i 'a e faka'ilonga leā mo e mata'itohi lahi.
 17. 'I he "Great Indignation Meeting," *Millennial Star*, Feb. 22, 1870, 115.
 18. "The Mormon Question," *New York Times*, Feb. 8, 1870, 1.
 19. "Mormon Women in Council," *New York Herald*, Jan. 23, 1870; quoted in *Deseret News*, Feb. 16, 1870, 23.
 20. Wilford Woodruff, "Remarks," *Deseret Weekly*, Nov. 14, 1891, 660.
 21. Tohinoa 'a Zina D. H. Young, Oct. 6, 1890, Church History Library; toe fakalelei' i 'a e sipelā.
 22. Helen Mar Whitney, *A Woman's View: Helen Mar Whitney's Reminiscences of Early Church History*, ed. Richard N. Holzapfel and Jeni B. Holzapfel (1997), 140.
 23. Vakai, Andrew Jenson, *Latter-day Saint Biographical Encyclopedia*, 4 vols. (1901–36), 1:695.
 24. Eliza R. Snow, 'i he Tenth Ward Relief Society Minutes, Jan. 22, 1874, Church History Library, 24; toe fakalelei' i 'a e faka'ilonga leā mo e mata'itohi lahi.
 25. Emily S. Richards, in "General Conference Relief Society," *Woman's Exponent*, Dec. 1901, 54.
 26. 'I he "Emily S. Richards," *Brigham Young University Bulletin: Dedicatory Services for Naming and Dedication of Twelve Buildings*, May 7, 1957, 21.
 27. Spencer W. Kimball, "Ko e Fatongia 'o e Kakai Fefine Angatonu," *Tūhulu*, Mā'asi 1980, 182.
 28. Vakai, *Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasí: Pilikihami Tongi* (1997), 197–98.
 29. Brigham Young, "Remarks," *Deseret News Weekly*, May 13, 1868, 3.
 30. Eliza R. Snow, "Female Relief Society," 81.
 31. Brigham Young, "Remarks," *Deseret News Weekly*, May 13, 1868, 3.
 32. Emmeline B. Wells, "Be Wise and Harken to Counsel," *Woman's Exponent*, Nov. 1, 1876, 84; toe fakalelei' i 'a e faka'ilonga leā.
 33. Sarah Howard, 'i he "General Meeting of Central and Ward Committees," *Woman's Exponent*, Dec. 1, 1876, 99.
 34. John Taylor, "Discourse by Prest. John Taylor," *Deseret News*, Apr. 9, 1879, 147.
 35. Emmeline B. Wells, "Sisters Be in Earnest," *Woman's Exponent*, Oct. 15, 1876, 76.

36. Vakai, Jill Mulvay Derr, Janath Russell Cannon, mo Maureen Ursenbach Beecher, *Women of Covenant: The Story of Relief Society* (1992), 165–66.
37. Vakai, “Church Wheat to Be Turned Over to Government,” *Deseret Evening News*, May 20, 1918, 1.
38. Eliza R. Snow, “An Address,” *Woman’s Exponent*, Sept. 15, 1873, 62.
39. Emmeline B. Wells, “Zina D. H. Young—A Character Sketch,” *Improvement Era*, Nov. 1901, 45.
40. Eliza R. Snow, “An Address by Miss Eliza R. Snow,” 20; toe fakalelei’i ‘a e faka’ilonga leá.
41. Emma Andersen Liljenquist, ‘i he *Our Pioneer Heritage*, comp. Kate B. Carter (1963), 6:445–46.
42. “Deseret Hospital,” *Woman’s Exponent*, Aug. 1, 1882, 36.
43. Tohinoa ‘a Emmeline B. Wells, Jan. 4, 1878, Harold B. Lee Library Special Collections, Brigham Young University; toe fakalelei’i ‘a e faka’ilonga leá.
44. Diary of Emmeline B. Wells, Aug. 1, 1895.
45. Eliza R. Snow, “An Address by Miss Eliza R. Snow,” 21.
46. Eliza R. Snow, *Poems: Religious, Historical, and Political* (1856), 148–49.
3. Joseph Smith, ‘i he Relief Society Minute Book, Nauvoo, Illinois, June 9, 1842, Church History Library, 63.
4. Molonai 7:47
5. Emmeline B. Wells, Clarissa S. Williams, mo Julina L. Smith, “Epistle to the Relief Society Concerning These War Times,” *Relief Society Magazine*, July 1917, 364.
6. Vakai, Molonai 7:46–47.
7. Joseph F. Smith, ‘i he Minutes of the General Board of Relief Society, Mar. 17, 1914, Church History Library, 54–55.
8. ‘I he “Notes from the Field,” *Relief Society Magazine*, Sept. 1917, 512.
9. Emmeline B. Wells, “The Grain Question,” *Relief Society Bulletin*, Sept. 1914, 1–2.
10. Amy Brown Lyman, “Social Service Work in the Relief Society, 1917–1928,” typescript, Church History Library, 2.
11. Clarissa S. Williams, ‘i he “Relief Society Gives Hard Job to General Head,” *Deseret News*, Sept. 23, 1925, konga 2, peesi 1.
12. Gladys Robison Winter, ‘i he *The Life and Family of Louise Yates Robison*, comp. Gladys Robison Winter, Church History Library.
13. Vakai, Evelyn Hodges Lewis, ‘i hono faka’eke’eke ‘e Loretta Hefner, Sept. 1979, transcript, Laipeli Hisitōlia ‘a e Siasí.
14. Louise Y. Robison, “Officers’ Meeting,” *Relief Society Magazine*, May 1935, 272.
15. Heber J. Grant, ‘i he Conference Report, Oct. 1936, 3.
16. Thomas S. Monson, “Guiding Principles of Personal and Family Welfare,” *Ensign*, Sept. 1986, 5.
17. Harold B. Lee, “Place of the Relief Society in the Church Security Plan,” *Relief Society Magazine*, Mar. 1937, 143; toe fakalelei’i ‘a e faka’ilonga leá.
18. Joseph L. Wirthlin, “Relief Society—An Aid to the Bishops,” *Relief Society Magazine*, June 1941, 417.
19. “Memo of Suggestions,” 1–6, Church Union Board Executive Committee Minutes, Church History Library.
20. Amy Brown Lyman, ‘i he Mayola R. Miltonberger, *Fifty Years of Relief Society Social Services* (1987), 2; toe fakalelei’i ‘a e mata’itohi lahi.
21. Boyd K. Packer, fakamatala te’eki pulusi.
22. Maria Speidel, ‘i he “Notes from the Field,” *Relief Society Magazine*, Feb. 1946, 123.
23. John Zippo, “Life Story of John Zippo,” fakamatala te’eki ai pulusi, hā ‘i he Jill Mulvay Derr, Janath Russell Cannon, and Maureen Ursenbach Beecher, *Women of Covenant: The Story of Relief Society* (1992), 301–2.
24. Eva M. Gregerson, ‘i he “Notes from the Field,” *Relief Society Magazine*, Feb. 1946, 118.
25. Hugh B. Brown, ‘i he “Notes from the Field,” *Relief Society Magazine*, Oct. 1944, 591–92.
26. See Hedwig Biereichel, ‘i he Roger P. Minert, *In Harm’s Way: East German Saints in World War II* (2009), 209.
27. Vakai, Jennifer A. Heckmann, ‘i he Nathan N. Waite, “Steadfast German Saints,” *BYU Magazine*, Winter 2010, 57.
28. Amy Brown Lyman, *In Retrospect* (1945), 160–61.
29. Molonai 7:46–47

Vahe 5

1. Emmeline B. Wells, Clarissa S. Williams, mo Julina L. Smith, “Resolutions of Relief Society,” *Woman’s Exponent*, Nov. 1913, 79.
2. 1 Kolinitō 13:8; Molonai 7:46; vakai foki ki he General Board Minutes, 1842–2007, July 3, 1913, Laipeli Hisitōlia ‘a e Siasí.

Vahe 6

1. Eliza R. Snow, 'i he Weber Stake Relief Society Minutes, Oct. 30, 1877, Church History Library, 27–28.
2. Belle S. Spafford, Marianne Sharp, and Gertrude Garff, "The New Year," *Relief Society Magazine*, Jan. 1947, 3.
3. Boyd K. Packer, 'i he Conference Report, Apr. 1998, 94–95; pe *Ensign*, May 1998, 72.
4. Boyd K. Packer, "Ko e Siakale 'o e Kakai Fefine," *Tūhulu*, 'Epeleli 1981, 280.
5. Henry B. Eyring, "Ko e Tuku-fakaholo Tū'uloa 'o e Fine'ofá," *Liahona*, Nōvema 2009, 121–25.
6. Boyd K. Packer, "The Circle of Sisters," 110.
7. Boyd K. Packer, 'i he Conference Report, Apr. 1998, 97; or *Ensign*, May 1998, 74.
8. George Albert Smith, "Address to Members of Relief Society," *Relief Society Magazine*, Dec. 1945, 717.
9. Vakai, Belle S. Spafford, "A Relief Society Building to Be Erected," *Relief Society Magazine*, Dec. 1945, 751–53.
10. Belle S. Spafford, "Joy in Full Measure," *Relief Society Magazine*, Nov. 1948, 725.
11. David O. McKay, "Dedicatory Prayer of the Relief Society Building," *Relief Society Magazine*, Dec. 1956, 789.
12. Boyd K. Packer, 'i he Conference Report, Oct. 1978, 10; pe *Ensign*, Nov. 1978, 8–9.
13. Belle S. Spafford, 'i hono faka'eke'eke 'e Jill Mulvay [Derr], Jan. 20, 1976, transcript, Church History Library, 127.
14. Belle S. Spafford, *A Woman's Reach* (1974), 98; toe fulihi e fokotu'utu'u fakapalakalafi
15. Silvia H. Allred, "Every Woman Needs Relief Society," *Ensign*, Nov. 2009, 115–16.
16. Vakai, Olga Kovářová Campora, "Fruits of Faithfulness: The Saints of Czechoslovakia," in *Women Steadfast in Christ* (1992), 141–46.
17. Spencer W. Kimball, "Ko e Fatongia 'o e Kakai Fefine Angatonú," *Tūhulu*, Mā'asi 1980, 182.
18. Elaine L. Jack, faka'eke'eke 'e Julie B. Beck, Feb. 10, 2009, transcript, Church History Library; toe fakalelei'i e faka'ilonga leá.
19. Elaine L. Jack, faka'eke'eke 'e Julie B. Beck, Feb. 10, 2009; toe fakalelei'i e mata'itohi lahi mo e faka'ilonga leá.
20. Thomas S. Monson, "The Mighty Strength of Relief Society," *Ensign*, Nov. 1997, 95.
21. Julie B. Beck, "Ko Hono Faka-kakato e Taumu'a 'o e Fine'ofá," *Liahona*, Nōvema 2008, 108.
22. Boyd K. Packer, "The Circle of Sisters," 109.
23. Boyd K. Packer, 'i he Conference Report, Apr. 1998, 95; pe *Ensign*, May 1998, 72.
24. Boyd K. Packer, "The Circle of Sisters," 110.
25. Thomas S. Monson, "'Oku 'Ikai Faka'au 'o Ngata 'a e 'Ofá," *Liahona*, Nōvema 2010, 124–25; vakai foki Bible Dictionary, "Charity"; Molonai 7:46–47.
5. Relief Society Minute Book, Nauvoo, Illinois, July 28, 1843, Church History Library, 101.
6. Joseph F. Smith, "Address of President Joseph F. Smith," *Woman's Exponent*, May 1903, 93; vakai foki, *Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesitani 'o e Siasí: Siosefa F. Sāmīta* (1998), 218–219.
7. Eliza R. Snow, 'i he Relief Society Minutes, Sixth Ward, Salt Lake Stake, Aug. 16, 1868, Church History Library, 16; toe fakalelei'i 'a e sipelá mo e mata'itohi lahi.
8. Eliza R. Snow, 'i he Mt. Pleasant North Ward Relief Society Minutes, Aug. 7, 1880, Church History Library, 56; toe fakalelei'i 'a e mata'itohi lahi.
9. Sarah M. Kimball, 'i he 15th Ward Relief Society Minutes, 1868–1873, Church History Library; toe fakalelei'i 'a e faka'ilonga leá.
10. Jane Richards, 'i he "R. S. Reports," *Woman's Exponent*, Sept. 1907, 24.
11. Minutes of General Board of Relief Society, Apr. 19, 1944, Church History Library, 39–40.
12. Belle S. Spafford, faka'eke'eke 'e Jill Mulvay [Derr], Dec. 1, 1975, transcript, Church History Library.
13. Belle S. Spafford, faka'eke'eke 'e Jill Mulvay [Derr], Dec. 8, 1975, transcript, Church History Library.
14. Henry B. Eyring, "Ko e Tuku-fakaholo Tū'uloa 'o e Fine'ofá," *Liahona*, Nōvema 2009, 121–25.
15. Julie B. Beck, "'Strengthen Thy Stakes': Strong and Immovable in Faith," 'i he *Awake, Arise, and Come unto Christ: Talks from the 2008 BYU Women's Conference* (Deseret Book, 2009), 86–87; toe fakalelei'i e lilii faka-Potukali.

Vahe 7

1. Eliza R. Snow, "Na'e Lahi Fau 'a e 'Ofa," *Ngaahi Himi*, fika 105.
2. Vakai, Luke 15:3–7.
3. Vakai, 3 Nifai 11:13–17; 17:5–25.
4. Julie B. Beck, "Fine'ofá: Ko ha Ngāue Toputapu," *Liahona*, Nōvema 2009, 111.

16. Joseph Smith, 'i he Relief Society Minute Book, Nauvoo, Illinois, Apr. 28, 1842, 38.
17. Spencer W. Kimball, "Small Acts of Service," *Ensign*, Dec. 1974, 5.
18. Thomas S. Monson, 'i he Conference Report, Oct. 2009, 84; pē *Liahona*, Nōvema 2009, 86.
19. Dieter F. Uchtdorf, "Fiefiá, Ko Ho Tukufakaholo," *Liahona*, Nōvema 2008, 117–20.
20. Spencer W. Kimball, "A Vision of Visiting Teaching," *Ensign*, June 1978, 24; vakai foki, Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 20:53–54.
21. Camilla Kimball, 'i he Caroline Eyring Miner mo Edward L. Kimball, *Camilla: A Biography of Camilla Eyring Kimball* (1980), 175.
22. Cathie Humphrey, 'i he "Strong Hands and Loving Hearts," *Ensign*, Dec. 2004, 36–37.
23. Lea 'a Mary Ellen Smoot, 'i he 'initaviu ne fai 'e Julie B. Beck, May 20, 2009, transcript, Church History Library.
24. "Strong Hands and Loving Hearts," 39.
25. Spencer W. Kimball, "A Vision of Visiting Teaching," 24–25.
26. 'I he Virginia U. Jensen, "Ripples," *Ensign*, Nov. 2000, 94.
27. Mary Ellen Smoot, 'i he Conference Report, Oct. 1997, 13–14; pe *Ensign*, Nov. 1997, 12.
28. Spencer W. Kimball, "A Vision of Visiting Teaching," 26.
29. Elaine Reiser Alder, "Visiting Teaching: The Multiplier Effect," *Ensign*, Mar. 1985, 19.
30. Elaine L. Jack, 'i he Jaclyn W. Sorensen, "Visiting Teaching—Giving Selfless Service in a Loving Sisterhood," *Church News*, Mar. 7, 1992, 5.
31. Vivien D. Olson, "The Visiting Teacher Who Made a Difference," *Church News*, May 15, 1982, 2.
32. Hope Kanell Vernon, "The Visiting Teacher Who Made a Difference," *Church News*, June 12, 1982, 2.
33. Barbara W. Winder, "Striving Together: A Conversation with the Relief Society General Presidency," *Ensign*, Mar. 1985, 12.
34. Robyn Romney Evans, "In the Vineyard," *Ensign*, Mar. 2004, 21–23.
35. Lorenzo Snow, 'i he "Prest. Snow to Relief Societies," *Deseret Evening News*, July 9, 1901, 1; hā 'i he Sēmisi 1:27.
10. Amanda Barnes Smith, 'i he Edward W. Tullidge, *The Women of Mormondom* (1877), 124, 128; vakai foki, Ko Hotau Tukufakaholō: Ko ha Hisitōlia Nounou 'o e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní (1996), 56–5748; ko e tangata na'e 'a 'ana 'a e fale ngaohi'anga mahoa'á ko Sēkope Hooni.
11. Elizabeth Ann Whitney, "A Leaf from an Autobiography," *Woman's Exponent*, Aug. 1, 1878, 33.
12. Joseph Smith, 'i hono faka'aonga'i 'e Mercy Fielding Thompson, 'i he "Recollections of the Prophet Joseph Smith," *Juvenile Instructor*, July 1, 1892, 400.
13. Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 95:8.
14. Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 97:28.
15. Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 97: 13–14.
16. Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 124:28, 40.
17. Elizabeth Ann Whitney, "A Leaf from an Autobiography," *Woman's Exponent*, Feb. 15, 1879, 191.
18. Vakai, Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 84:19–22.
19. Joseph Fielding Smith, "Relief Society—an Aid to the Priesthood," *Relief Society Magazine*, Jan. 1959, 5–6.
20. Russell M. Nelson, 'i he Conference Report, Apr. 2006, 38; pe *Liahona*, Mē 2006, 37.
21. Richard G. Scott, "The Doctrinal Foundation of the Auxiliaries," *Worldwide Leadership Training Meeting*, Jan. 10, 2004, 5.
22. Dallin H. Oaks, 'i he Conference Report, Apr. 1992, 51; pe *Ensign*, May 1992, 37; faka'aonga'í 'a e 1 Kolinitō 11:11.

Vahe 8

1. Mōsese 1:39
2. Dallin H. Oaks, 'i he Conference Report, Apr. 1992, 51; pe *Liahona*, Mē 1992, 36.
3. John A. Widtsoe, *Priesthood and Church Government* (1939), 83.
4. Elaine L. Jack, 'i he Conference Report, Oct. 1996, 105; pe *Liahona*, Nōvema 1996, 76–77.
5. Sheri L. Dew, 'i he Conference Report, Oct. 2001, 13; pe *Liahona*, Nōvema 2001, 13; faka'aonga'í 'a e Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 109:22.
6. Elizabeth Ann Whitney, "A Leaf from an Autobiography," *Woman's Exponent*, Sept. 1, 1878, 51.
7. Elizabeth Ann Whitney, "A Leaf from an Autobiography," *Woman's Exponent*, Aug. 1, 1878, 33.
8. Joseph Smith, 'i he Relief Society Minute Book, Nauvoo, Illinois, Apr. 28, 1842, Church History Library, 36.
9. Ngaahi Tefito 'o e Tui 1:7.

23. Dallin H. Oaks, 'i he Conference Report, Apr. 1992, 51; pe *Ensign*, May 1992, 37; faka'aonga'i 'a e Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 14:7.
24. Vakai, Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 68: 25–28.
25. Bruce R. McConkie, 'i he Conference Report, Sydney Australia Area Conference 1976, 34; faka'aonga'i 'a e Mōsese 5:11.
26. "Ko e Fāmilī: Ko ha Fanongonongo ki Māmani," peesi 00 (167) 'i he tohi ko 'enī.
27. Dallin H. Oaks, 'i he Conference Report, Oct. 2005, 24, 26, 28; pe *Ensign*, Nōvema 2005, 24, 26–27.
28. Tohi na'e 'ikai pulusi: 'oku 'ikai fakahā e hingoa 'o e tokotaha na'á ne fa'ú.
29. Boyd K. Packer, 'i he Conference Report, Apr. 1998, 95–96; pe *Ensign*, May 1998, 72–73; faka'aonga'i 'a e Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 107:5 mo Joseph Smith, 'i he Sarah M. Kimball, "Auto-biography," *Woman's Exponent*, Sept. 1, 1883, 51.
30. Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 38:27.
31. Joseph Smith, 'i he Relief Society Minute Book, Nauvoo, Illinois, Mar. 30, 1842, 22.
32. Eliza R. Snow, 'i he Relief Society Minutes, Eleventh Ward, Salt Lake Stake, Mar. 3, 1869, Church History Library.
33. Bathsheba W. Smith, "Official Announcement," *Woman's Exponent*, Jan. 1, 1902, 68.
34. Henry B. Eyring, "Ko e Tuku-fakaholo Tu'uloa 'o e Fine'ofá," *Liahona*, Nōvema 2009, 124.
35. Barbara W. Winder, 'i hono 'initaviu 'e Susan W. Tanner, Jan. 3, 2011, transcript, Church History Library, 1.
36. Barbara W. Winder, 'i hono 'initaviu 'e Susan W. Tanner, Jan. 3, 2011, 1.
37. Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 6:32
38. Thomas S. Monson, 'i he Conference Report, Oct. 1992, 68; pe *Ensign*, Nov. 1992, 48–49.
39. Spencer W. Kimball, "Relief Society—Its Promise and Potential," *Ensign*, Mar. 1976, 4.
40. Joseph Fielding Smith, "Relief Society—an Aid to the Priesthood," 5.
41. Gordon B. Hinckley, 'i he Conference Report, Oct. 1996, 90–91; pe *Ensign*, Nov. 1996, 67–68.

Vahe 9

1. Gordon B. Hinckley, "Tu'u Mālohi 'i he Fehangahangai mo e Ha'aha'a 'o e Māmani," *Tūhulu*, Sānuai 1996, 119.
2. "Ko e Fāmilī: Ko ha Fanongonongo ki Māmani," peesi 00 (166–67) 'i he tohi ko 'enī.
3. Gordon B. Hinckley, na'e hā 'i he "Inspirational Thoughts," *Ensign*, Aug. 1997, 5.
4. Barbara Thompson, "Te u Fakamālohia Koe; Te u Tokoni'i Koe," *Ensign*, Nōvema 2007, 117.
5. Bonnie D. Parkin, "'Oku 'I ai ha Tufakanga Toputapu 'o e Ngaahi Mātu'á," *Liahona*, Sune 2006, 61.
6. Gordon B. Hinckley, "Tu'u Mālohi 'i he Fehangahangai mo e Ha'aha'a 'o e Māmani," 101.
7. James E. Faust, "Ko e Ngaahi Ki Mā'olunga 'o e Fine'ofá," *Tūhulu*, Nōvema 1996, 94; na'e fakalelei'i 'a e fakamata'itohi lalahī.
8. Gordon B. Hinckley, "Tu'u Mālohi 'i he Fehangahangai mo e Ha'aha'a 'o e Māmani," 100.
9. "Ko e Fāmilī: Ko ha Fanongonongo ki Māmani," peesi 192 'i he tohi ko 'enī.
10. Julie B. Beck, "Ako'i 'a e Tokäteline 'o e Fāmilī," *Liahona*, Mā'asi 2011, 32.
11. Vakai, Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 138:38–39; Mōsese 5:10–12.
12. Vakai, Sēnesi 27–28; vakai foki, Julie B. Beck, "Ako'i 'a e Tokäteline 'o e Fāmilī," 16.
13. Vakai, 1 Ngaahi Tu'i 17:8–24.
14. Vakai, 'Alamā 56:47–48.
15. Vakai, Luke 2:40–52.
16. Vakai, Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 68:25–28; 93:36–48; 131:1–3.
17. Eliza R. Snow, "An Address," *Woman's Exponent*, Sept. 15, 1873, 62.
18. Zina D. H. Young, 'i he "First General Conference of the Relief Society," *Woman's Exponent*, Apr. 15, 1889, 172.
19. Joseph F. Smith, 'i he *Deseret Weekly*, Jan. 9, 1892, 71; vakai foki, *Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasī: Siosefa F. Sāmīta* (1998), 35–37.
20. Zina D. H. Young, 'i he "Relief Society Jubilee," *Woman's Exponent*, Apr. 1, 1892, 140.
21. Zina D. H. Young, 'i he "First General Conference of the Relief Society," 172.
22. Joseph F. Smith, 'i he Minutes of Relief Society General Board, Mar. 17, 1914, 50–51; 'o hangē ko hono faka'aonga'i 'i he *Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasī: Siosefa F. Sāmīta* (1998), 190.
23. Sheri L. Dew, "'Ikai Ko e Ngaahi Fa'ē Kotoa Pē Kitautolu?" *Liahona*, Sānuai 2002, 113.
24. Bonnie D. Parkin, "'Oku 'I ai ha Tufakanga Toputapu 'o e Ngaahi Mātu'á," 61.

25. Barbara W. Winder, 'i he "Enriching and Protecting the Home," *Ensign*, Mar. 1986, 20.
26. Belle S. Spafford, faka'eke'eke 'e Jill Mulvay [Derr], Mar. 8, 1976, transcript, Church History Library, 238.
27. M. Russell Ballard, 'i he Conference Report, Apr. 2010, 17; pe *Liahona*, Mē 2010, 18.
28. Vakai, Sheri L. Dew, "Ikai Ko e Ngaahi Fa'e Kotoa Pē Kitautolu?" 96–98.
29. Julie B. Beck, 'i he Conference Report, Oct. 2007, 81; pe *Liahona*, Nōvema 2007, 76–77.
30. Howard W. Hunter, "To the Women of the Church," *Ensign*, Nov. 1992, 96.
31. Pōpoaki mei he Kau Palesitenisi 'Uluaki, 'i he Conference Report, Oct. 1942, 12; na'e lau 'e J. Lūpeni Kalake ko e Si'i.
32. Pōpoaki mei he Kau Palesitenisi 'Uluaki, 'i he Conference Report, Oct. 1942, 12–13; na'e lau 'e J. Lūpeni Kalake ko e Si'i.
33. Barbara B. Smith, *A Fruitful Season* (1988), 55.
34. George W. Cornell, "Homemakers Get a Boost," *Fresno [California] Bee*, Apr. 5, 1978, C-5; lea na'e faka'aonga'i 'e Jill Mulvay Derr, Janath Russell Cannon, mo Maureen Ursenbach Beecher, *Women of Covenant: The Story of Relief Society* (1992), 361.
35. Vakai, Susan W. Tanner, "Ko Hono Fakamālohia 'o e Ngaahi Fa'ē 'o e Kaha'ū," *Liahona*, Sune 2005, 16.
36. David O. McKay, lea na'e faka'aonga'i 'e J. E. McCulloch, *Home: The Savior of Civilization* (1924), 42; 'i he Conference Report, Apr. 1935, 116.
37. Harold B. Lee, "Be Loyal to the Royal within You," 'i he *Speeches of the Year: BYU Devotional mo e Ten-Stake Fireside Addresses 1973* (1974), 91; vakai foki, *Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasī: Hāloti B. Li* (2000), 161.
38. Spencer W. Kimball, 'i he Conference Report, Oct. 1980, 3–4; pe *Ensign*, Nov. 1980, 4.
39. James E. Faust, 'i he Conference Report, Apr. 2003, 70; pe *Liahona*, Mē 2003, 68.
40. Gordon B. Hinckley, "Tu'u Mālohi mo Ta'eue'ia," *Fakataha Ako Fakatakimu 'a Fakaemāmani Lahī, Sānuali 10*, 2004, 22.
41. Vakai, Spencer W. Kimball, 'i he Conference Report, Oct. 1971, 152–56; pe *Ensign*, Dec. 1971, 36–39.
42. Gordon B. Hinckley, "Tu'u Mālohi 'i he Fehangahangai mo e Ngaahi Mālohi 'o e Māmani," 101.
43. Spencer W. Kimball, "Ko e Ngaahi Monū'ia mo e Ngaahi Fatongia 'o e Kakai Fefinē," *Tūhulu, Mā'asi* 1979, 194.
44. Gordon B. Hinckley, "Tu'u Mālohi 'i he Fehangahangai mo e Ngaahi Ha'aha'a 'o e Māmani," 101.
5. Henry B. Eyring, "Ko e Tuku-fakaholo Tu'uloa 'o e Fine'ofā," *Liahona*, Nōvema 2009, 121.
6. Vakai, Athelia T. Woolley, mo Athelia S. Tanner, "Our Five-Generation Love Affair with Relief Society," *Ensign*, June 1978, 37–39.
7. Henry B. Eyring, "Ko e Tuku-fakaholo Tu'uloa 'o e Fine'ofā," 124–25.
8. Hepelū 12: 1–2.
9. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 138:39.
10. Eliza R. Snow, "Speech by E. R. Snow," *Woman's Exponent*, May 1, 1891, 167; na'e fakalelei 'i a e fakamata'itohi lalahi.
11. Vakai, Lynne Christy, "Now It's My Turn," *Ensign*, Mar. 1992, 25–27.
12. Joseph F. Smith, 'i he Minutes of the General Board of Relief Society, Mar. 17, 1914, Church History Library, 54–55.
13. 'Ēseta 4:14.
14. Nehemaia 6:3.
15. 1 Nifai 14:14.
16. Emma Smith, 'i he Relief Society Minute Book, Nauvoo, Illinois, Mar. 17, 1842, 12.
17. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 25:1, 10, 13.
18. Joseph Smith, 'i he Relief Society Minute Book, Nauvoo, Illinois, Apr. 28, 1842, 38–39.

Vahe 10

1. Joseph Smith, 'i he Relief Society Minute Book, Nauvoo, Illinois, Apr. 28, 1842, Church History Library, 38; na'e toe fakalelei 'i a e sipelá, faka'ilongá, mo e fakamata'itohi lalahi 'o fakatatau ki hono fie ma'ú 'i he ngaahi lea kotoa na'e tohi mei he tohi miniti ni.
2. Mary Ellen Smoot, "Fiefia, Ngaahi 'Ofefine 'o Saioné," *Liahona*, Sānuali 2000, 112.
3. M. Russell Ballard, "Kau Fefine 'o e Angatonú," *Liahona*, Tisema. 2002, 37.
4. Joseph Smith, 'i he Relief Society Minute Book, Nauvoo, Illinois, Apr. 28, 1842, 38.

Lisi 'o e Ngaahi Fakatātaá

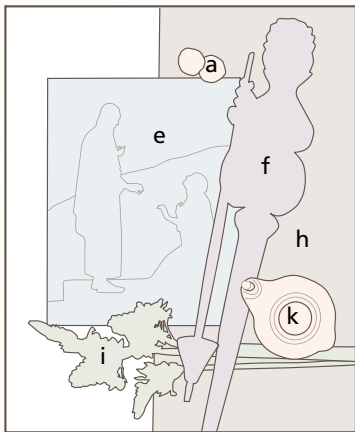
Peesi ii *Ko Kalaisi 'i he Pulupulu Kulukulá*, tā 'e Minerva K. Teichert. © IRI. 'I he Angalelei 'a e Musiume Hisitōlia 'o e Siasí.

Talamu'akí

Peesi xi *Ko Hono Ako'í 'e Kalaisi 'a Mele mo Ma'atá*, tā 'e Anton Dorph. © Hope Gallery.

Vahe 1

Peesi 2

a. Kihí'í pa'anga 'o hangē ko ia 'oku hā 'í he Ma'ake 12:41–44.

e. *Ko Mele mo e Kalaisi Kuo Toetu'ú*, tā 'e Harry Anderson. © IRI

f. Ko e tisitafú, ko ha me'angāue na'e faka'aonga'í ki hono vilohi e filó. 'I he angalelei 'a Carma de Jong Anderson.

h. Tupenu 'oku ne fakaafongā'í e vala ne tui 'í he kuonga 'o e Fuakava Fo'ou. 'I he angalelei 'a Carma de Jong Anderson.

i. Matala'í'akau Fetu'ú 'o Pētelihemá, 'akau tu'ufonua 'o e Fonua Tapú.

k. Ko ha maama lolo tatau mo ia ne faka'aonga'í 'í he kuonga 'o Kalaisí ne toki fai hano ngaohi. Ngaohi 'e Andrew Watson.

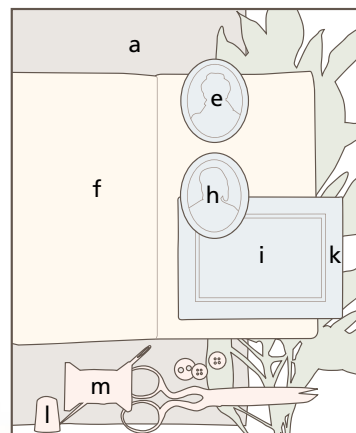
Peesi 4 Konga na'e to'o mei he *Ná'e Fanongo 'a Mele ki He'ene Fofolá*, tā 'e Walter Rane. © 2001 IRI.

Peesi 5 Konga na'e to'o mei he *Vai Mo'uí*, tā 'e Simon Dewey. © Simon Dewey.

Peesi 6 *Ko e Tuitui 'a Tapaitá*, tā 'e Jeremy Winborg. © Jeremy Winborg.

Vahe 2

Peesi 12

a. Sipinga 'o e mata'í tuitui-kolosi fakapaioniá. 'I he angalelei 'a e Musiume Hisitōlia 'a e Siasí.

e. Konga na'e to'o mei he *Siosefa Sāmīta*, tā 'e Kenneth Corbett. © Kenneth Corbett.

f. Tatau 'o e ngaahi lau'itohi mei he 1830 tupú 'o e Tohi 'o e Ngaahi Fekáu mo e Ngaahi Fakahā, 'a ia na'e 'i ai ha lekooti 'o e ngaahi fakahā ne foaki mai 'i he Palōfita ko Siosefa Sāmīta. 'Oku fakakau 'a e konga lahi 'o e ngaahi fakahā ko 'enī he taimi ni 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá.

h. Konga na'e to'o mei he *’Ema Heili Sāmīta*, tā 'e Lee Greene Richards. © 1941 IRI.

i. *Nāvū, Tlinoisi, 1859*, tā 'e John Schroder. © IRI

k. 'Esiá 'i he angalelei 'a e Musiume Hisitōlia 'o e Siasí.

l. 'Ū fakama'u mo e nge'esi-nima tuitui 'i he angalelei 'a e International Society Daughters of Utah Pioneers.

m. Hui tuitui, filo, mo e helekosi 'a e kau Paioniá 'i he angalelei 'a e Musiume Hisitōlia 'o e Siasí.

Peesi 13 *Ko Siosefa Sāmīta 'i he Temipale Nāvūi*, tā 'e Gary Smith. © Gary Smith.

Peesi 14 Konga na'e to'o mei he *’Ema Heili Sāmīta*, tā 'e Lee Greene Richards. © 1941 IRI.

Peesi 15 *Ko Hono Fokotu'u 'o e Fine'ofá*, tā 'e Nadine B. Barton. © 1985 IRI.

Peesi 17 *Tā valivali 'o Sione Teila*. 'I he Angalelei 'a e Laipeli Hisitōlia 'o e Siasí.

Peesi 17 *Ko Hono Toe Fakafoki Mai 'o e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisēteki*, tā 'e Walter Rane. © IRI

Peesi 18 *’Ema Sāmīta*, tā 'e Robert Barrett. © 1991 Robert Barrett.

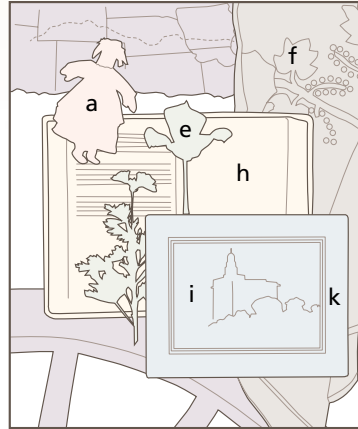
Peesi 19 Konga na'e to'o mei he *Ha'u Ke Tau Fiefa*, tā 'e Walter Rane. 'I he Angalelei 'a e Musiume Hisitōlia 'o e Siasí.

Peesi 25 *Ko 'Ema, ko e Fefine Kuo Fili 'o hono Toe Fakafoki Mai 'o e Ongongolelei, 1839*, tā 'e Theodore S. Gorka. © 1996 IRI.

Peesi 26 *Siosefa Sāmīta*, tā 'e Kenneth Corbett. © Kenneth Corbett.

Vahe 3

Peesi 32

a. Tamapua 'a e kau Paioniá 'i he angalelei 'a e International Society Daughters of Utah Pioneers.

e. Ko e lile siekó, ko ha faka'ilonga 'o e Fine-'ofá. Na'e kai 'e kinautolu ne nau fuofua nofo'i 'a 'Tutaá 'a e foha 'o e lile siekó lolotonga ha taimi ne lahi fau ai 'a e fiekaia.

f. Kafu vavae 'o e kau paioniá 'i he angalelei 'a e Musiume Hisitōlia 'o e Siasí.

h. Tohi himi faka-'Aisileni 'i he angalelei 'a e Society Daughters of Utah Pioneers.

i. *Temipale Nāvūi*, tā 'e Jon McNaughton. © Jon McNaughton.

k. 'Esiá 'i he angalelei 'a e Musiume Hisitōlia 'o e Siasí.

Peesi 35 Konga na'e to'o mei he *Temipale Nāvū Tlinoisi*, tā 'e Scott Goodwin. © Scott Goodwin.

Peesi 36 *Ko Suituota*, tā 'e Harold Hopkinson. © Harold Hopkinson.

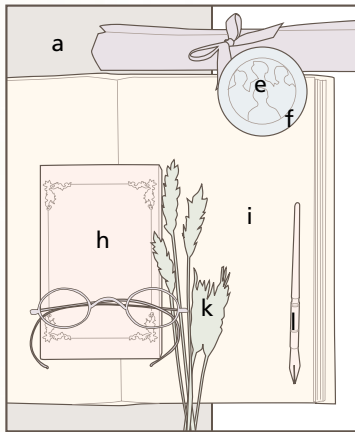
Peesi 38 Tā 'o 'Ilisa Pātīlisi Laimani. 'I he Angalelei 'a e Laipeli Hisitōlia 'o e Siasí.

Matona 'o e Ngaahi Potu Tokalelei, tā 'e Robert Barrett. © 1987 Robert Barrett.

- Peesi 38 Konga na'e to'o mei he *Ko Patisepa W. Sāmita*, tā 'e Lee Greene Richards. © IRI. 'I he Angalelei 'a e Musiume Hīsītōlia 'o e Siasí.
- Peesi 39 *'Aho Fō 'i he Ngaahi Potu Tokalei*, tā 'e Minerva K. Teichert. 1938. 'I he Angalelei 'a e Musiume 'Aati 'a e 'Univēsiti Pilikihami 'ongi. Ma'u 'a e ngaahi totonu fakalao kotoa pē. 'Oua na'a 'ai hano tatau.
- Peesi 40 Konga na'e to'o mei he *'Ilisapesi H. Siakisoni: Fa'e Paionia*, tā 'e Megan Rieker.
- Peesi 41 Konga na'e to'o mei he *Ngoue Paionia*, tā 'e VaLoy Eaton. © VaLoy Eaton. 'I he Angalelei 'a e Pangikē 'o Saioné. 'Oua na'a 'ai hano tatau.

Vahe 4

Peesi 47

- a. Pūlupulu 'i he angalelei 'a e International Society Daughters of Utah Pioneers.
- e. Tā 'o e kau mēmipa 'o ha kalasi 'osi mei he 'Apiako Neesi 'a e Fine'ofá. 'I he Angalelei 'a e International Society Daughters of Utah Pioneers.
- f. 'Esiá 'i he angalelei 'a e International Society Daughters of Utah Pioneers.
- h. Ko hano toe paaki 'i he Fekisimili (Facsimile) 'o ha Tohi 'a Molomona 'i he 1852.

i. Tohi Miniti 'a e Fine'ofá, Nāvū, 'Ilinoisí, fekisimili. 'I he angalelei 'a e Musiume Hīsītōlia 'o e Siasí. (Vakai, peesi 48.)

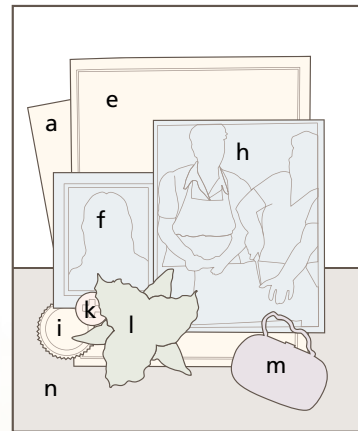
k. Uite, ko ha faka'ilonga 'o e Fine'ofá. (Vakai, peesi 61-63.)

l. Peni vaitohí 'i he angalelei 'a e International Society Daughters of Utah Pioneers.

- Peesi 48 Konga na'e to'o mei he *'Ilisa R. Sinou*. 'I he Angalelei 'a e Musiume Hīsītōlia 'o e Siasí.
- Peesi 50 *'Oku Ako 'i 'e 'Ilisa Sinou 'a e Kau Fine'ofá*, tā 'e Michael T. Malm. © Michael T. Malm.
- Peesi 52 Konga na'e to'o mei he *Lotú*, tā 'e Walter Rane. © Walter Rane.
- Peesi 55 Konga na'e to'o mei he *Ako Faka-Sāpaté*, tā 'e Sheri Lynn Boyer Doty. © IRI 'I he Angalelei 'a Sheri Lynn Boyer Doty.
- Peesi 59 *Sipenisá W. Kimipolo*, tā 'e Judith A. Mehr. © IRI. *Pilikihami 'ongi*, tā 'e John Willard Clawson.
- Peesi 62 Konga na'e to'o mei he *Sina Taiana Haniting-toni 'ongi*. 'I he Angalelei 'a e Musiume Hīsītōlia 'o e Siasí.
- Peesi 65 Konga na'e to'o mei he *Fakahaofi 'o e Lami Ne Heé*, tā 'e Minerva K. Teichert.

Vahe 5

Peesi 72

a. Ki'i tohi na'e fai 'i ha pousikaati 'o e Holo 'o e Fine'ofá he Uooti Piiva Hihifó, 1909. 'I he Angalelei 'a e Laipeli Hisitōlia 'o e Siasí.

e. La'ipepa fanongonongo na'e fa'u 'e he poate lahi 'o e Fine'ofá pea tufaki 'e he kau faiako 'a'ahí, 'o kole ai ke tånaki mai ha vala ma'á e Kāingalotu 'o 'Tulopé lolotonga 'a e Tau Lahi 'a Māmani hono II. 'I he Angalelei 'a e Laipeli Hisitōlia 'o e Siasí.

f. 'Imisi 'o Kalaisí, tā 'e Heinrich Hofmann. 'I he Angalelei 'a e C. Harrison Conroy Co., Inc.

h. Taá 'i he angalelei 'a e Laipeli Hisitōlia 'o e Siasí.

i. Ko e sila 'a e Fine'ofá na'e faka'aonga'i 'i ha tohi fakamo'oni lavame'a na'e foaki 'e he poate lahi 'o e Fine'ofá. 'I he angalelei 'a e Laipeli Hisitōlia 'o e Siasí.

k. Pine 'a e Kolosi Kulá 'i he angalelei 'a e Musiume Hisitōlia 'o e Siasí.

l. Matala'i tiliamu (trillium) hinehina 'i he ma'u mafai pulusi 'a Gerald A. DeBoer, 2010. Faka'aonga'i 'i he laiseni mei he Shutterstock.com.

m. Peesi pa'anga na'e faka'aonga'i 'e Halieta Paane 'Iongi. 'I he angalelei 'a e Courtesy International Society Daughters of Utah Pioneers.

n. Pulupulu fulufulu 'i sipi kulokula 'i he angalelei 'a Carma de Jong Anderson.

Peesi 74 Konga na'e to'o mei he *Emeline B. Uele*, tā 'e Lee Greene Richards. 'I he Angalelei 'a e Musiume Hisitōlia 'o e Siasí.

Peesi 76 Konga na'e to'o mei he *Siosefa F. Sāmīta*, tā 'e Albert E. Salzbrenner.

Peesi 80 Konga na'e to'o mei he *Lu'isa T. Lopisoni*, tā 'e John Willard Clawson. 'I he Angalelei 'a e Musiume Hisitōlia 'o e Siasí.

Peesi 83 Konga na'e to'o mei he *Hiipa J. Kalānīte*, tā 'e C. J. Fox. © IRI.

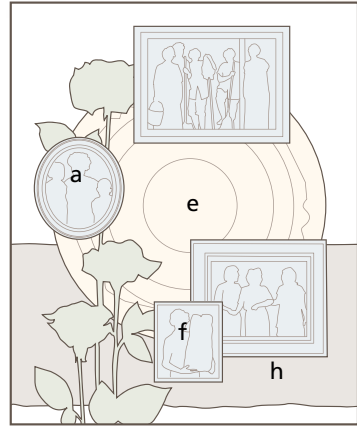
Peesi 84 Konga na'e to'o mei he *Kalālisa S. Uiliāmisi*, tā 'e Lee Greene Richards. © 1924 IRI. 'I he Angalelei 'a e Musiume Hisitōlia 'o e Siasí.

Peesi 88 Konga na'e to'o mei he *'Eimi Palauni Laimani*, tā 'e Lee Greene Richards. 'I he Angalelei 'a e Musiume Hisitōlia 'o e Siasí.

Peesi 91 Konga na'e to'o mei he *Ko hono Faka'ā 'e Kalaisi 'a e Tangata Ku'i*, tā 'e Del Parson. © 1983 IRI.

Vahe 6

Peesi 96

a. Tā na'e fai 'e Jeffrey D. Allred mo Mike Terry. © *Deseret News*.

e. Ko hano tuitui teuteu 'i e sila 'o e Fine'ofá.

f. Tā 'o ha fefine 'okú ne to'oto'o ha tangai tånaki'anga 'o e ngaahi foaki ki he Ngaahi Kautaha Teseletí, 'i he ta'u 1940 tupú. 'I he Angalelei 'a e Laipeli Hisitōlia 'o e Siasí.

h. Leisi 'a e kau paioniá 'i he angalelei 'a e Musiume Hisitōlia 'o e Siasí. (Vakai ki he lea 'a Palesiteni Poiti K. Peekā he peesi 115.)

Peesi 95 *Nofo Takai 'a ha Kau Fine'ofa*, tā 'e David Dibble. © David Dibble.

Peesi 100 Konga na'e to'o mei he *Pele S. Sipāfooti*, tā 'e Alvin Gittins. 'I he Angalelei 'a e Musiume Hisitōlia 'o e Siasí.

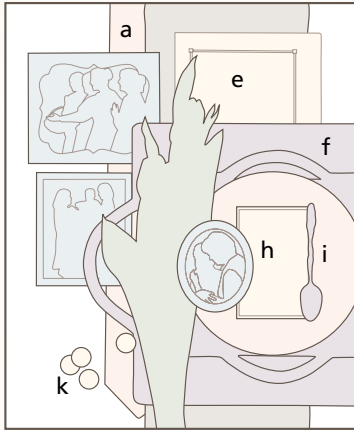
Peesi 107 *Ko hono U'i 'o Pita mo 'Anitelū 'e Kalaisí*, tā 'e Harry Anderson. © IRI.

Peesi 108 Tā 'o 'Ileini L. Siaki © Busath.com.

Peesi 109 *Faitā 'a e* © Jason Swensen.

Vahe 7

Peesi 120

a. Fuka fakakaungāme'a na'e ngaohi 'e ha kau fafine ko ha faka'ilonga 'o 'enau anga fakakaungāme'á. 'I he Angalelei 'a e International Society Daughters of Utah Pioneers.

e. Tohi lekooti 'o e faiako 'a'ahí 'i he angalelei 'a e Musiume Hisitōlia 'o e Siasí.

f. Tā 'o ha 'ū kato © Joey Celis/Flickr/Getty Images.

h. Kaati fakamatalá 'i he angalelei 'a e International Society Daughters of Utah Pioneers. 'Oku tohi 'i ai "'Oku 'i Hoku Tafa'aki e 'Eiki."

i. Peleti mo e sēpuni 'i he angalelei 'a e International Society Daughters of Utah Pioneers.

k. Pa'anga maka 'a e 'Iunaiteti Siteití mei he kongá kimu'a 'o e ngaahi ta'u 'o e 1900, 'oku nau fakafongā'i e ngaahi foaki na'e tñaki 'e he kau faiako 'a'ahí. 'I he angalelei 'a Carma de Jong Anderson.

Peesi 127 Konga na'e to'o mei he *Fakahoko Fakatāutaha*, tā 'e Walter Rane. 'I he Angalelei 'a e Musiume Hisitōlia 'o e Siasí.

Peesi 123 *Kau Fafine Paionia*, tā 'e Julie Rogers. © Julie Rogers.

Peesi 125 Konga na'e to'o mei he *Ko e Ivi Tākiekina 'o e Kakai Fefine Angamā'oni'oni*, tā 'e Julie Rogers. © 2009 Julie Rogers.

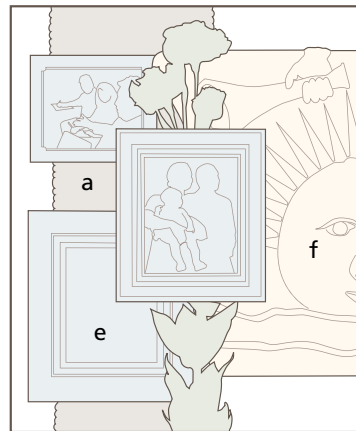
Peesi 126 Konga na'e to'o mei he *Faiako 'A'ahí*, tā 'e Shannon Gygi Christensen. © 2006 Shannon Christensen.

Peesi 139 Tā valivali 'a Keith Larson. © 1992 Keith Larson.

Peesi 142 Konga na'e to'o mei he *Lolenisou Sinou*, tā 'e Lewis A. Ramsey. 'I he Angalelei 'a e Musiume Hisitōlia 'o e Siasí.

Vahe 8

Peesi 146

a. Ko ha no'o na'e ngaohi 'e Sela Sēini Kāsiti 'Ēveni mei he silika na'á ne ma'u mei he ngaahi 'unufe siliká. 'I he angalelei 'a e International Society Daughters of Utah Pioneers.

e. *Ko Hono Langa 'o e Temipale Ketilani*, tā 'e Walter Rane, © IRI.

f. Ko e makalā'ā na'e faka'aonga'i ki hono langa 'o e Temipale Nāvū 'Ilinoisí.

Peesi 150 Konga na'e to'o mei he *He 'Ikai Ke u Teitei Li'aki*, tā 'e Julie Rogers. © Julie Rogers.

Peesi 156 Konga na'e to'o mei he *Siosefa Filitingi Sāmīta*, tā 'e Shauna Cook Clinger. © 1983 IRI.

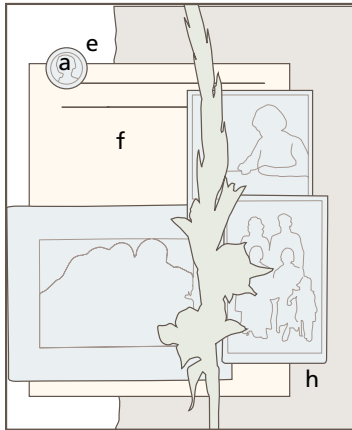
Peesi 155 *Ko hono Ako'i e 'Ātama mo 'Ivi 'Ena Fānaú*, tā 'e Del Parson. © 1978 IRI.

Peesi 156 Konga na'e to'o mei he *Papulā B. Sāmita*, tā 'e Cloy Kent. © IRI.

Peesi 160 Tā 'o Papulā W. Uinitā © Busath Photography.

Vahe 9

Peesi 168

a. Tā valivali 'o 'Epi H. Uele 'i he angalelei 'a e Laipeli Hisitōlia 'o e Siasí.

e. Kahoa lōketí 'i he angalelei 'a e International Society Daughters of Utah Pioneers.

f. Liliu faka-Tonga 'o e "Ko e Fāmīlī: Ko ha Fanongonongo ki Māmāni."

h. Sipi kafu na'e polosi e fulufulu 'i sipi, filohi, fakalanu, pea lalanga 'e 'Iliisa R. Sinou 'i he'ene kei finemuí. 'I he angalelei 'a e International Society Daughters of Utah Pioneers.

Peesi 172 *'Alu ā, 'Eku Tangata Tau Kei Talavouí*, tā 'e Del Parson. © Del Parson.

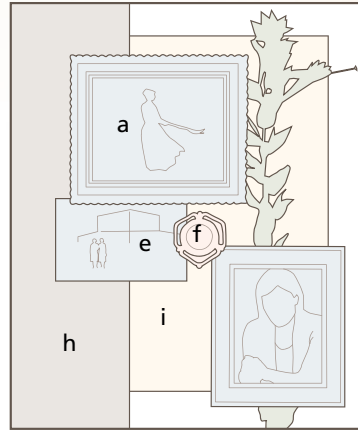
Peesi 173 *Ko Lepeka 'i he Vaitupú*, tā 'e Michael Deas. © 1995 IRI.

Peesi 174 Tā 'o Poni D. Pākini © Busath.com.

Peesi 188 Tā 'o Suli B. Peki © Busath.com.

Vahe 10

Peesi 196

a. *Matala 'i Siola ā mo e Buffalo Chips*, tā 'e Gary L. Kapp. 'I he Angalelei 'a e Musiume Hisitōlia 'o e Siasí.

e. Tā 'o ha kau fafine 'i tu'a he Tempale Mesa 'Alesoná, 1920, tā 'e George Edward Anderson. 'I he Angalelei 'a e Laipeli Hisitōlia 'o e Siasí.

f. Pine 'o e Fine'ofá.

h. Kafu vavae monomono na'e ngaohi 'e Cristina Franco, ma'á e kau palesitenisi lahi 'o e Palaimelí.

i. Peesi mei he Tohi Miniti 'a e Fine'ofá, Nāvū, 'Ilinoisí, 17 'o Mā'asi, 1842. 'I he angalelei 'a e Laipeli Hisitōlia 'o e Siasí. (Vakai, peesi 48.) from Relief Society Minute Book, Nauvoo, Illinois, Mar. 17, 1842. Courtesy Church History Library. (See page 42.)

Peesi 199 *Ko Hono Liliu 'o e Lotó ki he Fāmīlī*, tā 'e Anne Marie Oborn. © 1997 Anne Marie Oborn.

Peesi 201 Tā na'e fai 'e he © 2000 Steve Bunderson.

Peesi 205 Konga na'e to'o mei he *Kuini 'Esetá*, na'e tā 'e Minerva K. Teichert. © William and Betty Stokes.

Ngaahi Me'a Mahu'inga Na'e Hoko 'i he Hisitōlia 'o e Fine'ofá

Peesi 210 Konga na'e to'o mei he *'Ema Heili Sāmīta*, tā 'e Lee Greene Richards. © 1941 IRI.

Konga na'e to'o mei he *Ko hono Fokotu'u 'o e Fine'ofá*, tā 'e Nadine B. Barton. © 1985 IRI.

Konga na'e to'o mei he *Kau Fafine Paioniá*, tā 'e Julie Rogers. © Julie Rogers.

Konga na'e to'o mei he *Ko hono Fakapoongi 'o Siosefa mo Hailamé*, tā 'e Gary Smith. © 1984 IRI.

Ko e Ngata'anga 'o e Hala Pa'alé, tā 'e Glen S. Hopkinson. © Glen S. Hopkinson.

Tā 'o Pilikihami 'Iongi na'e fai 'e C. R. Savage. 'I he Angalelei 'a e Laipeli Hisitōlia 'o e Siasí.

Konga na'e to'o mei he *Organization of the Retrenchment Association by Brigham Young, 1869*, tā 'e Dale Kilbourn. © IRI.

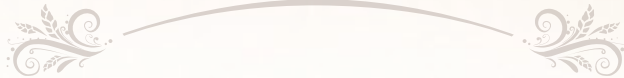
Konga na'e to'o mei he *Sina Taiana Hanitingi-toni Tongi*. 'I he angalelei 'a e Musiume Hisitōlia 'o e Siasí.

Peesi 211 Konga na'e to'o mei he *'Uluaki Fakataha e Kautaha 'a e Palaimelí*, tā 'e Lynn Fausett mo Gordon Cope. © IRI.

Tā 'o e Temipale Sōlekí. 'I he Angalelei 'a e Laipeli Hisitōlia 'o e Siasí.

Tā 'o e tikite ki hono fakatapui 'o e Temipale Sōlekí. 'I he Angalelei 'a e Laipeli Hisitōlia 'o e Siasí.

Peesi 212 Tā 'o ha kau fafine 'oku nau ngāue tokoni © Jason Swensen.

Fakahokohoko Fakamotu'aleá

A Ā

'Aealingi, Henelī B.: kau ki he fefaka-
'apa'apa'aki 'a e kau Fine'ofá mo
e kau ma'u lakanga fakataula'eikí,
162; kau ki he fevahevahe'aki 'o e
'ofa faka-Kalaisí, ko e tukufaka-
hoko 'o e Fine'ofá, 101, 200–01,
203; kau ki he ofa faka-Kalaisí mo
e Fakalelei 'a Sisū Kalaisí, 200; kau
ki he sippinga fakalangi 'o e faiako
'a'ahí, 127

'Aisake mo Lepeka, ko hono faka-
papau'i he 'ikai mole e ngaahi
fuakavá, 172

Ako folofolá, 56, 198

Allred, Silvia H., fakamatala ki he
ngāue tokoni 'ene fa'éé, 107–108

Alvarenga, Hilda, tokoni'i e kau fafiné
he'ene hoko ko e palesiteni Fine-
'ofa, 107–108

Anga fakaemāmaní, ko hono lí'aki
'o e, 51

'Apí: ko ha senitá ma'u'anga 'o e
mālohí, 179–81; ngaahi sippinga
'o e angamā'oni'oni' i he, 184–87.
Vakai foki, Fāmilí

'Ātama mo 'Ivi: akonekina fakataha
'ena fānau, 157, 172; vā 'i he fua-
kavá 'o, 157

B

Bangerter, Geraldine, ngāue mo e kau
fafine Palásilá ke fokotu'u e faiako
'a'ahí 'i Palásila, 128–29

Biereichel, Hedwig, ko ha sippinga 'o e
loto to'á mo e tuí, 91

Ē

'Ēseta, fa'ifa'itakí'anga 'o e tuí mo e
loto to'á, 207–08

F

Faiako 'a'ahí: faiako mo fakamo'oni
'i he, 135–36; fekumi ki ha
tataki fakalaumālie 'i he, 131–35;
kamakamata 'a e, 121–22; ko ha
ngāue fakalaumālie, 125, 135–36;
ko ha tāpuaki má'á e kau faiako
'a'ahí, 138–42; ko hono fakahā 'o
e hounga'ia 'i he, 134–37, 138; liliu
ki he founga na'e kamata 'aki 'a
e, 124–27; mo fakahaofi e ngaahi
laumālie, 136; mo hono tokoni'i e
ní'ihí kehé ke nau muimui 'ia Sisū
Kalaisí, 135–36; mo hono tokoni'i
e ní'ihí kehé ke nau ongo'i e 'ofa
'a Sisū Kalaisí, 136; ngaahi fehu'i
ke fai 'i he taimi 'e, 131; ngaahi
fokotu'u ke ola lelei e, 142; pea
feau e ngaahi fie ma'u fakatu'asinó
'i he 'ofa, 137–38; tukupā oku fie
ma'u ki he, 130–33

Faingamālie, faka'aonga'i e, 195, 197

Faito'ó mo e tokanga'i 'o e mo'ui lelei,
poupou'i e kau Fine'ofá ke nau
ako ki ai, 63–64

Fakahā, fakatāutaha, malava 'e he
fefine takitaha ke ma'u, 51–53, 180

Fakalelei 'a Sisū Kalaisí: fakamo'oni
'a e, tokoni ke tau teuteu ke hū
he tempalé, 23; ko ha konga
mahu'inga 'o e 'ofa faka-Kalaisí,
200; lava ai ke sila e ngaahi fāmilí
ki he ta'engatá, 172; ma'u 'o e
mālohí 'o fakafou 'i he, 89; tokoni
ke tau mahiki 'o mā'olunga ange

he fakakaukau mo e 'amanaki
angamahení, 209

Fakamo'oni: mālohi 'o fakafou 'i he,
89–90; vahevahe 'o e, 'i he ngaahi
fakataha 'a e Fine'ofá, 57–59

Fakataha 'a Kalake, J. Lūpeni ko e
Sī'i, mo e kau taki kehe 'o e Siasí
ke alea'i hono 'ai ke faingofua e
ngaahi polokalmá mo e ngaahi
'ekitivití, 86

Falemahaki ki he fā'elé, 81

Falemahaki Teseletí, 65

Fale 'o e Fine'ofá, 103–04

Fāmilí: Ako'i 'e he Fine'ofá e ngaahi
fatongia 'o e kakai fefiné 'i he,
174–81; fanongonongo ki māmani
kau ki he, 192–93; hono fakamā-
lohiá, fakafou he ngaahi ouau 'o e
tempalé, 24–25; hono fakamā-
lohiá, ko ha tefito'i mo'oni 'oku
fakava'e ai 'a e Fine'ofá, xi, xiii, 8,
21, 21–25, 33, 47, 79–82, 87, 92,
100, 98, 114, 137–38, 154, 174–81,
197, 198; hono fakamālohiá, ko
ha tefito'i taumu'a 'o e lakanga
fakataula'eikí, 154, 175; hono
malu'í, 181–85; ko e makatu'unga
'o ha mo'ui angamā'oni'oni, 154,
169; mo e lakanga fakataula'eikí,
156–60; ngaahi akonaki kau ki he,
169–73, 184–87; ngaahi feinga 'a
Siosefá Sāmita mo e kau Fine'ofa
he kamata'angá ke fakamālohia
e, 21–25; ngaahi sippinga 'o e
angamā'oni'oni' i he, 172, 184–87;
tokonaki 'o e ngaahi fie ma'u
fakatu'asino má'á e, 60; vā 'i he
fuakavá 'i he, vaha'a 'o e husepā-
niti mo e uaiifí, 156–58

Fanongonongo Fakamafai'í, 55–56

Fausi, Sēmisi E.: fakafiemālie ki he mātu'a 'a e fānau talangata'á, 182; 'uhinga na'e fakahā ai 'a e fanongonongo ki he fāmīlī 'i he fakataha lahi 'a e Fine'ofá, 169

Feohi fakatokoua 'i he Fine'ofá, 92, 97–117, 161–62, 179, 198

Fifi, Vila, ma'u mai mo fakahoko atu e tokoní mo 'ene kau faiako 'a'ahí, 137

Filí, totonu ke, 64

Fine'ofá: ako'i e ngaahi fatongia fakafāmīlī, 175; fakafehoanaki mo e ngaahi kōlomu 'o e lakanga fakataula'eikí, 160, 175; fakahoko ha fa'ahinga me'a 'oku laulōtaha, xi; fiefia e kau fafine 'i mu'á ke kau, 18; fokotu'utu'u fakalangi 'o e, 8, 76–77, 197; ivi tākiekina 'o e, ki he kakai fefine 'i he ngaahi uōtí mo e ngaahi koló, 114; kama-kamata 'o e, 13, 197; kau taki 'i he, ngāue 'i he tatakí 'a e lakanga fakataula'eikí, 160; ko ha feitu'u 'o e hūfanga'anga mo e ivi tākiekina ki he lelei, 95, 97, 100; ko ha kongā mahu'inga 'o hono Toe Fakafoki Mai 'o e ongoongolelei, 1, 8, 197; misiona faifakamo'ui 'o e, 100; na'e fokotu'u 'i he mafai pea 'i he founga 'o e lakanga fakataula'eikí, 130, 16–17, 116, 160; ngaahi fakataha 'a e, ako'i e ngaahi fatongia 'oku faka-Kalaisi, ala fai, mo fakafāmīlī, 179; ngaahi taumu'a 'o e, xi, xiii, 8, 19–29, 100, 179, 197; sīpinga 'aki e lotu haohaoá, 142; ta'ofi fakataimi, 33; toe fokotu'u, 47; 'uluaki fakataha 'a e, 14–16

Fipē, ko ha kaunanga 'a e Siasí 'i he kuonga 'o e Fuakava Fo'ou, 7

Fuakava Fo'ou, kakai fefine 'i he, 3–7

G

Gregersen, Eva M., 'i hono tokoní 'i he Kāingalotu Tenima'aké 'a e kau Noaué lolotonga e Tau Lahi hono II 'a Māmani, 90

H

Hanitā, Hauati W.: 'i he totonu fakalangi 'o hono fanau 'i mai ko e ngaahi 'ofefine 'o e 'Otuá, 99; 'i hono fakamālohia 'o e ngaahi fāmīlī, 181

Henituliki, Tulūsila Tōlisi, kau ki he puke 'a e kau paionia Siasí, 38

Hingikeli, Kōtoni B.: foaki ha tāpuaki ki he kakai fefine 'o e Siasí, 191; kau ki he fie ma'u 'o e fanongonongo ki he fāmīlī, 170–71; kau ki he ngāue tokoní 'oku tau fai, 129–30; kau ki he tu'u mālohi mo ta'eue'ia 'a e kakai fefinē 'i he angamā'oní'oní, 186; ki he kakai fefinē 'i he'enau hoko ko e kau tauhi 'o e 'apí, 171–72, 187; ki he mālohi 'o e kakai fefine 'oku ngāue fakataha mo e lakanga fakataula'eikí, 145–46; ki he me'a lahi 'oku lava 'e he hou'eiki fefinē mo honau tu'unga mahu'inga 'i he palani 'a e Tamai Hēvaní, 165–66; ki hono fai 'o e lelei taha te tau lavá, 196; lau e fanongonongo ki he fāmīlī 'i ha fakataha lahi 'a e Fine'ofá, 170–72; mo e ongo tokoní, 'i he hoko 'a e 'apí ko e makatu'unga 'o ha mo'ui angamā'oní'oní, 169

Hoko ko e fa'éé: ko ha fatongia 'o e kakai fefine kotoa pē, 180; kumi faingamālie e kakai fefine 'oku 'ikai ha fānau ke nau, 178

Holoki e ngaahi fakamolē: faka'u-hinga 'i 'o e, 51; na'e malanga 'i 'e Pilikihami 'Iongi mo 'Ilisa R. Sinou, 51

Houalotu 'a e Kau Finemuí, 66

Hou'eiki fefinē: 'i he Fuakava Fo'ou, 3–7; ivi tākiekina angatonu 'o e Siasí, 106; Ko e 'ofa mo e tokanga 'a Sisū Kalaisi ki he, 3–4; ngaahi 'ofefine 'o e 'Otuá, 197; ngaahi tufakanga fakalangi mo e me'a 'e malava 'e he, 197–98

Humphrey, Cathie, ako ki hono ivi tākiekina 'i he'ene hoko ko e faiako 'a'ahí, 132–33

I

Iongi, Pilikihami: fakahinohino e kau fefinē ke tākaki mo tauhi ha uite, 61; fakahinohino e kau fefinē ke toe fokotu'u ha kautaha ngaohi silika, 61; falala 'a e, ki he kakai fefine 'o e Siasí, 60; fale'i e Kāingalotú ke nau mavahe mei Nāvū, 33; fale'i e Kāingalotú ke nau toe keli pea toe fokotu'utu'u, 51; fale'i e Kāingalotú ke tokoní 'i e kau faingata 'a'ia, 40, 42; fuakava ke 'a'eva 'i he ngaahi ouau kotoa 'a e 'Eiki, 34; kamata e ngāue ke toe fokotu'u e Fine'ofá, 47; kau ki he ngāue'ofá, 123; kau ki he 'ofa faka-Kalaisí, 51; ke ako fakafaito 'o e kau fefinē, 63–64; ke fokotu'u 'e he kau fefinē ha ngaahi sīpinga 'o e valá, 60; ki he tafoki mei he ngaahi ivi tākiekina 'o māmānī, 51; kumi tokoní e kau pīsope mei he ngaahi Fine'ofá, 47; ngaahi fekau 'a e 'Eiki ki he 'Apitanga 'o 'Isilelí, 35–37; ngaahi lavame'a 'a e kau Fine'ofá, 56; ngāue he ngaahi 'aho lōloa he Tempale Nāvūu ke tokoní ke ma'u 'e he Kāingalotú e ngaahi ouau, 33; ui ki he Kāingalotú ke nau tokoní ki he kau paionia teke saliotē ne 'ikai ke nau toe lava 'o ngāue, 42; uiui 'i 'a 'Ilisa R. Sinou ke fakahinohino 'i e kau Fine'ofá, 50–51; uiui 'i 'a 'Ilisa R. Sinou ke tokoní 'i hono toe fokotu'u 'o e Fine'ofá, 48–49

Iongi, Sina D. H.: ko e palesiteni 'o e Kautaha Silika 'a e Teseletí, 61; mahu'inga 'o e fakamo'oní, 65; ngaahi fatongia 'o e ngaahi fa'éé, 175–77; ngaohi 'a e 'apí ke mata-matalelé, 173–74; ngāue tokoní 'a, 'i he mala'e fakafaito 'o, 64; tali 'a e Kāingalotú ki he Fanongonongo Fakamafai 'i, 56

Ivi: mo 'Ātama, akonekina fakataha 'ena fānau, 157, 173; mo 'Ātama, vā 'i he fuakavá 'o, 157; mo e ngaahi 'ofefine faivelenga, hū ki he 'Otuá, 204

K

Kalānite, Hiipa J.: fakalotolahi 'a Lu'isa Y. Lopisoni hili hono ui ia ki he kau palesitenisī lahi 'o e Fine'ofā, 83; 'i he tefito 'i taumu 'a 'o e polokalama uelofēā, 84; 'i hono ikuna 'i 'o e loto fo'í, 208; mo e ongo tokoní, 'i he ngaahi tefito 'i mo'oni 'o e mo'ui fakafalala pē kiate kitá, 83; mo e ongo tokoní, kau ki he ofi 'a e tu'unga fakafa'ee ki he anga faka-'Otuá, 181–82; poupou 'i hono fokotu'u 'o e Potungāue Tokoni Fakasōsiale 'a e Fine'ofā, 79

Kau Ākongá: 'i he kakai fefine he Fuakava Fo'ou, xi, 3–7; 'i he kakai fefine 'o e 'aho ní, xii, 8, 121, 207

Kau Āngeló, takaua 'o e kau Fine'ofa faivelengá, 209

Kau fafine, te'eki malí: 'oku tāpuaki 'i kinautolu 'i he'enau tauhi 'enau ngaahi fuakavá, 150–61; pule 'i honau ngaahi 'apí, 157–58

Kau mai 'a e tukui koló, 'e he kau Fine'ofā, 76, 87–88

Kau paioniá: ngaah tūkunga mo'ui 'a e, 34–40; ngāue tokoni he lotolotonga 'o e, 37–43; píkitaí ki he ngaahi fuakavá 'i he mavahe mei Nāvuú, 33–34

Kilivileni, Sala M., vahe 'i ko e mēmipa 'o e 'uluaki kau palesitenisī 'o e Fine'ofā, 16

Kimipolo, Kamila, 'i he'ene ngaahi ngāue ko e faiako 'a ahí, 130–33

Kimipolo, Pelesenitia, kau ki he tokosi 'i e kakai tangata ke tokoni ki he ngaahi kaungá fononga 'a e kau paionia Siasí, 36–37

Kimipolo, Sala M.: kau ki he faiako 'a ahí, 125; mo e ngaahi kama-kamata 'o e Fine'ofā, 13, 29; mo e ngāue ke tānaki 'o tauhi e uitē, 62

Kimipolo, Sipenisā W.: 'i he hoko 'a e faiako 'a ahí ko ha founga ke fakahaofi e ngaahi laumālité, 136; 'i he uiui 'i faka'eí'eiki ke hoko

ko ha fefine angamā'oni'oni 'i he ngaahi 'aho kimui ní, 167, 191; 'i hono teke 'i e ngaahi ivi tākiekina 'oku nau fakavaivai 'e fāmilí, 182; 'i hono tokoni 'i 'e he kau faiako faka'apí e ni'íhi kehē ke nau muimui 'i he Fakamo'uí, 132; kau ki he ako folofola 'a e kau Fine'ofā, 56; kau ki he ivi tākiekina mālohi 'o e kau Fine'ofa angamā'oni'oni mo lea mahinó, 56–57, 109; kau ki he mālohi 'oku lava ke ma'u 'e he Fine'ofā, 162; kau ki hono tanumaki 'o e ngaahi 'ulungāanga faka-Kalaisí, 5; ki he kakai fefine 'oku nau hounga 'ia 'i he kuohilí, xii–xiii; ki he tupulaki 'a e Siasí koe'uhí ko e ivi tākiekina 'o e tā sīpinga 'a e kau Fine'ofā, 109; ki hono feau 'e he 'Otuá 'etau ngaahi fie ma'ú 'o fakafou mai he kakai kehē, 129; ko hono fakafehoanaki 'o e faiako 'a ahí mo e faiako faka'apí, 129–30; ko hono ma'u ha 'ata 'o hēvani 'i he mo'ui 'a e Kāingalotu angamā'oni'oni, 184

Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani: fakamatata kakato 'o e, 192–93; ngaahi fakakaukau kau ki he, 167–69

Ko e lehilehi 'i, mo e tauhi 'apí, 181

Ko hono ako 'o e tohí ní, xiii–xiv

Ko hono faka'aonga 'i 'o e tohí ní, xii–xiv

Kolo, Teulesa Tomisoni, 'ohifo e tukufakaholo 'o e Fine'ofā ki hono fāmilí, 202–03

Ko Tāpaita, ko e sīpinga 'o ha fefine angama'a 'i he Fuakava Fo'ou, 6

Kovářová, Olga, fakaului mo e ngāue tokoni 'a, 109–10

Kuki, Makeleta, mo e kamakamata 'a e Fine'ofā, 13, 29

L

Laimani, 'Eimi Palauni: fakamamafa 'i 'a e fie ma'u ke 'i 'apí e ngaahi fa'ee,

181; 'i he'ene hoko ko e talēkita 'o e Potungāue Tokoni Fakasōsiale 'a e Fine'ofā, 79; kau ki he mālohi 'o e fakamo'oni, 79; kau ki he ma-'ong'onga 'o e Fine'ofā, 90; ki he uouangataha 'i he vaha 'a 'o e kau taki Fine'ofā mo e kau taki lakanga fakataula'eiki, 87; mo e ngaahi liliu 'i he founga faiako 'a ahí na'e kamata 'akí, 125–26; ngaahi me'a na'á ne a'usia 'i he'ene hoko ko ha taki 'i he Fine'ofā, 92

Laimani, 'Ilisapesi Pātīlīsī, ma'u mai mo fakahoko atu 'o e fakafiemālīe 'i he mālolō 'a e fānaú, 37–38

Lakanga Fakataula'eiki: faitāpuekina tatau pē 'a kakai fefinē mo e kakai tangatá, 148–49; Fokotu'u e Fine'ofā 'i he mafai 'o e, 12, 16–17, 116, 160; ko e makatu'unga 'o ha mo'ui angamā'oni'oni, 157; ngaahi tāpuaki 'o e, ma'á e kakai fefine faivelengá, 18, 148–56; sila 'i e ngaahi fāmilí ki he ta'engatá, 157

Lakanga fakataula'eiki, ngaahi kōlomu 'o e, fakafehoanaki mo e Fine'ofā, 160, 175

Laumālīe Mā'oni'oni: fakahā fakatāu-taha 'o fakafou 'i he, 148–49; ko e muimui 'i he ngaahi ue 'i 'a e, 'i he faiako 'a ahí, 129–30, 131–35; me'āfoaki 'o e, 147; takaua ma'u pē 'o e, 147; tataki mo e fakafiemālīe mei he, 52

Lea 'i he kakai, 57–59

Lenitolo, Seli, ma'u 'a e fakafiemālīe 'i he papitaiso ma'á e pekiá, 24–25

Lepeka mo 'Aisake, fakapapau 'i he 'ikai mole e ngaahi fuakavá, 172

Lī, Hāloti B.: 'i he hoko 'a e tempalé ko e feitu'u pē 'e taha he māmaní ke ma'u ai e ngaahi tāpuaki kakato 'o e lakanga fakataula'eiki, 153; 'i he hoko ko e ngāue mahu'inga tahá 'a e ngāue 'i 'apí, 185; kau ki he mo'ui fakafalala pē kiate kitá, 99; kau ki he uouangataha 'a e kau taki lakanga fakataula'eiki mo e kau taki 'o e Fine'ofā, 85

Liljenquist, Emma Andersen, 'i he ako ki hono tokanga 'i 'o e mo'ui lelei, 64–65

Lisi, Sela, ngaahi tāpuaki 'o e Kā-ingalotú 'i he'enau mavahe mei Nāvuú, 34

Lisiata, 'Emeli S., loto to'a ke lea ki he kakai, 57–58

Lisiata, Uiliate: 'i ai 'i hono fakapoongi 'o Siosefa mo Hailame Sāmitá, 33; kau ki he 'uluaki fakataha 'a e Fine'ofá, 130

Lopisoni, Lu'isa Y.: 'i hono fakahounga 'i 'o e tokoni na'e fai 'e he pule'angá, 84; kau ki hono ma'u 'o e fiefiá 'i he tauhi ki he 'Otuá, 90–91; ma'u ha fakalotolahi meia Hiipa J. Kalānite hili hono ui ki he kau palesitenisi lahi 'o e Fine'ofá, 83; puipuitu'a 'o, 82–83

M

Ma'ata mo Mele, ko e ongo ākongá 'a Sisū Kalaisi, xi, 4–5

Makasini 'a e Fine'ofá, 66–67

Makasini *Ensign*, 66

Makasini *Liahoná*, 66

Makei, Tēvita O.: fai e lotu fakatapui 'o e Fale 'o e Fine'ofá, 103–04; kau ki he 'ikai lava 'e ha ngāue lavame'a 'o totongi huhu 'i ki he maumau 'i he 'api, 182; kau ki he uouanga-taha 'i he Siasí, 161–62

Makongikí, Pulusi R., kau ki he vā 'i he fuakavá 'i he vaha'a 'o 'Ivi mo 'Ātamá, 157

Mali tokolahí: Paasi e lao 'i he pule'anga 'o e 'Iunaiteti Siteití ke 'ikai ngofua 'a e, 52; taukapo 'i 'e he kakai fefine 'o e Siasí 'i he kamata'angá, 53–57

Monisoni, Tōmasi S.: 'i he hoko ko e to'ukupu 'o e 'Eikí 'i he māmaní, 119, 130; 'i he ngaahi ngāue 'a e Fine'ofá ki he potó 'i he tohí

mo e laukongá, 114; 'i he ngaahi taumu'a 'o e polokalama uelofea, 85; 'i he ngāue fakataha 'a e kakai fefiné mo e kakai tangatá 'o tokoni 'i he Matangi ko 'Aniteluú, 164; 'i hono fakahā 'o e 'ofa faka-Kalaisí, 116–17; 'i hono fakahoko 'o e maná 'i he tuí, 105

Moto 'o e Fine'ofá: muimui ki ai e kau fafiné 'i he ngaahi taimi 'o e faingata'á, 73–92; na'e fokotu'u, 73. *Vakai foki*, 'Ofa faka-Kalaisí

Mo'ui fakafalala pē ki ate kitá: ko hono fakatupulaki 'o e, 60; ngaahi sippinga 'o e, 'i he kau Fine'ofa he kongá kimui 'o e ta'u 1800 tupú, 59–65; tanumaki 'o e, lolotonga 'o e Tōlalo e Tū'unga Fakapa'angá, 82–84

N

Nalesoni, Lāsolo M., kau ki hono sila 'o e fāmilí 'aki e mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí, 154

Nāvū: fakahoko e ngāue tokoní 'i, 25–29; Fokotu'u e Fine'ofá 'i, 130; hiki fononga mei, 33–34; langa e temipalé 'i, 13

Nehemaia, ko ha sippinga 'o e tuí mo e loto to'á, 208

Ngaahi fa'eé, tu'unga fakafa'eé: ivi tākiekina 'i he kau tau kei talavou 'i he Tohi 'a Molomoná, 172; ko hono malu'í, 182–83; kongá 'o e natula ta'engata 'o e kakai fefiné, 180; 'oku poupou 'i e kakai fefiné ke nau nofo 'i 'api, 87; tufakanga fakalaumalié 'o e, 87. *Vakai foki*, Fāmilí

Ngaahi fakataha alēlea 'a e Siasí, 164

Ngaahi Fuakavá: Kau Fine'ofá ko ha kakai 'o e fuakavá, 209; ke muimui 'ia Sisū Kalaisi, fakahoko 'o fakafou 'i he faiako 'a ahí, 129; ko e fefine takitaha kuó ne fakahokó, 'oku 'i ai hono fatongia ke fakahaofi e ngaahi laumalié,

29; kuo fakatolonga, 'e Lepeka mo 'Aisake, 173; mālohi 'oku fakafou 'i he, 18, 148–49, 157–58; mo e mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí, 147; 'Oku tokoni e Fine'ofá ke teuteu 'i e kakai fefiné ke nau fai 'a e, 19–20, 154, 155; tokoni 'i e kau paionia Siasí lolotonga e fonongá, 33–34, 39–40

Ngaahi me'afouaki fakalaumalié. *Vakai*, Ngaahi me'afouaki 'o e Laumalié

Ngaahi me'afouaki 'o e Laumalié, ma'u 'e he kakai fefiné, 152–53

Ngaahi 'Ofefine 'o e 'Otuá: faitāpuekina 'e he mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí, 147; mahu'inga hono manatu 'i 'e he kakai fefiné pe ko hai kinautolú, 197–98, 209; mahu'inga ta'efakangatangata 'o e, xii–xiii; na'a nau 'ilo 'i mo hū ki he 'Otuá 'i he maama fakalaumalié, 192; totonu fakalangi ne fá'ele 'i mo iá 'o e, 99, 165

Ngaahi ouáu, ngaahi tāpuaki 'oku fakafou 'i he, 18, 148–49. *Vakai foki*, Lakanga Fakataula'eikí; Ngaahi Fuakavá

Ngaahi talanoá: 'Ave 'e Telesa Tomisoni Kolo ha fo 'i keke ki hano kaungāme'a na'e hoko hono 'aho fá'ele 'i, 202–03; Fai 'e he kau Fine'ofá ha ngāue tokoni ke fakamanatu 'aki e ta'u 150 'o e Fine'ofá, 112–13; Fakaafe 'i 'e Sisū Kalaisi 'a Ma'ata mo Mele ke na hoko ko 'Ene ongo ākongá, 4–5; faka'au 'o 'ofa ha fefine 'i he kau fafine 'okú ne faiako 'a ahi ki aí, 138–42; Fakafisi 'a Nehemaia ke li 'aki 'ene ngāue ke toe langa 'a Selusalemá, 208; fakahā 'e ha finemui 'ene hounga'ia 'i he ngaahi akonaki 'a e palōfitá kau ki he tu'unga fakafa'eé, 172–73; Fakalotolahi 'i 'e Hiipa J. Kalānite 'a Lu'isa Y. Lopiseni 'i hono ui ia ki he kau palesitenisi lahi 'o e Fine'ofá., 83; fakamālohia ha fá'ē 'oku nofo toko taha 'e he ngaahi fuakava kuó ne fakahokó, 157–58; Fakamatala 'a Sipenisá W.

Kimipolo ki he ngaahi taimi kuo ne mamata ai ki he 'ata 'o hēvanī, 184; fakamatala 'e he kau fafinē 'enau hounga'ia 'i he faiako 'a ahī, 213–14; fakapapau'ī 'e ha Fine'ofa ko hono taimi 'eni ke tokoni ai, 204–05; Fetaulaki 'a Tōmasi S. Monisoni mo ha fefine na'e 'aonga ki ai e ngaahi feinga 'a e Fine'ofa ke lava 'o tohi mo laukonga, 114; Foaki 'e Hetiuki Pailesiolo ha me'akai ki he kau pōpula Lūsia 'o e tau, 91; Fokotu'u 'e Siosefa Sāmīta 'a e Kautaha Fine'ofa 'a e Kakai Fefine 'o Nāvū, 14–15; 'ilo 'e ha fefine hono tokoni'ī 'e he kafu vavae na'ā ne tuitui ha taha 'i ha fonua kehe, 77; kamakamata 'a e Fine'ofa, 13–14; Ko e 'a ahi 'a Pōiti K. mo Tana Peeka ki ha Kau Fine'ofa 'i Sekisolvākia, 98–99; Ko e fakahaa'ī 'e 'Ēseta 'a e tui mo e loto to'a ke fakahaafi hono kakai, 207; Ko e ma'u 'e 'Ēma 'Enitasoni Lilinikuisi ha ue'i fakalaumālie 'i he'ene hoko ko e nēsi, 64–65; Ko e ma'u 'e 'Emeli S. Lisiate 'a e lototo'a ke lea 'i he kakai, 57–58; Ko e muimui 'a Pele S. Sipāfooti ki he fale'ī 'a Siaoisi 'Alipate Sāmīta ke ne 'ai ke ongo'ī hono ivi tākiekinā, 104–05; Ko e ngāue 'a Selatine Fepigaata mo e kau fefine Palāsila ke fokotu'u e faiako 'a ahī 'i Palāsila, 128–29; Ko e talatalaifale 'a Tāleni H. 'Oakesi mo Papulā W. Uinitā 'i he ngaahi me'a fekau'aki mo e kakai fefine 'i he Siasī, 164; Ko e tokoni e kau fefine 'Amēniā neongo 'enau masivā, 81; Ko e ului 'a 'Ilisapesi 'Ana Uiteni ki he ongoongolelei kuo fakafoki mai, 148–49; Ko e vahevahe 'e he Kāingalotu Tenima'akē 'enau me'akai ki he Kāingalotu Noauē, 90; Ko hono foaki atu mo ma'u mai 'e 'Eleni Takilesi 'a e manava'ofa 'i he taimi 'o e faingata'ā, 28–29; Ko hono ma'u 'e 'Amanitā Paane Sāmīta 'a e me'afokai 'o e kikitē ke tokanga'ī 'aki hono fohā, 152–53; Ko hono ma'u mai pea fakahoko atu 'e 'Ilisa

Pātīlisi Laimani 'a e fakafiemālie 'i he mālōlō 'a e fānaū, 37–38; Ko hono taki 'e he fa'ē 'a Tāleni H. 'Oakesi hono fāmīlī hili e mālōlō hono husepāniti, 159; kole tokoni ha fefine 'oku 'ikai taau ke ne ma'u ia ki he'ene faiako 'a ahī, 132–33; Mamata 'a Siosefa F. Sāmīta ki hono tokoni'ī 'e ha kau Fine'ofa ha fāmīli faingata'ā'ia, 122–23; Ma'u 'e he fa'ē kei talavou ko Suli B. Peki ha tokoni mei he Fine'ofa, 114; Ma'u 'e he Kāingalotū e ngaahi tāpuaki 'o e tempalē pea nau toki mavahe mei Nāvū, 33–34; Ma'u 'e Seli Lenitolo ha fiefimālie 'i he papi-taiso ma'ā e pekiā, 24–25; ngaahi sīpinga hono mo'ui 'aki e ongo-ongolelei 'i he ngaahi 'api 'o e kakai Siasī, 184–87; ngāue fakataha ha kakai fefine mo tangata 'i ha matangi na'e tō, 164; 'Oku hoko 'a Seletute Sipolo ko e palesiteni Fine'ofa neongo e ngaahi 'ahi'ahi mo 'ene fakatu'utāmaki, 90; Taki 'e Lusi Mīsevi Sāmīta e kau fefine kehē ke tokoni ki he kau paionia teke saliotē, 42–43; Taki 'e Matila Tatili e kau fefine kehē ke nau tokoni ki he kau 'Initia 'Amelika faingata'ā'ia, 42; Taki mo lehilehi'ī 'e Mele Filitingi Sāmīta 'a 'ene fānaū, 174–75; tānaki 'e ha kau fefine ha ngaahi kofu loto 'i he'ene nau fanongo ki he faingata'ā'ia 'a e kau paionia teke saliotē, 42–43; Taukave'ī 'e he kau Fine'ofa hono fakahoko 'o e mali tokolahī, 53–57; Tohi 'e he Kāingalotū ha pōpoaki he holisi 'o e Tempale Nāvū, 34; Tokanga'ī 'e Hilitā 'Alavalenga e kau Fine'ofa 'i hono kolō, 107–108; tokoni'ī 'e ha ongo fefine 'a ahi ha fefine na'e faingata'ā'ia pea ne toe tokoni'ī ai mo kinaua, 137; tokoni'ī 'e ha palesiteni Fine'ofa 'ene kau Fine'ofa hili ha mofuie, 98; ue'ī ha ongo fefine ke na 'ilo'ī e founga ke tokoni'ī 'aki e ni'ihī kehe 'oku faingata'ā'ia, 131–35; Ului 'a 'Olokā Kovalova ki he ongoongo-lelei pea ngāue 'i he pule'angā, 109–10; vahevahe 'e ha fāmīli 'a

e tukufakaholo 'o e Fine'ofa 'i ha ngaahi to'u tangata lahi, 202–03

Ngaahi tempalē: fakahā e mālohi 'o e anga faka-'Otuā 'i he, 149; Faka-koloa'ī e Kāingalotū 'aki e mālohi mei 'olunga 'i he, 154; kau ngāue ouau 'i he, 155; ko e teuteu ke hū he, 21, 133; ko ha ngaahi feitu'u 'o e fakafeta'ī, fakahinohino, mo e ako, 154; ngaahi ouau 'o e, faka-mālohia e ngaahi fāmīli, 24–25; ngaahi tāpuaki ma'ā e kakai fefine faivelenga 'i he, 155; tokoni e kau Fine'ofa he kamata'angā ki hono teuteu'ī e kakai ki he, 29; Tokoni'ī 'e he Fine'ofa e kau fafinē ke nau hū he, 155

Ngaahi tohi kuo pulusi, 66–67

Ngāue tokoni. *Vakai*, Faiako 'a ahī; 'Oku faka-Kalaisī; Tokoni 'o kinau-tolu 'oku faingata'ā'ia

Nofo'anga Fakafa'ahita'u Momokō, 36–37

O

'Oakesi, Tāleni H.: fale'ī 'a Papulā W. Uinitā 'i he ngaahi me'a kau ki he kakai fefine 'i he Siasī, 164; 'i he tāpuaki'ī tatau pē 'o e kakai tangatā mo e kakai fefinē 'e he lakanga fakataula'eiki, 147; 'i he toputapu 'o e nofo malī mo e ngaahi fetu'utaki fakafāmīli, 154; kau ki he taki 'a 'ene fa'ē'ē 'i he taimi ne mālōlō ai 'ene tamaī, 159

'Ofa faka-Kalaisī: ako'ī 'e Siosefa Sāmīta, 27–28; fakamālohia e feohi fakatokouā, 116–17; fakamatala'ī 'o e, fai 'e Tōmasi S. Monisoni, 116–17; 'i 'api, 22–23, 173–74; 'i he'ene hoko ko e tukufakaholo 'o e Fine'ofa, 101, 200–203; 'i he'ene hoko ko ha mālohi ke poupuo 'i he tau mo e melinō, 75–76; 'i he faiako 'a ahī, 134–38; 'i he moto 'a e Fine'ofa, 73, 202; ko ha tefito'ī mo'oni 'oku fakava'e ai e Fine'ofa, 51, 73, 90–91, 197; mo e Fakalelei

‘a Sīsū Kalaisi, 200; na’e faka’ali’ali
‘e he sīpinga ‘a ‘Ema mo Siosefa
Sāmīta, 28; ngaahi sīpinga ‘o e, ‘i
he lolotonga e Kāingalotu he
kamata’angá, 25–29, 33–43; ngaahi
sīpinga ‘o e, lolotonga ‘e taimi
faingata’á, 79–82, 86–92; ‘oku ako
‘e Silivia ‘Alaleti, mei he’ene fa’ee,
107–08; ‘oku fakahā ‘o fakafou
‘i he ngāue tokoni, 203–07; ‘oku
fiefia ‘a e ‘Eikí ‘i he, 124–25. *Vakai*
foki, Tokoni ‘i ‘a kinautolu ‘oku
faingata’á ‘iá

‘Ohifo ‘e Tena, ‘Atilia Sia ‘a e tuku-
fakahoko ‘o e Fine’ofá ki hono
fāmīlī, 203

‘Otua ko e Tamai. *Vakai*, Tamai Hēvani

P

Pākini, Poni D.: ‘i hono fakatupulaki
‘o e ‘ofá faka-Kalaisi ‘i ‘apí, 175; ‘i
hono ma’u ‘o e mālohi ‘i he ngaahi
fakataha ‘a e Fine’ofá, 179; kau
ki he fanongonongo ki he fāmīlī,
170–71

Palaimelī, houlotu ‘a e, 67

Pālāti, M. Lāsolo: kau ki he fuakava
‘a e hou’eiki fafiné ke langa e
pule’anga ‘o e ‘Otuá, 29; kau ki he
mālohi mo e iku’anga fakalangi ‘o
e kakai fefiné, 198; kau ki he me’a-
foaki ne tupu mo e kakai fefiné ke
fai e lehilehi’i, 180

Palauni, Hiu B., ngaahi sīpinga ‘o e
‘ofa faka-Kalaisi lolotonga e Tau
Lahi hono II ‘a Māmani, 90

Pālow, ‘Ilisapesi Heiveni, ‘ohifo e
tukufakaholo ‘o e Fine’ofá ki hono
fāmīlī, 202

Patalione Māmonga, 36–37

Peeka, Poiti K.: kau ki he ivi tākiekina
‘o ha fāmīlī fakauoti pe fakakolo,
102; kau ki he ngaahi tāpuaki ‘oku
ma’u ‘e he kau Fine’ofa faivelengá,
116; kau ki hono fokotu’utu’u ‘o
e polokalama ‘a e tamasi’i ako
‘Initiá, 89; kau ki hono malu’i ‘o

e feohi fakatokoua ‘i he Fine’ofá,
95, 101; kau ki hono ohi ‘e he
kakai fefiné e ngaahi ‘ulungāanga
lelei ‘o e Fine’ofá, 19; kau ki hono
ongo’i ‘o e kau ki he Fine’ofá, 160;
mo hono uaiif, fakataha mo e kau
Fine’ofá ‘i Sekisolovākia, 98–99,
115–16

Peki, Sulī B.: hoko ‘a e kau Fine’ofá
ko e kau ākongā ‘a Kalaisi, 8; ‘i
he fakakaukau fakalangi ‘o e Siasí
kau ki he fāmīlī, 172; ‘i hono fai
‘o e lehilehi’i mo e tauhi’apí, 181;
‘i hono fakatahataha ‘i e Fine’ofá
ke fakamālohia e ngaahi fāmīlī,
114; ‘i hono ma’u mo ngāue ki he
fakahā fakatāutahá, 180; kau ki he
muimui ‘a e kau faiaiko ‘a’ahí ki he
sīpinga ‘a Sīsū Kalaisi, 121; ma’u
mālohi mei he Fine’ofá ‘i he’ene
kei hoko ko e fa’ē kei talavou, 114

Penisoni, ‘Eselā Tafu: kau ki he mālohi
‘o e anga faka-‘Otuá ‘oku fakahā
‘i he tempalé, 149; kau ki he tuku
taimi ‘a e ngaahi fa’ee ke nofo mo
e fānaú, 183

Polokalama ‘oku fokotu’utu’u ma’á e
tamasi’i ako ‘Initiá, 87–88

Polokalama uelofea: Fatongia ‘o e
palesieni Fine’ofá ‘i he, 85; na’e fa-
nongonongo ‘e he Kau Palesitenisi
‘Uluaki, 84; ngaahi taumu’a ‘a e,
85; ngāue fakataha ‘i he, 85

Potungāue Tokoni Fakasōsiale: fai e
tokoni ‘i he uelofea fakafāmīlī, 78;
fakafekau’aki mo e Ngaahi Tokoni
Fakauelofea mo Fakasōsiale ‘a e
Siasí, 86; ko ha potungāue tokoni
kae ‘ikai ko ha kautaha fakafa-
fonga foaki tokoni, 79; ngāue mo e
pule’anga ‘o e ‘Iunaiteti Siteiti, 84

S

Sakula, Fololeni, Ma’u e ue’i ‘a e lau-
mālié ‘e Sakula Fololeni ‘i he’ene
hoko ko e faiaiko ‘a’ahí, 133–34

Sāmīta, ‘Amanitā Paane, ma’u e
me’afaoaki ‘o e kikitē ke tauhi hono
fohá, 152–53

Sāmīta, ‘Ema: fakahā kia, 16; ‘i he’ene
holi ke tatakia ia ‘e he fakahaá, 14;
kau ki hono ako’i ‘e he ngaahi
fa’ee ‘enau fānau fefiné, 22–23; kau
ki hono fakahoko ‘e he Fine’ofá
ha me’a ‘oku laulōtaha, xi, 16; ko
ha sīpinga ‘o e ngāue tokoni faka-
Kalaisi, 28; na’e fili ko e ‘uluaki
palesiteni ‘o e Fine’ofá, 14–15

Sāmīta, Hailame, fakapoongi ‘o, 29

Sāmīta, Lusi Meki, kau ki he feohi
fakatokoua ‘i he Fine’ofá, 29

Sāmīta, Lusi Miseevi: kau ki he loto
fiemālie ke tokoni’i e nī’ihi kehé,
43; kau ki hono tokoni’i e Kāinga-
lotu ne ‘uluaki tū’uta ki he Tele’a
Ano Māsimá, 42–43

Sāmīta, Mele Filitingi, sīpinga ko e
fa’ē, 174–75

Sāmīta, Papulā B.: ‘i hono malu’i ‘o
e fāmīlī mo e tu’unga fakafa’ee,
182–83; kau ki he muimui ‘a e kau
Fine’ofá ‘i he fale’i ‘a e lakanga
fakataula’eiki mo ma’u e ue’i ‘a e
Laumālié, 156

Sāmīta, Patisepa W.: fa’u e ngaahi
lēsoni ki he ako fakafa’ee, 177;
kau ki he ngaahi faingata’a’ia mo
e ngaahi tāpuaki ‘o e Kāingalotu
paionia he kamata’angá, 39–40;
kau ki he uouangataha ‘a e kakai
fefine mo e kakai tangata ‘i he
Siasí, 162; kau ki hono ma’u ‘o ha
fakamo’oni ki he ongoongolelei
kuo toe fakafoki maí, 38

Sāmīta, Siasio ‘Alipate: fale’i ‘a Pele S.
Sipāfooti ke ne ‘ai ke ongo’i hono
ivi tākiekiná, 104–05; kau ki he
fiefia ‘i he ngāue tokoni, 87; kau
ki hono fakaava ‘e Siosefa Sāmīta
e ki ki he fakatau’atāina ‘i e kakai
fefiné, 102

Sāmīta, Siosefa: ako’i ki he kau fafine
‘a e ngaahi taumu’a ‘o e Fine’ofá,
19–29; fakalotolahi’i e Kāingalotu
ke nau tokoni ‘i hono langa ‘o e

- Tempale Nāvuú, 13; fakapoongi 'o, 33; kau ki he fakahaá 'i he T&F 25, 16; kau ki he fakatotolo 'i he ngaahi folofolá, 57; kau ki he Fine'ofá ko hano toe fakafoki mai 'o ha sippinga fakakuonga mu'a, 1, 8; kau ki he hoko 'a e Fine'ofá ko ha kautaha kuo fili, 18; kau ki he hoko 'a e Fine'ofá ko ha me'a lelei ange, 130; kau ki he malava 'e he kau Fine'ofá 'o ngāue fakatatau ki he'enau ngaahi fie kaungā ongo'i, 19, 47, 129, 196; kau ki he mālohi 'o e anga'ofá, 4–5; kau ki he ma'u 'e he kakai fefiné 'a e ongo'i 'ofa faka-Kalaisí, 198; kau ki he ngaahi fatongia 'o e kau palesitenisi 'o e Fine'ofá, 16; kau ki he ngaahi tāpuaki 'o e tempalé, 154; kau ki he takaua 'a e kau 'āngeló mo e kau Fine'ofá, 209; kau ki he 'uluaki mo e mu'omu'a taha 'a e kakai fefiné he ngaahi ngāue lelei, 25–26; kau ki he uouangataha 'i he Siasí, 161–62; kau ki hono faka'aonga 'i 'e he kau Fine'ofá honau faingamālié, 195, 197; kau ki hono fakafiemālié 'i 'e he kau Fine'ofá 'a e masivá mo fakahaofi e ngaahi laumālié, 21, 28, 73, 97; kau ki hono fokotu'u 'o e Fine'ofá, 11, 14–15; kau ki hono ma'u 'e he kakai fefiné 'a e ngaahi me'afaoaki 'o e Laumālié, 151; kau ki hono tokoni 'i 'o e kau faingata'a 'ia, 3–28, 138; ngaahi fakahā kia, kau ki he ngaahi fatongia fakafāmilí, 21–24; ngaahi fakahinohino 'a, ue'i e loto 'o e kau fafine paionia 'i mu'á, 38; tatakai e ngaahi ngāue ke langa e Tempale Ketilani, 25–26; toe fakafoki mai 'o e lakanga fakataula'eikí 'ia, 147
- Sāmata, Siosefa, F.: kau ki he ivi malu 'i 'o 'ene fa'eé, 179; kau ki he natula fakalangi 'o e Fine'ofá, 8, 76–77; kau ki he taki 'a e Fine'ofá 'i māmani 'i he ngaahi me'a 'oku taau mo hono vikiviki 'i, 76–77, 207–08; kau ki he tā sippinga 'a 'ene fa'eé, 174–75; kau ki he vakai ki he tokoni 'a e kau Fine'ofá ki ha fāmili faingata'a 'ia, 122–23; kau ki hono ako 'i 'e he Fine'ofá e ngaahi fatongia fakafāmilí, 177–78
- Sāmata, Siosefa Filitingi: kau ki he vā fetu'utaki 'a e Fine'ofá mo e ngaahi kōlomu 'o e lakanga fakataula'eikí, 142; kau ki hono fokotu'u 'o e Fine'ofá 'i he fakahaá, 16; kau ki hono ma'u 'e he kakai fefiné 'a e ngaahi tāpuaki 'o e tempalé, 155; kau ki hono tokoni 'i 'e he Fine'ofá e kau mēmipa faivelengá ke ma'u e mo'ui ta'engata, 114
- Sandberg, Bobbie, ma'u tokoni mei he palesiteni Fine'ofá hili ha mofuike, 98
- Sears, Athelia Call, 'ohifo e tukufakaholo 'o e Fine'ofá ki hono fāmili, 203
- Siaki, 'Ileini L.: 'i hono paotoloaki 'o e potó 'i he tohí mo e laukongá, 114; kau ki he feohi fakatokoua 'a e Fine'ofá, 108; kau ki he ngaahi tāpuaki 'o e lakanga fakataula'eikí, 148–49; kau ki he ngāue tokoni 'oku fakahoko ke fakamanatu 'aki e ta'u 150 'o e Fine'ofá, 112–13; kau ki he tokoni 'o fakafou 'i he faiako 'a'ahí, 138
- Sikoti, Lisiate G.: kau ki he hoko 'a 'api ko ha fakava 'e 'o ha mo'ui angamā'oni'oni, 154; kau ki hono poupuu 'i 'e he lakanga fakataula'eikí 'a e fāmili, 154
- Silika, ngaahi 'o e, 61
- Simuti, Mele 'Eleni: kau ki he tokoni 'i 'e he kau Fine'ofá e ni'ihí kehé ke nau ongo 'i e 'ofa 'a e Fakamo'ui, 136; kau ki hono fie ma'u 'o ha kau faiako 'a'ahi faivelengá, 137; mo e ongo tokoni, kau ki he 'uhinga 'o e hoko ko ha 'ofefine 'o e 'Otuá, 198
- Sinou, 'Ilisa R.: faiako mei he Ngaahi Miniti 'a Nāvuú, 50; fakatolonga e Ngaahi Miniti 'a Nāvuú, 48–49; fá'u e ngaahi lao ki ha kautaha tuitui 'a e kakai fefiné, 13; kau ki he ako fakafaito 'o 'a e kau fafine, 63–64, 64; kau ki he faka'e'i'eiki 'o e kakai fefine Siasí, 57; kau ki he fakahā fakatāutahá, 51, 52; kau ki he Fine'ofá ko hano toe fakafoki mai 'o ha sippinga fakakuongamu'a, 1, 8; kau ki he hoko 'a e Fine'ofá ko ha houalotu 'o e Siasí, 50; kau ki he ivi fakalelei mo fakatupulaki 'o e Fine'ofá, 48–49; kau ki he ivi tākiekina 'o e kau faiako 'a'ahí, 125; kau ki he lekooti 'i he langí 'o e tokoni 'oku fakahokó, 97; kau ki he mafola 'o e ivi tākiekina 'o e kau Fine'ofá, 45, 50–51; kau ki he mālohi 'o e Laumālié 'i he fakataha'anga 'o e Fine'ofá, 7; kau ki he mālohi oku ma'u mei he fakamo'oni kia Sisuú, 68–69; kau ki he muimui 'i he sippinga 'a Sisū Kalaisí, 121; kau ki he toe lahi ange 'o e ngāue 'a e Fine'ofá, 66; kau ki he tokoni 'o 'ikai ma'u e fakalāngi-langi 'a e kakai, 48–49, 204; kau ki he uouangataha 'i he vaha 'a 'o e kakai fefine mo e kakai tangata 'i he Siasí, 163; kau ki hono fakahā 'e he kau Fine'ofá 'enau ngaahi fakakaukaú, 57; kau ki hono fakamu'omu'a 'o e 'api, 173–74; kau ki hono fakasi'isi 'i e fakamolé, 51; kau ki hono fokotu'u 'e he kau fafine ha ngaahi sippinga 'o e valá, 59–61; tauhi e miniti 'o e ngaahi 'uluaki fakataha 'a e Fine'ofá, 19–20; uiui 'i ke ne ako 'i e kau fafine, 50–51; uiui 'i ke tokoni ki he kau pīsope 'i hono fokotu'u e Fine'ofá 'i honau ngaahi uōtí, 48–49; uiui 'i ko e palesiteni lahi hono ua 'o e Fine'ofá, 50–51; uiui 'i ko e 'uluaki sekelitali 'a e Fine'ofá, 19
- Sinou, Lolenisou: kau ki he falala ki he 'Otuá pea 'ikai ke loto fo 'i, 50; kau ki he mālohi 'o e Fine'ofá ke fai ha lelei, 22–23; kau ki hono sippinga 'aki 'e he kau Fine'ofá 'a e lotu haohaó, 142; kau ki hono vahevahe 'e he kau Fine'ofá 'a e ngaahi ngāue mo e ngaahi fakapale 'o e pule'anga 'o e 'Otuá, 8
- Sipāfooti, Pele S.: kau ki he Fale 'o e Fine'ofá, 103–04; kau ki he ivi tākiekina 'o e kau faiako 'a'ahí, 125–26; kau ki he ivi tākiekina 'o

ha Fine'ofa ko ha fa'ē lelei, 180; kau ki he ngaahi lilii 'i he founa na'e kamata 'aki e faiako 'a ahí, 126; kau ki he taumu'a 'a e Fine-'ofá he taimi kotoa peé, 101; kau ki hono fokotu'utu'u ke mu'omu'a e ngaahi me'a mahu'ingá, xiii; mo e ongo tokoní, kau ki he misiona faifakamo'ui 'o e Fine'ofá, 100; muimui he fale'i 'a Siaoisi 'Alipate Sāmitá ke ne 'ai ke ongo'i hono ivi tākiekiná, 104–05; tānaki fua'i-'akau ke foaki atu, 3–4

Sisū Kalaisi: fakaafe'i 'a Ma'ata mo Mele ke na hoko ko 'Ene ongo ākongá, 4–5; fakamo'oni kia, tatakia 'etau visoné, 68–69; kamata'anga mo e ngata'anga 'o 'etau tui, 204; lehilehi'i hake he'ene kei si'i 'e Mele mo Siosefa, 172; Mo'ui lí'oa 'a e kau Fine'ofa kia, 198; muimui 'i he fa'ifa'itaki'anga 'a, 121, 129; ngaahi akoinaki 'a, iku ki he fiefia 'i he mo'ui fakafāmilí, 169, 193; ngāue fakafaifekau 'i he matelié 'a, 4–5; 'ofa makehe mo e tokanga 'a, ki he kakai fefiné, 3–4; tokoní'i e ni'ihí kehé ke nau muimui 'a, 109, 135–36; tokoní'i e ni'ihí kehé ke nau ongo'i e 'ofa 'a, 136. *Vakai foki*, Fakalelei 'a Sisū Kalaisi; Kau Ākongá; 'Ofa faka-Kalaisi; Tui

Speidel, Maria 'i he falala ki he 'Eiki lolotonga e 'ahí'ahí, 89

Stegner, Wallace, kau ki he kakai fefine Siasi kimu'á, 40

T

Takilesi, 'Eleni, foaki mo ma'u mai 'a e 'ofa faka-Kalaisi 'i he taimi 'o e faingata'á, 28–29

Talamesi, Sēmisi E., kau ki he 'ofa mo e tokanga 'a e Fakamo'ui ki he kakai fefiné, 3–4

Tamai Hēvaní: 'afio'i Hono ngaahi 'ofefiné, xii–xiii, 204; lotu ki he, 57, 64–65, 152–53; mo'ui ta'engatá mo e, 114; 'ofa 'a e, 209; 'oku ha'i 'e

he ouau 'o e silá 'a e ngaahi fāmilí ki he, 154; palani 'a e, ma'a hotau fakamo'ui mo 'etau fiefiá, xii–xiii, 60, 165, 192, 197; tokoní'i kitautolu ke tau lava'i e ngaahi me'a ma-'ongó'ongá, 208. *Vakai foki* Ngaahi 'ofefine 'o e 'Otuá; Tui

Tatili, Matila, fokotu'utu'u e hou'eiki fafiné ke tokanga'i e kau 'Initia 'Amelika faingata'á'á, 42

Tauú, nofo melino lolotonga e, 74–78

Tauhi'apí: mo hono fai 'o e lehilehi'i, 181; poto 'i he, 180

Tauhi fānaú. *Vakai*, Fāmilí

Tau Lahi Hono II 'a Māmaní, 000

Teila, Sione: 'i ai tonu 'i hono fakapoongi 'o Siosefa mo Hailame Sāmitá, 33; 'i he ongo'i fiefia 'i hono fokotu'utu'u e Fine'ofá, 16; 'i hono paotoloaki 'o e lelei 'a e ni'ihí kehé, 76; kau 'i he 'uluaki fakataha 'a e Fine'ofá, 14–16; kau ki hono tānaki mo tauhi e uité, 62–63; uiui'i e kau palesiteni lahi 'o e Kau Finemu'i mo e Palaimeli, 66

Tempale Nāvuú: ma'u 'enitaumeni mo sila e Kāingalotu 'e toko lauafe 'i he, 33; pōpoaki ne tohi he holisi 'o e, 'i he mavahe 'a e Kāingalotú mei Nāvuú, 34; tokoní'i e kau langa 'o e, 13

Teunga, toputapú, 154

Teunga toputapú, 154

Tiu, Seli L.: kau ki he ngaahi tāpuaki 'o e lakanga fakataula'eiki 'oku lava ke ma'u 'e he kāingalotu faivelenga kotoa 'o e Siasi, 148–49; kumi 'e he kakai fefine 'oku 'ikai fanaú ha ngaahi founa ke nau hoko ai ko ha fa'ē, 178

Toe Fakafoki. *Vakai*, Holoki e fakamolé

Tokanga'i e mo'ui lelei mo e faito'ó: ngaahi polokalama ako ma'á e kau nēsi mo e kau tokoní nēsi, 78; pou pou'i e kakai fefiné ke nau ako ki hono, 64

Tokoní'i 'a e faingata'á'á ko ha tefito'i mo'oni 'oku fakava'e ai 'a e Fine-'ofá, xi, xiii, 8, 19, 25–29, 100, 64, 197. *Vakai foki*, Faiako 'a ahí; 'Ofa faka-Kalaisi

Tomisoni, Pāmela Pālou, 'ohifo e tukufakaholo 'o e Fine'ofá ki hono fāmilí, 203

Tomisoni, Papulá B., kau ki he fa-nongonongo ki he fāmilí, 170–71

Totonu 'a e kakai fefiné ke filí, 64

Tui: fakatupulaki 'o e, ko ha tefito'i mo'oni 'oku hoko ko e fakava'e 'o e Fine'ofá, xi, xiii, 8, 20–21, 100, 179, 197; ki he Tamai Hēvaní mo Sisū Kalaisi, xi, 3–4, 20–21, 33–36, 60, 90–91, 172–73, 200; mo e loto to'a ke fehanganangai mo e ngaahi faingata'á, 60

Tuituí, 59–61

U

Uefilini, Siosefa L., kau ki he ngāue fakauelofea 'a ha palesiteni 'o e Fine'ofá, 85

Uele, 'Emeline B.: fokotu'u mo hono ongo tokoní e moto 'o e Fine'ofá, 73; kau ki he ako mei he ngaahi sīpinga 'a e kakai fefine 'i he kuohilí, 74; kau ki he ngāue tokoní 'a Sina D. H. 'Iongi 'i he tafa'aki fakafaito'ó, 64; kau ki he tauhi mo'oni e kau fafiné ki he ngaahi taumu'a 'o e Fine'ofá, 31, 40–43; kau ki hono tānaki mo tauhi e uité, 61, 63–64, 77; kau ki hono tokoní'i e kakai fefiné ke nau fakalalakala fakalaumālie mo fakaako, 64; ko e 'ētita 'o e *Woman's Exponent*, 64; mo e ongo tokoní, kau ki he tauhi mo'oni ki he ngaahi tefito'i mo'oni 'oku fakava'e 'aki e Fine'ofá, 73; mo e ongo tokoní, nofo melino lolotonga e taimi tauú, 74–75; teuteu'i 'o, ke hoko ko e palesiteni lahi 'o e Fine'ofá, 73

Uiliamisi, Kalālisa S.: kau ki he ngaahi lavame'a 'a e Fine'ofá 'i he 'ofá, 86; kau ki hono fakalei'i e mo'ui 'a e ngaahi fámili faingata'a'ia, 81–82; mateuteu ke hoko ko e palesiteni lahi 'o e Fine'ofá, 81; tokanga 'a, fekau'aki mo e tükunga mo'ui 'a e kakai fefiné mo e fānaú, 78, 81–82

Uinitā, Papulā W.: 'a'ahi mo hono husepāniti ki ha Fine'ofa 'i Seki-solovākia, 110; faitāpuekina 'e he faiako 'a'ahi e kau faiako 'a'ahi, 138–39; kau 'a e hou'eiki fafiné 'i he ngaahi fakataha alélea 'a e Siasí, 164; kau ki he 'aati 'o e tauhi'apí, 180; kau ki he uouangataha 'i he vaha'a 'o e kakai fefine mo e kakai tangata 'i he Siasí, 163–64

Uitē: Emeline B. Uele kau ki hono tauhi, 61, 63–64, 77; faka'aonga'i ke tokoni'i 'aki e tokolahi, 63–64; fakatau ki he pule'anga 'o e 'Iunaiteti Siteiti, 63–64, 78; Fale'i 'a Sione Teila ki he kakai tangatá 'o kau ki he, 62–63; ngaahi ngāue 'a e kau fafiné ke tauhi, 62; Poupou'i 'e Pilikihami 'Iongi e kau fafiné ke nau tō pea utu, 61

Uiteni, Heleni Mā: 'i he 'ofa ki he 'Otuá mo ha Kāingalotu paionia 'i he kamata'angá, 38; kau ki he kakai fefine na'a nau talangofua ki he fono 'o e mali tokolahí, 57

Uiteni, 'Ilisapeti Ane: kau ki he'ene hoko ko e tokotaha ngāue fakatemipalé, 155; kau ki hono fakauluí, 148–49; vahe'i ko e mēmipa 'o e 'uluaki kau palesitenisí 'o e Fine'ofá, 16

Uitisou, Sione A., kau ki he tokoni 'o fakafou he Fine'ofá, 29

'Ukitofa, Tieta F., kau ki he kau Fine'ofa 'oku nau muimui 'i he sipinga 'a e Fakamo'uí, 130–31

'Uluaki Tau Lahi 'a Māmaní, nofo melino lolotonga e, 74–78

Uouangatahá, 'i he kakai tangata mo e kakai fefine 'i he Siasí, 18, 85, 161–64

Utalafi, Uilifooti: fakakakato 'e he kakai e ngāue ne ui kinautolu 'e he 'Otuá ke faí, 36–37; kau ki hono tohi 'o e Fanongonongo Fakamafai'í, 55–56

W

Woman's Exponent, 64

Z

Zippro, Gertrude, tā e sipinga 'o e ngāue lí'oa he Fine'ofá, 90

SIASI 'O
SĪSŪ KALAISI
'O E KAU MĀ'ONTONI
'I HE NGA'HI 'AHO
KIMU'I NI

TONGAN

4 0206500900 2
06500 900